

GLASNIK — ГЛАСНИК

zemaljskog muzeja — земаљског музеја

u — у

Bosni i Hercegovini. — Босни и Херцеговини.

Urednik:
KOSTA HÖRMANN
vladin savjetnik.

Уредник:
КОСТА ХЕРМАН
владин савјетник.

Godina **1890.** Година

Knjiga I., II., III. i IV. Књига

Sarajevo
Zemaljska štamparija

Сарајево
Земаљска штампарија

1890.

Sadržaj „Glasnika". — Садржај „Гласника".

Knjiga I. II. III. IV. Књига.

Godina — 1890. — Година.

Naslov članka Наслов чланка	Ime pisca Име писца	Ilustr. ili neilustr. илуст. или неилустр.	Knjiga i strana Књига и страна
I. Jezični spomenici i epigrafija. — Језични споменици и епиграфија.			
Неколико ријечи о босанским натписима на стећцима . . .	**Др. Ватрослав Јагић**	неил.	I. 1
Два старобосанска натписа у Влаховићима	**Матија Бијелић**	илустр.	II. 225
Хрисовуљ Деспота Стефана .	**Др. Ватрослав Јагић**	илустр.	III. 252
Odlomak starog rukopisnog evangelijara s predgovorima i s blagoslovima, gotskim pismom napisana	**Frano Radić**	ilustr.	III. 254
Старобосански натписи . . .	**Томо Драгичевић, Вид Вулетић-Вукасовић и Матија Бијелић**	илустр.	III. 297
Средовјечни натпис у Сланому код Дубровника од г. 1420. .	**Вид Вулетић-Вукасовић**	илустр.	IV. 385
II. Historija. — Историја.			
Kardinal Carvajal u Bosni 1457.	Biskup **Vilim Fraknoi**	neilustr.	I. 9
Зажабље у Херцеговини . . .	Архимандрит **Иларион Руварац**	неил.	I. 12
Franjevački samostan i crkva u Sutjeskoj	Fra **Rafael Barišić**	ilustr.	I. 28
Како и када је Босна припала Угарској	**Др. Јулије** пл. **Паулер**	неил.	II. 119
Vlasi, koji su iz okolice bihaćke iselili koncem XVI. vijeka . .	**Dr. Arpád** pl. **Karolyi**	ilustr.	III. 241
III. Arheologija: a) *predrimska,* b) *rimska,* c) *bosanska,* d) *turska.* — **Археологија:** а) *предримска,* б) *римска,* в) *босанска,* г) *турска.*			
Dvije čudnovate grupe od bronca iz okolice sinjske	**Fridrich Kenner, Dr. Moric Hörnes i Dr. Theodor Frimmel**	ilustr.	I. 18
Ostanci rimske kuće u Laktašima	**Ivan Kellner**	ilustr.	I. 55
Предхисторијски налаз из Подзвизда	**Др. Ћиро Трухелка**	илустр.	I. 64

Naslov članka Наслов чланка	Ime pisca Име писца	Ilustr. ili neilustr. илуст. или неилустр.	Knjiga i strana Књига и страна
Kopanje starina na Glasincu u god. 1889.	**Dr. Ćiro Truhelka**	ilustr.	I. 68
Римске старине	**Др. Јулије Маканец и Др. Ћиро Трухелка**	илустр.	I. 95
Обичај мацерирања мртваца у једној предхисторијској гробници код Фоче	**Др. Ћиро Трухелка**	илустр.	I. 104
Stari rudokopi u Bosni	**Ludvig Pogatschnig**	ilustr.	II. 125
Римски натписи у Босни и Херцеговини	**Др. Ћиро Трухелка**	илустр.	II. 188
Предисторијски налази на Собунару код Сарајева	**Фрањо Фиала**	илустр.	II. 212
Dvije prehistoričke gradine u Hercegovini	**V. Radimsky**	ilustr.	III. 292
Два римска натписа из Босне	**Коста Херман**	илустр.	III. 306
Kipovi od bronca iz Sinja lažni su...	**Uredništvo**	neil.	III 309
O lažnim broncanim kipovima iz Sinja	**Dr. Ljudevit Thallóczy**	ilustr.	IV. 323
Ископине код Бишћа у Језерини ниже Притоке	**Коста Ковачевић и Петар Мирковић**	илустр.	IV. 330
Rimski grobovi kod Han-Potoka blizu Mostara	**V. Radimsky**	ilustr.	IV. 337
Megjašni natpis iz Bosne	**Dr. Karl Patsch**	ilustr.	IV. 367
Двије некрополе из бронцаног доба у котару височком у Босни	**В. Радимски**	илустр.	IV. 368
Iskopine na predistorijskome grobištu na Glasincu u god. 1890.	**Dr. Ćiro Truhelka**	ilustr.	IV. 386
Prinosak k poviesti uredjenja granica medju raznim plemenima u Dalmaciji za rimsko doba	**F. Bulić**	neil.	IV. 406
IV. Umjetnički spomenici (zajedno s umjetničkom obrtnošću). — **Умјетнички споменици** (заједно с умјетничком обртношћу).			
Древни босански божак	**Вид Вулетић-Вукасовић**	илустр.	IV. 363
Стародревна плоска (чутура)	**Коста Херман**	илустр.	IV. 413
V. Heraldika, povelje, novci. — Хералдика, повеље, новци.			
Грбови Охмућевића у Сланому Родовник племића Овчаревића, старином Бошњака. а сада	**Вид Вулетић-Вукасовић**	неил.	I. 40

Naslov članka Наслов чланка	Ime pisca Име писца	Ilustr. ili neilustr. илуст. или неилустр.	Knjiga i strana Књига и страна
Гучетића (Gozze) у Дубровнику	**Вид Вулетић-Вукасовић**	неил.	II. 158
Izvadak iz ljetopisa fra Nikole Lašvanina	**Dr. Ćiro Truhelka**	neil.	II. 220 III. 304
О привилеђијама куће Охмућевића-Гргурића	Архимандрит **Иларион Руварац**	неил.	III. 263
VI. Etnografija, folklora. — Етнографија, фолклора.			
Село Горијевац и његове старине	**Коста Ковачевић**	неил.	I. 25
Turbe hazreti Alije	**Petar Mirković**	neil.	I. 42
Хамајлије и записи у народњем љекарству Босне и Херцеговине	**Др. Леополд Глик**	неил.	I. 45
Манастир Завала и Вјетреница пећина	Игуман **Христифор Михајловић**	илустр.	II. 130
Hadži Sinanova tekija	**Mehmed Ef. Kalabić**	ilustr.	II. 143
Бихаћка долина с обзиром на њезине старине	**Коста Ковачевић**	неил.	II. 149
Bilaj	**Petar Mirković**	neil.	II. 152
Hadži-begova kula u Hutovu	**Kosta Hörmann**	ilustr.	II. 165 III. 268
Lov sa sokolovima	**Kosta Hörmann**	ilustr.	II. 228
Црква св. Петра у Завали	**Христифор Михајловић**	неил.	III. 271
Народни обичаји при порођају	**Др. Леополд Глик**	неил.	III. 283
Развалине у бањалучком котару	**Петар С. Иванчевић**	неил.	IV. 342
VII. Prirodne nauke. — Природне науке.			
Nove vrste i varietete „Carabitae“ iz Bosne i Hercegovine	**Viktor Apfelbeck**	neil.	I. 99
Narodna imena ptica u Bosni i Hercegovini	**Reiser i Seunik**	neil.	I. 109
Борица (Daphne Blagayana)	**Стеван Делић**	неил.	II. 175
Koleopteri u srednjoj Bosni	**P. Erich Brandis**	neil.	II. 177
Crtice o životu gmazova, koji žive u Bosni i Hercegovini	**Oton** vitez **Tomassini**	neil.	II. 192 III. 274 IV. 344
Прилози флори Босне и Херцеговине	**Фрањо Фиала**	неил.	III. 309
Dvije vrste crnogorice u bosanskim šumama	**Franjo Fiala**	ilustr.	IV. 376
Јужно-босанске и херцеговачке врсте Tribus-a „Pterostichini“	**Виктор Апфелбек**	илустр.	IV. 401
VIII. Književnost. — Књижевност.			I. 112 II. 233

Sarajevo, januar—mart. — 1890 — Сарајево, јануар—март.

Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini.

Гласник земаљског музеја у Босни и Херцеговини.

Knjiga I. Godina II. | Књига I. Година II.

Uredništvo: Sarajevo, zgrada zemaljske vlade.
Administracija: Sarajevo, zemaljska štamparija.
Godišnja cijena Glasnika sa poštarinom 2 for. a. vr.
Pojedine knjige stoje sa poštarinom 80 nč.

Уредништво: Сарајево, зграда земаљске владе.
Администрација: Сарајево, земаљска штампарија.
Годишња цијена Гласника са поштарином 2 фор. а. вр.
Поједине књиге стоје са поштарином 80 нч.

Неколико ријечи о босанским натписима на стећцима.

Приопћио **Др. Ватрослав Јагић.** [1])

Ако ћемо да судимо по епиграфици, за Босну и Херцеговину може се рећи: који сте били пошљедњи, бићете први. Нема словенске земље, из које би у новије вријеме изишло на видјело толико словенских натписа, колико из Босне и Херцеговине. Не умијем за сигурно рећи, али мислим, да ће и по неким другим јужнословенским земљама бити много натписа, на пр. по Србији; еле објелодањено није ни с које стране толико, колико управо из Босне и Херцеговине. То ће имати дакако свој узрок, ја бих га тражио у томе, што за историју Босне за цијело нема важнијег културно-историјског питања но што је богомилство; а по мишљењу многијех историка нашега вијека везани су за богомилство — стећци, а на стећцима долазе дакако и натписи. Ево овако, мислим, изашли су на глас босански стећци, а с њима и натписи. Учени људи, историци и археолози, обрадоваше се, да ће и у тим натписима наћи неколико новијех извора за објашњење богомилства. Сва је прилика, да се радост њихова неће испунити. Ипак не треба да жалимо, што је босанска епиграфика свратила на себе пажњу науке:

---

[1]) Др. Ватрослав Јагић (рођ. 6. јула 1838.) у Вараждину у Хрватској, најприје професор кр. гимназије загребачке, послије професор словјенског језикословја при свеучилишту у Одеси, а најпослије при свеучилиштима у Берлину и Петрограду, сада при ц. бечком свеучилишту; царски руски прави државни савјетник, ц. и кр. аустријски дворски савјетник, члан бечке и петроградске академије знаности и т. д. — најгласовитији ученик познатог научењака Фрање вит. Миклошића, сада је уз свога учитеља најодличнији репрезентант словјенског језикословја. Број његових дјела, публикација — међу којима да напоменемо само „Codex Zographensis“ и „Carmina Cristiana“ — и расправа напунио би готово цијелу једну библиотеку. У својим дјелима не заузима он само становиште зголног граматичара, он је уз то словјенску језикословну науку дубоким етнолошким истраживањем подигао до висине њемачке и романске. Назочна његова штудија, — која нам је на част тиме, што је можемо објелоданити — посвједочује његово оштроумље, којим је умио проникнути босански народни говор. Уредништво.

стари ћирилски натписи Босне и Херцеговине остаће свакако, да ли с богомилством или без њега, то ће ријешити будућност — врло знаменита појава у животу нашега народа овијех крајева.

Ја већ од више година марљиво пратим сваки нови прилог за старобосанску епиграфику. Не смијем да се похвалим, да ми је све дошло под руке, што су наштампали домаћи људи и иностранци; ипак понајглавније као да познајем, а то су публикације некоч у Кукуљевићеву Аркиву, послије у дубровачком „Slovincu“, у загребачком музеалном „Viestniku“ и у биоградском „Старинару“. К њима придружио се ево од неког времена јоште и „Гласник земаљског музеја у Сарајеву“. Знам и оно, што су објелоданили у својим књигама Хернес и Ашбот. Није мало, што има у тим издањима; но ја опажам на жалост, да се само број натписа сваком годином умножава, а како је то драгоцјено благо наштампано, и колико вриједи дојакошњи начин издавања и тумачења, за то као да нико и не пита. Истом у „Гласнику“ сарајевског музеја као да ће се нешто малко и на то гледати, да буду натписи издани како ваља. Свакако је редакција ударила добријем путем, док гледа да нам сваки натпис предочи у вјерној слици оригинала. Еда бих је у томе још јаче утврдио, маших се пера, да напишем ово неколико ријечи; па да одмах све искажем што ми је на души, рећи ћу не околишећи, да штампање натписа без ваљанијех факсимилија нема управо никакова значења: такав је натпис као кућа без кућишта, као човјек без очињег вида; њему се не радује управо никоја наука, он задаје само неприлике то историји и археологији, то филологији и палеографији. Зато ако ће наши сабирачи да угоде не толико нашему љубознатељству — а ми учени људи што сједимо по градовима, не налазимо стећака с натписима ни у музејима — колико нашим специалним наукама, које би хтјеле да употребе њихову работу свака на своју корист и за своје критичне комбинације, то нека упамте ово свето правило, од којега се не отступа ван у невољи — да натписа никада не ваља преписивати обичнијем словима, већ свагда што тачније прецртавати, копирати, т. ј. снимати на артију онаке, каки су. Редакција „Гласника“ мудро би урадила, да најпростији, а најпоузданији начин копирања натписа, штоно Французи зову calque или estampage, Нијемци Abklatsch, објасни својим сарадницима, којима може бити није свијем познато, како се то просто и лако ради: наквашена штампарска артија превуче се преко камена с натписом те се четком или спонгијом натискује на натпис дотле, док се утисне у све његове увалине од слова. Тада причекај, док се артија осуши и копија је готова. Савијена у трубу овака копија, тек нека не дође на кишу, може много година служити археологу и палеографу мјесто ориги-

нала. Ко има прилику, да с неког натписа скине таку копију, а не уради тога, лош му је посао те нека ни пошто не мисли, да је учинио све што се могло од њега тражити. Ја бих чак савјетовао редакцијама наших археолошких издања, ако им је стало до тога, да се једном докине дојакошњи трајавни начин штампања наших натписа, да просто и не примају за публикацију пријеписа без приложенијех копија. На што нам таки текстови?

Да ме когод не прекори, да сам преоштар, или да премного тражим у један пут, одвратићу, да наша епиграфика, која се истом заподијева, није то, што грчка или римска. Ондје се већ толико писало о свачему и толико тога објаснило, да и најлошији пријепис у вјештим рукама брзо добија исправан облик. А на чему да ми исправљамо неваљало наштампане натписе? Гдје су нама за то помагала? Ми једва што умијемо читати обичне рукописе; разазнавати њихове особине према мјесту и времену — тога већ не умије, ко није специалист — филолог. А ко да нас убавијести о одношајима епиграфског писма према рукописноме? О томе се и не може дотле говорити, док нам не буде представљен карактер епиграфског писма у тачним факсимилијама.

Да не дуљим ријечи опћенијем приговарањем, одабрао сам из досада наштампанијех натписа ћирилских само једну хрпу: то су босанско-херцеговачки натписи на стећцима. Ја ћу на њима, колико могу, да покажем за прво њихове особине, за друго неке крупне погрешке у дојакошњим текстовима.

Има нешто, што све ћирилске босанске натписе на стећцима саставља у једну хрпу, посвема различиту од осталијех натписа. Ево у чему се они знаменито подударају, те сви као да су дјеца једнога оца:

1. У њима влада скрозимице лијеп народан језик с мјестнијем бојама, тако на пр. у загреб. Вијестнику IX. стр. 111. читам: шлȣбегомь, то ће бити по јужноме изговору: „ш Љубегом“ мјесто „с Љубегом“. Ако се смије вјеровати да је правилно наштампано ibid. X. 74. било би чак ȣшѣчє по јужноме „ушијече“ или „уш'јече“ мјесто „усијече“. Натпис је збиља из Херцеговине. Великом већином писане су ријечи на овим натписима икавски, т. ј. ѣ замијењено је словом и, као: III. 98. стипанȣ, ȣ то вриме, V. 117. стипана, билигь, ib. 120. ȣ той вриме, VI. 28. оусиче, 86. а сиче, VII. 76. засиче, IX. 13. билигь, X. 61. вирно, и т. д. Рекао бих, да се XI. 44. вѣрнѣхь има читати „вирних“, а сва је прилика, да V. 117. Стѣпань значи „стипан“, V. 120. исѣчє биће „исиче“, VI. 28. и VII. 20. сѣчє ваљада „сиче“. Има ипак и јужнога изговора: VI. 29. ȣсиекохь.

Знаменито је, што језик овијех натписа употребљује облик двојине јоште и у глаголу. Тога није разумио издавач, те је

криво прочитао XI. 10. поставн стана немь камень в брата, мјесто да је саставио овако: постависта на немь камень в брата, јер постависта облик је двојине к в брата. Исто је тако облик двојине забунио издавача IX. 13. те је наопако наштампано овако: а по стави ста билигь в с нам и лобрать и прибило. То је прочитано ево овако: „a postavi se ta bilig v s nami Lobrat i Pribilo“, а то не даје никакова смисла. Не мијењајући ни једнога слова већ састављујући их, како тражи граматика и смисао, добијамо ево овакав текст: а постависта билигь в҃ с҃на милобрать и прибило, то ће рећи: „а постависта (облик двојине!) билиг два сина: Милобрат и Прибило“.

2. Ови натписи нијесу само чистијем народнијем језиком писани, већ се и ћирилска слова употребљују у босанскоме значењу, то ће рећи, правопис овијех натписа је босански, исто онакав, као и у босанским хрисовуљама, писмима и књигама од најстаријег доба до XVI. и XVII. вијека. Најглавнији је томе примјер слово ѣ у значењу обичног српског ꙗ: III. 18. с҃таго дмитриѣ, ib. 98. остоѣ краль, ѣ смь биль каковь самь ѣ; VII. 75. мриѣ (читај: Марија), IX. 12, 42, 74: диѣкь, ib. 42. крьстиѣнскȣ, XI. 44. Радоѣ. Уз друго самогласно слово може ѣ значити управо ј, ево овако: VIII. 37. на своѣѡи (читај: својој), X. 61. госпоѣа (читај: госпоја; могло би бити и госпоћа, т. ј. госпођа, но прије ће бити оно прво). Сви примјери, гдје је штампано ꙗ, као VIII. 14. IX. 13. сумњам се, да ли збиља онако стоје у оригиналу? Како у босанским натписима нема ꙗ, тако нема ни ѥ, већ се пише просто є: V. 117. воєвода, VII. 19. єрє, своє, VII. 99. єломь (читај: Јелом), нинoє, IX. 12. 73: Драгоє, и т. д. Чак слово ю употребљује се ријетко, понајвеће на почетку ријечи или послије самогласног слова; обично се пише ȣ као III. 98. кралȣ (читај: краљу), молȣ вась (читај: мољу вас), ib. VI. 29, VII. 20; ипак: III. 98. остою, итд.

Знаменито је у босанској ћирилици такођер слово ћ, оно је испрва значило данашње ђ, истом послије (негдје у XIV. вијеку) стадоше га писати и за данашње ћ. Тако би, те је један знак ћ изражавао кроз неколико стољећа два слова: ћ и ђ. У босанским натписима ћ редовито изражава данашње ћ, као: III. 98. Милошевићь, ви ћетє бити, V. 117. пєт (к или р) овићȣ, богашићь, ib. 120. Влатковићь, радићь, радосалићь IX. 40. тько ћє си билигь погȣбити, ib. 41. васоєвића, ib. 74. тко ћє си билигь гȣбити. Нема сумње, да и онај натпис IX. 13. није добро прочитан: вићє тє вињ ти како ꙗ (?) не значи за цијело „vidje te bi ti kako ja“, већ од прилике оно исто, што III. 98. ви ћетє бити како ѣ. У значењу данашњег ђ биће ћ VII. 76. у ријечи: ћȣренова, и можда јоште IX. 76. у ријечи Влаћєвићȣ, како је добро протумачено у „Гласнику“ I. 76. Ја бих X. 52. мрьћићь читао: Мрђић (гл. у Даничићеву Рјечнику).

Вриједно је споменути, да народни језик овијех натписа не употребљује слова ы, већ се свагдје пише према изговору и, као синь (мјесто црквенога сынь). Ипак на крају ријечи, послије сугласнијех слова, редовито се пише ь: III. 18. потрьль, проклєть, оц҃мь, с҃номь, с҃тимь д҃хомь, ib. 98. легохь, краль, на свомь племенитомь, V. 20. ȣ дȣбравахь вихь, VII. 19. гробь, радосавь, IX. 40. врать, ȣнȣкь. Кад се то зна, не може бити питања, како ће се IX. 42. (сл. XI. 49.) читати писаȣь, т. ј. ȣ ваља исправити, ако је можда погријешио каменар, у х; оба слова ȣ и х лако је побркати. Теже је без тачне копије осјећи, има ли се X. 53. сальранић исправити у сахраних; јер би могло бити, да се у тој ријечи већ и тада није изговарало х, па да је каменар за оно нешто, што му се причуло, ставио ь!

Слово ь долази који пут и у средини ријечи, гдје му не умијем казати разлога. Познато је, да се у неким познијим рукописима често писало међу два сугласника ь, гдје му нема мјеста. Готово исто тако радише и гдјекоји каменари, на пр. X. 50. на пьлеменитои земьли, IX. 40. земьли. Али има и крупнијих случајева, гдје ь стоји управо у средини ријечи послије самогласног слова; за што то, не умијем овај час казати.

3. Гробне натписе на стећцима уједињује у једну цјелину јоште и садржина: сви су састављени, као да се један угледао на другога. Види се, да је владало предање једне епиграфске школе. Под чијим је упливом она стојала, о томе ја за сада нећу да говорим. Задовољујем се голијем фактима:

а) Овакав натпис обично почима ријечима: сє (или сиє) лєжи, ср. V. 81. 117. 118. 120, VI. 28. (а сє лєжи). 29, VII. 20. 48. 76. 77, VIII. 37. 38, IX. 12 13. 39. 40. 52. 73. 111, X. 50. 52. 72. 73 74. 75, XI. 8. 9. 10, XI. 47. 49.[1]) Већ из бројева загребачког музеалног „Вијестника“ види се, да готово у три четвртине свију до селе штампанијех натписа има један те исти почетак. Мање је обично, да пред ријечима сє лєжи или а сє лєжи стоји спомен свете тројице, у прилици крста: то као да долази само на повећим натписима. Формула крста гласи овако: ва имє оц҃а и сина (или с҃на) и свет҃го (или с҃тго, светога) дȣха; тако III. 18. 98, VIII. 14. (с҃тга), IX. 9. (вь имє, светога) XI. 74. 76. (вь имє; једни читају светаго други светога). Погрјешно ће бити VII. 19 во имє: сумњам се да је исто ондје правилно наштампано светогь. Кад би X. 61. читање дȣха светога било правилно, оно би знаменито напомињало латински ред ријечи: spiritus sancti. Но онако прочита о. Мартић, а Врчевић и неки Гетинг имаду обичан ред ријечи: светога дȣха. Рекао

[1]) Неколико је овакијех натписа с Подриња, на српској страни, наштампао г. М. Ђ. Милићевић у „Кнежевини Србији“ I. 526. ср. „Старинар“ II. 68.

бих, да је тако и на камену усјечено. Од обичне формуле отступа VII. 19: ва име бога исȣса (да ли је збиља тако на камену?)

Спрам обичнијех ријечи се лежи, а се лежи. одмах се разликују натписи друге врсте, т. ј. црквеноправославни, оваким уводима: III. 57. (и то исто IX. 75.) зде лежитъ, V. 116. и 117 на три натписа: здѣ почиваеть, X. 53. опет на два натписа зде почиваеть. Натпис IX. 11. а сеи почива, и ако је народнијем језиком састављен, опет спада међу обичне православне. Исто тако натпис VI. 75. Само једанпут нађох мјесто се лежи овако: овдие лежи (IX. 51. прештампано из загребачке Архиве), то као да ће бити новије и позније према ономе старијему.

b) Послије ријечи се лежи редовито долази име онога, који лежи, кад и кад с похвалнијем придјевима, као V. 117. сие лежи добри Радое, VI. 48. а се лежи добра владика Єрина, ib. а се лежи добри юнакь, ib. 76. а се лежи добра жена Стана; један се мртвац хвали чак сам овако: ȣ тои време наиболи мȣжь ȣ дȣбравахь бихь V. 120.

Ако и не свагда, довољно пута уз име онога, који лежи, помиње се јоште и земља, на којој лежи, као његова својина, баштина, имање. Ево како се о томе говори: V. 81. на свои баштини (то исто V. 117.), VIII. 37. на своѣои на племенитои (земли или баштини), IX. 39. на своаи (читај свакако: своои или свѡи или своеи) земли племенито(и), ib. 40. на свѡи земьли племенитои, пореди исто тако IX. 52. 73; X. 50. на пьлеменитои свои земьли, III. 98. и X. 75. на свомь племенитомь. Натпис X. 60. 61. читају различито: један свомȣ землиштȣ племенитом, други свое землѣище племенито, трећи на своиои земли на племенитои. Ово треће чини ми се најближе истини, јер се и на другим натписима пише овако, пореди на пр. у Гласнику II. 78. на (своно) и земли на племенитои. Ријечи землиште не опомињем се, да сам је игда читао на натпису.

Нема сумње, да и онај осакаћени натпис IX. 113. мјесто бесмисленијех ријечи ниа совои ваља читати на своиои или на свѡи, јер одмах слиједе ријечи: земли племенитои.

Изријетка мртвац, што лежи у гробу, говори као од свога имена у првом лицу: III. 98. и легохь на свомь племенитомь, VII. 77. ѡвд(и) легохь на свѡи племе(ни)тои (ваљда: земли или баштини). Овако дао би се ухватити неки смисао исквареноме натпису X. 73: пописахь легао и веле то ми е лежати. Овако не може тијех ријечи нико разумјети; оставив исти број слова, ја бих читао ево овако: овди самь легао и веле то ми е лежати.

c) На реду је да натпис каже, ко је укопаноме подигао споменик. И ту владају неке постојане формуле, доказ нутарњега јединства међу свијем натписима овога реда. Понајглавније истиче се ријеч билигь, која већ у старом српском језику значи: знак, signum; овдје може се рећи управо: monumentum, споменик.

Ријеч билигь помиње се на стећцима врло често, на пр. у „Старинару“ V. 86. у два натписа из Босне; у загребачком Вијестнику V. 81. си били(гь) постави, VIII. 14. а постави сь бѣлѣгь, IX. 13. а постависта билигь, ib. 40. тько ће си билигь погȣбити, погȣби га богь; IX. 73. и 74. долази иста ријеч у два натписа; ib. 74. поставише билигь г҃ синове, X. 61. си билигь постави госпоѣа вȣкосава, ib. 72 а постави бѣлѣгь мати трьдисава, XI. 49. (то исто у Гласнику II. 79.) на немь братиѣ бѣлѣгь (глагол поставише бијаше сприједа, али се не може више прочитати.)[1]

Уз ријеч билигь помиње се неријетко, замјењујући је, ријеч ками. И зањ се каже, да је га „поставио“ тај и тај или радије „усјекао“. Премда облик ками правилно пристаје само за први падеж, ипак се и за четврти на натписима пише ками: V. 117. а се ками (овдје је први падеж, без нарочитог глагола) на Бȣкцȣ на пет(к или р)овићȣ; ib. 118. (постави си к)ами, VI. 28. а сѣче грȣбаць ками, ib. а ȣсиче ками мати радисава, ib. 86. а сиче кам(и); VII. 19. биће у нетачно наштампаном натпису: а сиече ками (оно даље није разговијетно), ib. а се ками ставла (тако ли?) на себе, ib. 48. а се сѣче грȣбаць ками на вȣкшȣ, XI. 10. постависта на немь камень. Кад се овако зна, да на стећцима радо пишу „постави“ или „поставише ками“, могао се је IX. 113. издавач довити, да његово читање „postaviše kamig sni“ неће бити добро прочитано. Без промјене слова, кад се саставе како ваља, излази оваско: поставише ками г҃ сн҃и (т. ј. поставише ками 3 сина). Уз бројеницу „три“ у староме језику није требало да стоји имениц у облику двојине; пореди IX. 74. „г҃ синове“.

Онај што у гробу лежи, рећи ће кадгод на натпису од себе, у првоме лицу, да си је сам усјекао камен за живота као VI. 29: ови (ками) ȣсиекохь на се за живота; или ће казати по имену онога, који је „билиг нањ поставио“ или „начинио“, као V. 117: си билигь постави на ме брать мои воевода петарь. VII. 77: ѡво ми начини Стане маика (пошљедње двије ријечи нијесу поуздане), V. 117: а чиниѡ ми отгость ковачь (ријеч отгость није поуздана).

Уз глаголе поставити или ȣсићи долази неколико пута израз писати. Сва је прилика, да се тиме хтјело да укаже управо на ријечи натписа; само не знам, да ли је тиме словописац сам прослављивао себе, као што данас на медаљама резачи овјековјечују своја имена, или се и та ријеч опћенито протеже на онога, који је подизао споменик. Ево у каким приликама стоји глагол писати: V. 117. а се ками... а се писа болашинь богашићь, VII. 19. а се писа радићь радосалићь, умах затијем каже се јоште

---

[1] Према именици „билиг“ има и глагол „а мртва побилижи“ (Гласн. I. 76.), а то значи: „мртву подиже споменик.“

„а сиече“; VII. 76. натпис није поуздано наштампан, уз ријеч засиче као да долази још пише, ма да и не бисмо очекивали облика пише, већ писа. Но кад се могло казати сѣче (примјере наведосмо сприједа), за што не би и пише? Пореди такођер VII. 48. пише се морадь, и ондје: пише ликь (?) се морадь. Све то није одвећ поуздано. У „Старинару“ I. 72. штампан је, доста рђаво, херцеговачки натпис, који почима ријечма: а се пише радоица; у Стар. V 86. на једноме натпису из Босне говори се овако: се лежи иванъ а писа михаль. На натпису IX. 42. који неће бити потпун, стоји: а се писахь (тако читам мј. писаȣь) диѣкь нѣгое; овдје се онај што писа, управо зове „дијаком“, али тај читави натпис није ми разговијетан, као да и није на гробу био, јер се нигдје не говори, ко му лежи или ко камен усијече. (Овај је натпис прештампан у донекле исправљеном виду XI. 49.) Још се помиње XI. 8 записа ивко обрадовићь (није поуздано), ib. 10. а се писа (даље осакаћено), а на том је натпису већ прије казано, ко постави камен. XI. 47 каже се, да неки Радоје Ковач „ȣсѣче и писа“, а ib 46. има натпис, гдје нема Радоје Ковач „ȣсѣче“, а не каже се и писа, али ће ипак он бити написао и ријечи. XI. 49. (и Гласник II. 78.) издавач прочита ȣсѣко а писао га био тадь, а на приложеној факсимилији (у Гласнику) не види се ријеч ȣсѣко (у томе облику била би чак необична), али зато се може лако прочитати пошљедњи редак: а писа га перадь. Има чак IX 40. а постави писмо синь неговь наимлади вратоль.

И на ономе натпису, што га најпослије лијепо објелоданио Гласник (III. 23—24), ма да и није гроб, ни стећак, чита се: се писа рабь бжии, и т. д.

Онај знаменити натпис, који је г. Ашбот наштампао новијем језиком (Bosznia és Herczegovina, Budapest 1887. I. 236.), сада је боље издан у Гласнику I. 74.; али ни сада није све лако прочитати. Рећи ћу ипак, да не ваља тумачити „ајанъ усиче ками“, као да је о некоме Ајану ријеч, већ онако, како је Ашбот протумачио, т ј. а нань ȣсиче ками неговь воевода миогошь.

4. У замјену обичне формуле под конац натписа „вѣчна емȣ памет“ — тако се чита X. 53. у два православна натписа — на стећцима босанским долазе врло знамените опћените реченице, тако звана diverbia. Ево некијех: III. 98. молȣ вась, не настȣпаите на ме. ѣ смь биль какови есте ви, ви ћете бити каковь самь ѣ; IX. 13. у доста рђаво наштампаном натпису биће од прилике овако: „ви ћете бити како ѣ, а ѣ морахь бити како и си“; X. 52. каже онај, што подиже споменик: вихь живомȣ рабь а мртва сахраних. X. 61. није сигурно читање, не може се казати, да ли „госпоѣа вȣкосава“ која подиже споменик кнезу Башићу, у своје име говори у трећем лицу: „коиа мȣ живȣ вирно слȣжаше и мртвȣ мȣ послȣжи“ или је хвали сам мртвац овако: живȣ ми вѣрно

слȣжаше и мртвȣ ми послȣжи. VI. 29 моли мртвац, као оно III. 98. не моите ми костиь (sic?) прѣтресати.

Већ су напријед наштампана два примјера клетве ономе, ко би се дрзнуо, да погуби „билигь“ Овако се говори и на натпису, који није управо гробни стећак, III. 19. (или у „Гласнику“ III. 23): тко би то потрьль да е проклеть ѿтцем и снОмь и стимь дхомь.

Беч, 31 дец. 1889.

Kardinal Carvajal u Bosni 1457.

Priopćio biskup **Vilim Fraknói.**

Toma Ostojić, bosanski junački kralj (1443.—1460.) mogao je svoj prijestô, kome je opasnost prijetila od osvojitelja Carigrada, Muhameda II, spasti jedino plaćanjem danka. Ali kada je u ljetu godine 1456. čuo za sjajnu pobjedu Sibinjanin Janka, odluči se pod uticajem ovog slavnog dogagjaja, da se pridruži naprezanju kršćanskog svijeta, koji je išao za tim, da satare tursku silu.

U martu god. 1457. posla on svoga legata u Rim i javi svoju namjeru papi Kalixtu III., u koga zamoli stijeg, pod kojim bi sa svojom krstaškom četom mogao otpočeti rat.[1]) U isto vrijeme obrati se on na ugarskog legata sv. stolice Ivana Carvajala, s molbom, neka bi došao k njemu u Bosnu, da se pobliže dogovore o tome što valja da se uradi.[2])

Legat se odmah nakani, da se pozivu odazove, ali ga nemiri u Ugarskoj neko vrijeme zadržaše.[3])

Oko polovice mjeseca maja dogje mu naredba od pape, gdje mu se zapovijeda, da odmah putuje u Bosnu, nalažući mu, da s vladarem govori i u koliko bi se uvjerio, da za vojnu na Turke ima dosta pripravnosti i snage, koliko treba, neka odmah sve ono uredi, što je od potrebe, da se objave krstaške vojne i da se zajamči uspjeh.[4])

Carvajal nastupi svoj put prvih dana juna. Pridružio mu se i mletački poslanik u Ugarskoj, Petar Thomasije, koji je s kardinalom bio u tijesnoj svezi, a povrh toga bili su borme signoriji na pameti i znameniti politički i trgovački interesi u Bosni.

Bosanski kralj primi oba talijanska diplomata u svome gradu Doboru (sjeverna Bosna) i uvjeravaše ih, da je tvrdo odlučio pre-

[1]) To se razabire iz reškripta papinog od 23. aprila 1457. Theiner Monumenta Hung. S illustrantia II. 292.

[2]) Vidi izvještaj Petra Thomasija, tadašnjeg mletačkog rezidenta od 7. aprila 1457. izdan u Budimu. Izvornik u državnom arhivu u Milanu.

[3]) Relatio cit. Petri Thomasii i onaj od 20. apr.

[4]) Vidi dopis papin Carvajalu od 23. aprila 1457. cf. Theiner II.

kinuti vazalni odnošaj prama Turcima, koji zahtijevaju četiri znamenita grada — i da se je riješio pokušati otvoren boj s njima.

Oni ga opet uvjeravahu, da će učiniti sve i sva, kako bi poduprli kraljev naum. A kralj, makar da se je smatrao kršćaninom, još nije bio kršten, već sada iz ruku kardinalovih primi krst.[1]

Izvještaji Carvajalovi žalibože ne očuvaše se. Pisac ovih redaka tražio ih je bez uspjeha u rimskim arhivima. Ali se je očuvalo pismo od 13. juna, što ga je napisao Petar Thomasije signoriji iz Dobora, koje u pojedinostima pruža obilatu gragju, makar da se je slabo održalo, te se samo djelomice može upotrebiti.[2]

Oba legata sredinom juna ostaviše Bosnu, te neko vrijeme boravljahu u Djakovu.[3]

Papinski legat mogao je sa svojim uspjehom biti zadovoljan, za što mu i papa svoje priznanje izriče u lijepom, po Eneju Silviju sastavljenom pismu.[4]

* * *

Archivio di Stato di Milano — Potenze Estere — Ungheria — 1457. 13. Giugno.

(1) Exemplum

Illustrissime princeps et domine mi excellentissime. Post . . . . le prime de le qual mandai per fra . . . . Iob. L'altre veramente per Nicolò de . . . . havuto noticia. Da poi a di XIII. . . . . del presente qui giungemo, dove era la . . . . prefato Reverendissimo legato heri tandem . . . . da la devotion et obedientia del Turcho . . . . far contra turchi quanto per esso Romano . . . . parole: le qual tute volse el prefato Re et . . . . per esse parte presenti gli Reverendi Signori Episcopi de . . . . Reverendissima paternità qui et jo hasse offerto el prefato Signore . . . . scriver, pregar et confortar tute potentie christiane . . . . et se posse defender cum altre general parole, maxime . . . . la qual adhesione benchè forsi apresso ad alcuni pari poter confer . . . . si il poco poter del dicto Re, si etiam il poco favor li possi dar quest . . . Il documento originale è assai guasto e mancante nei luoghi segnalati da puntini.

[1]) Ovako Enej Silvije (Aeneaus Sylvius) u svome djelu „Europa“, dovršenom 1458. nesumnjivo izvješćuje na temelju relacije kardinala Carvajala: „In Bosna rex gentis Despotus Stephanus... quamvis Christi religionem sectaretur, dum tamen baptismi sacramento obstinuit. Sed anno superiore vocato ad se Joanne Cardinali sancti Angeli ab eo baptismatis unde perfusus et sacris nostris vite initiatus, Turcis . . . . bellum indixit. (Opera Baseler Ed. 1551. p. 407.)

[2]) Istodobna kopija iz milanskog državnog arhiva, koju niže preštampavamo.

[3]) Papa se poziva na jedno pismo Carvajalovo od 17. jula iz Djakova.

[4]) Pismo papino od 6. okt. 1457. u izdanju djela Eneja Silvija 1551. Basel X. str. 818.

. . . . . quanto posso comprender ai bisogni: impossibile sarà condur cruciat . . . . queste parte, perchè non vano volontieri fuor del paese de altri lo chi circumstanti, anchor mancho ne . . . . . pero che de la Croatia et Dalmatia, per quanto si sente assai pochi ne sono d'altra parte, del paese del ducha Stephano homo del Turcho, credo de questa costa sia da farne pocha estimatione; Ma questo Serenissimo Re molestato ala giornata da Turchi ha mostrato hier questa via, sperando esser favorito da le potentie christiane cum questo mezo; et se 'l potrà dissimular con el Turcho, come ha facto per el passato, credo li sarà singular gratia. Et questa e la conclusion che di questa materia posso comprender.

Visitai el prefato Signor Re secondo el consueto cum pertinente parole, et cussi la sua Serenità cum molte bone parole, et cussi la sua Serenità cum molte bone parole mi rispose ad propositum. Et heri da poiche hebe fra la sua Serenità et questo Reverendissimo legato conclusa la dicta materia, me fece chiamare et disseme che sempre haveva havuto à la Sublimità Vostra singular affectione, et che de tute le cosse che per lo passato l'havia possuto sentire che potesseno preiudicare al stato de la Celsitudine Vostra egli ne haveva sempre dato noticia, et commemorò l'andata del Turcho contra Constantinopoli: et deinde quella de Belgrado; et cussi hora voleva far et simile. Et disse che dapoi la perdita de Constantinopoli el Turcho havea tracto da luy piu de ducati 160 m. oltra le altre subiectione, et che non gli bastando questo, considerando dicto turcho questo regno esser la principal porta de christiani, già fa uno anno gli domandó quatro castelle de questo regno, le qual se posso dir esser le colone d'esso: perchè do de quelle sono nel mezo dequesto regno, et de l'altre do e l'uno è la chave de Hungaria et l'altro de Dalmatia et de la marina; de che vedando luy la perversa soa intention, havia differito fin hora la conclusione di tal domanda cum darli speranza et bone parole. Tandem essendo riduta questa cossa a termine, che piu Luy non poteva prolongar, la Sua Serenità havea deliberato fuor la via de christiani, et adherirse in tuto al summo pontefice et gli altri christiani contra dicto Turcho cum molte large parole, et pregando la excellentia Vostra che volesse considerar le condicione del stato suo, succedendo a questo regno alcun sinistro, et che benche 'l deliberasse per questa casone mandar suo ambassata a la Serenità Vostra, tamen me pregava che de le predicte ne disse a quella particolar noticia. Rispusi regratiando a la Serenità soa de tal sua bon disposition verso la Sublimità Vostra et che la se rendesse certa de tuto, si per el debito mio, si etiam per satisfar a la richiesta soa ne daria particolar ad viso a la Celsitudine Vostra . . . . reedificar le mure de quella per i gran divulgi se fa in . . . . . . adosso: ben se dica el bassa far hoste, dove el sia per . . . . molti, che considerati i gran di-

vulgi che in quelle parte sono de . . . . tuta se altrovi in arme per i disturbiby sono dicto Turcho non . . . . grado. Ben è vero che in questi giorni sono venuti contra questo . . . . Serenità dice haver mal menati, et nientemeno dubita ne vegni . . . . egmi in queste parte, hebe per lettere questo Reverendissimo legato, como adi . . . . Signori et Cavalieri che fono retenuti nel caso del quondam conte Ladislao . . . . la Serenità de quel Rè, deliberò partirse de Budas et cussi adi 28 . . . . gli Alemani et Boemi che erano venuti ai favori suoi, et di . . . . na, che dice se conferirà a Viena, et ha conduto cum luy el C . . . . Hungaria se afferma la madre del Conte Matthias Veduta la partita del Re . . . . suo fiolo cum luy, haver concluso pace per rihaver dicto suo fiolo. Domane questo Reverendissimo legato . . . . per conferisce a le di che parte de Hungaria, ave dela dicta pace ne darò più particalare . . . . . a la Celsitudine Vostra, cuius gratie etc. Ex Dabor die XIII. Juny 1457.

Servulus Petrus Thomasy.

Зажабље у Херцеговини, староме Хуму.

Приопћио архимандрит **Иларион Руварац.**

У „Mittheilungen des k. k. Kriegs-Archivs (Abth. für Kriegsgeschichte) Neue Folge II. Band, Wien 1888." помиње капетан Грба у саставу свом: „Die Kaiserlichen in Albanien 1689." царског обрштара и резидента у Дубровнику Корадинија, како је и он с тога места радио и спремао коначно ослобођење Хришћана на балканском полуотоку испод турског јарма царском војском.

Obrist Corradini war es — пише поменути капетан на страни 118. — welcher in seinen Berichten an den Kaiser die Nothwendigkeit der Ausbreitung kaiserlicher Herrschaft am östlichen Rande der Adria stets lebhaft vertrat und der schon früher den Kaiser für die Occupation von Seraglio (Sarajevo) und der Hercegovina zu gewinnen suchte (k. k Haus, Hof- u. Staats-Archiv, Ragusana 1688.), um eine Erwerbung dieser Länder durch die Venetianer zu verhindern. Es gelang ihm sogar, viele Gemeinden des Landes zu bestimmen, den kaiserlichen Schutz anzusuchen. So unterwarfen sich freiwillig der Abt von Trebinje mit seinen Mönchen und der Gemeinde, dann fast das ganze Popovo polje (l. c. Ragusana 1688. II. Sem.), weiter Sasgiabylia (?) und Hrasno, dem Kaiser und wurden in aller Form als kaiserliche Unterthanen aufgenommen."

Шта је манастир требињски (Тврдош) и Попово поље и Расно то се зна, но шта је Корадинијева „Sasgiabylia" то ни сам капетан Грба није знао; знао је да се исквварено написало име то, но како да га исправи то већ није знао, већ је оставио теби, лаки Херцеговче, да ти то погодиш!

Академик загребачки, г. С. Љубић пишући у Раду југославенске Академије „o odnošajih medju republikom Mletačkom i Dubrovačkom" помиње извешће врховног провидура млетачког у Далмацији, Петра Валијера од 4. свибња 1686. г., у ком исти каже, да је склопио са Нинковићем предају Жажабља, те додаје: L'aquisto sarà importante per essere a cavalliero del Raguseo, e per attacarsi alle adiacenze di Castel Novo, etc. (Rad LIV. 63.)

Из писма истог провидура од 2. студенога 1688 приопштио је Љубић ово:

„Дубровчани су писали кнезу Војину, да је царска војска на путу за ове крајеве. Послали су два племића у Требиње, нека саставе писмо, како се ондешњи житељи цару предавају. Шаљу често гласоноше царевим четама, нека чим прије овамо дођу. Све то раде да наше напредовање уставе"; а под 7. студенога 1688. јавља исти провидур својој влади: „из понашања Дубровчана види се јасно, како они желе, да Требиње и Попово буде ма чије. само не републике. Мислио их освојити а нема, чега за то треба. Незна шта да чини, кад би му у том на пут стали Дубровчани. Већ му је у руци дио требињског котара и Жажабља. Моли за напутак. Пише му Корадино, да су се становници Попова и други суседи изјавили за цара писмено, те да му их препоручује (l. с. стр. 76. и 77.)"

На стр. 111. пише С. Љубић: „Пошто Никшићи, Пива, Мостарско поље, Требиње, Попово и Читлук са Жажабљем и унутрашњим земљиштем бијаше све пало у млетачке руке (г. 1695.), Дубровчани све наоколо од Млетчана обкољени, нису смели више ни писнути а камо ли дирати у млетачке поданике и земље."

„Sasgiabylia" није дакле ништа друго но помињато у писмима врховнога млетачкога провидура у Далмацији Жажабље.

У најновијој књизи Старина, што их издаје југославенска академија у Загребу нашао сам поменуто место то или предео у кроници О. Павла Шилобадовића о четовању у приморју (1662—86.) и то под г. 1665. „miseca listopada na 23. pogibe harambaša Grgur Kuštrić i još 2. raniše banduri iz crkve u Zažabju" (Starine XXI. 100) — а под г. 1669. „miseca veljače na 25. otidje naša četa u Zažabje 400 ljudi i dognaše konja 80, goveda 120, male živine 200. Opališe kuća 15, izgori u kuća čeljadi, ja neznam, niko veli 20 a niko 15, ja znam što dovedoše na more harambašu Nikolu Novkovića i još 4 bandura i čeljadi. Naši svi zdravo."

И фра Андрија Качић-Миошић у „Разговору угодном народа словинскога“, у „писма од Стипана Христића и његови сватова“ помињући бане, кнезове и делије, које је босански тај краљ позвао у сватове (в. стр. 55. млетачког издања од г. 1801.), помиње међу њима:

„Од Неретве мутне Грубковића,
„Од Зажабја (Zaxabja) два млада племића
„Твртковића и Новаковића,
„Од Бушкога блата Сестричића —

и ниже опет:

„На пир зове два господичића
„Војковића и Војиновића,
„Од Зажабја кнеза Жарковића,
„Од Попова млада Мелинића

и још ниже:

„Од Посушја Раду Ловретића
„Од Зажабја млада Мернарића и т. д.

А у именику „кнезова и властела народа словинскога“ на стр. 147. помињу се:

„Margheritich od Zaxabja,“ [1])
„Novakovich od Zaxabja,“
„Жарковић од Зажабја,“
„Шимраковић од Зажабја,“
„Црнојевић (Zarnojevich) од Зажабја.“

Качић пише дакле „Зажабје“ као и О. Павао Шилодабовић, а не Жажабје. А тако је написао име то и Фаусто Врančић у молбеници својој од марта 1590. г., којом је молио надвојводу Ернеста за заштиту у посједу Приморја, Зажабја горњега и дољнега: „possessiones Primorye, Gornye Zaxabije et Dolnye Zaxabye, quae sunt in Herczegovina id est extrema parte Dalmatiae, in quibus catholici et innoxii homines degunt“ (види: Spomenici hrvatske Krajine, skupio i uredio Radoslav Lopašić, knj. I. 158. 159. 162.)

Ако се добро сећам — давно је било кад сам имао у рукама и превртао првих шест томова Фарлатијевог Illyricum-а Sacrum-а, те нисам сигуран да сам добро упамтио, ал ми се чини, да се и у Фарлату негде у IV. тому помиње Зажабље.

У српско-далматинском магазину за г. 1845. нашао сам на стр. 18. и 23. поменуту планину Жажабје — а друго ништа више незнам о том хумском За- или Жажабљу.

Ја тамо у хумској земљи нисам био до данас а тешко да ћу је игда видити својим очима; нисам ни на карти аустријског ђенералског штаба — а баш сам се намучио тражећи — могао наћи место или предео, који би се тако звао, већ сам

[1]) Csevapovics, Synopsis p. 268. пише Morgnitisca de villa Kultovich in Xaxabie; а на стр. 269. Xarkovich de Racsno in Xaxabie (Гасно у Жажабју).

нашао само планину „Жаба“ тамо уписану, где је од прилике могло бити оно Зажабље, које помињу горепоменути писци и песници. Нит сам био у Хуму нит сам начуо што о том Зажабљу, те морам оставити лаким Херцеговцима и младим и новим Бошњацима да разбирају и распитају за судбину тога хумског или неретванског, свакако пак херцеговачког Зажабља, а ја ћу међутим да се врнем назад у седу древност, кад још није било ни Херцеговине па ни старих ни младих Херцеговаца, кад се знало само за Хум, Хумско кнештво и за Хумљане; кад су Мирослав, Андрија и Петар кнежевали и господарили у Хуму, писали се и називали: „вели| кнез хумској земљи!“ и враћам се назад и у та времена, не да причам, како су они кнежевали и с ким су ратовали и сукобљавали се, владајући и господарећи у Хуму, већ да разберем само за жупе илити жупаније, које су биле тада у хумској кнежевини, не би л' случајно наишао међу њима на жупу, која би одговарала потоњем Зажабљу у Херцеговини.

А за то, ко нам може послужити боље, од онога „Попа Дукљанина“, који је боравио негде у „црљеној Хрватској“ а писао повест о словинском краљевству на измаку XII. или још прије у почетку XIII.-ог века (види Алексѣя Петрова: князь Константинъ Бодинъ. (Петербург 1883. стр. 242. Nota 2.; Rad. knj. LI. 203.)

Исти поп прича, да је краљ Прелимир поделио краљевину своју још за живота свога међу своја четир сина, давши најстаријем Хвалимиру Зету с градови, другом Богославу Требиње са жупама које припадају Требињу, четвртом Превладу Подгорје, а трећем Драгославу Хум (Chernaniam recte Chelmaniam, а јошт правије Chulmiam regionem et hus jupanias (жупе) у Хуму: 1. Stantania, 2. Papava, 3. Yabasco, 4. Lucca, 5. Vellica, 6. Gorimita, 7. Vecenike, 8. Dubrava et 9. Debre. (в. издање Црнчићево од г. 1874. стр. 39.)

Орбини, који је превео Попа Дукљанина с латинског на језик талијански и уврстио тај превод у своје дело повесно: „Il Regno degli Slavi. Pesaro. 1601“ пише имена тим хумским жупанијама на стр. 219. овако: „Stantania, Papava, Jambsco, Luca, Velicagor, Imota, Vecerigovic, Dubrava et Debra.“

После старога П. J. Шафарика покушавали су, да разјасне та имена хумских жупа и да одреде место и положај свакој од њих, научнаци: Хилфердинг (Письма объ Исторіи Сербовъ и Болгаръ. выпускъ вторый, Москва 1859. стр. 45. Nota 6.), Рачки (Ocjena starijih izvora za hrv. i srb. poviest, Zagreb 1865., str. 53 i 15, — i Rad LVI. str. 93 i dalje), Стојан Новаковић (Српске области X. и XII. века, Београд 1879., стр. 46. и 47.) и К. Јиречек (Die Handelsstrassen u. Bergwerke in Serbien u. Bosnien, Prag 1879. S. 27).

Шта је Дукљанинова Stantania, Papava, Lucca, Dubrava и Debre, — о том међу тим научницима нема спора и сви се слажу у том, да је Дукљанин тим именима хтео да помене Стонску жупу и Попово и Луку, хумску жупу с обе стране Неретве и Дубраву између Стоца и Мостара, и Дабар источно од Стоца; а шта исти писци мисле о жупама под 5. 6. и 7., како мудрују и свакојако се довијају и домишљају а све да исправе Дукљанина и нађу место и положај и тима трима хумским жупама, то читалац, ако хоће да сазна нека чита сам поменута научна дела њихова, јер мене се овде те три жупе у Хуму не тичу.

Овде се мене само на трећем месту, између Попова и Луке поменута и од Дукљанина или његовог преписивача, Yabsco, а од преводника Орбина Jambsco написана жупа тиче.

Најмлађи између поменута четири гласовита писца, г. К. Јиречек приметио је само у погледу те жупе: „Yabsco ist vielleicht corrupt“ и ништа више, а Хилфердинг је мислио, да Yabsco треба читати Gatsco, Гацко.

Ту је мисао прихватио и Рачки (l. c. стр. 53. и 54.) а за њим и Стојан Новаковић; па и Црнчић приметио је на стр. 39 под 15: „Yabsco je shabno namě̃sto Gatsko“.

Но ја мислим, да Yabsco неможе бити Гацко већ за то, што ово није припадало Хуму. Новаковић пише на поменутој страни 47. у ноти: „За Гацко као најисточнији предео хумски види се, да није увек припадао Хуму“, — па онда преводи место из Орбинија стр. 393., где исти назначујући границе и међаше између Хума и Дубровачке области каже и ово: el poi vá (граница) verso Rudine e in Gazca e sin a Sutiescha. Da levante riman Rassia, ch'e la gente di Trebine, Rudine, Gazca. Da ponente resta la ragione di Chelmo, cioe Popovo, Lubine, Gliubomir, Vetniza et Nevesigne.

Жупе, које Дукљанин као хумске жупе помиње, све су биле око средње и доње Неретве; а Гацко — гатачко поље — или Дукљанин непомиње као жупу за себе или ако је помиње, може бити да је то подгорска жупа Gerico, коју Орбини пише Gaza. Поп Дукљанин вели на једном месту, да је краљ Доброслав даровао сину свом Радославу због показаног у боју с Грцима великог јунаштва жупанију „quae Rezca vocatur“ (p. 48). Орбини пише на стр. 227. la giupania die Kezka; а Лукаревић (Annali di Rama p. 11) прича, како је краљ Доброслав потукао и убио Љутовита кнеза хумског „in luoco di Zerniza e caccio i Greci da Kgliuc (Кључ), Kezka, hoggidi chiamata Grazko (биће Gazko) e di tutte le rocche et castelli di Dalmatia superiore; — па затим додаје: concesse apresso Dobroslav Gazko a Radoslavo suo figliuolo giovane di grand' espettatione. О „Gacko, Geçeca, Geçcha, Kezka ср. Јиречеково Handelsstrassen etc. S. 75.

П. Ј. Шафарик (Slowanske Starožitnosti, W Praze 1837., str. 655.) пише: Yabsko, snad Jaħica č. Žabic.ı (и Vandonc urta a frieda). Но шта да му тепаш: да није Дукљанинова Yabsco жупа Жабска, потоње Зажабље, тамо иза планине Жаба зване, и да није средиште тој жупи било тамо, где је данас Градац.

Јаков Лукаревић, помињући на стр. 47. рат, у који се изметнула размирица између Дубровчана и Бранивоја и његових синова, силовитих господара у Хуму и Стону, и како је босански бан Стефан Котроманић отправио војску од 5000 момака у помоћ Дубровчаном пише: „l' essercito di Bosna arrivo di qua da Hutovo et dalla montagna di Taba, in latino testugine, et s' uni con li nostri soldati et presero la volta di Prevlaca etc.“ „montagna di Taba“, зацело је штампарска погрешка место „m. di Xaba“ (Жаба), и покојни Николајевић добро је превео то место овако: „та војска босанска дође с ове стране од Утова и од Зажабља те се сједини с нашом војском (в. Гласник XIII. 409.).

На стр. 63. пише Лукаревић: La signoria (то јест дубровачко господство) compro da Tvardko re di Bosna il Castello di Barstanik nel fiume Narona, che nel 1373. haveva fatto fare per guardia di Slivno, Staradrieva (стара Narona) et di Xaba; а на стр. 76. пише исти Лукаревић: „Nel 1401. la famiglia di Giumagno et di Bodaza fatta congiura con Stefano Despot di Servia (?) con Vuchascin Vukosaglich, voevoda di Trebigne, con Vulatko Vucetich di Popovo, con Milislav Cucich di Xaba, con Stefano e Andrea Michlenscich di Dubrava, con Demetrio Marcocevich di Bregava e con Pietro di Selenagora etc.

Ту се помињу редом хумски главари од Требиња, Попова, Жабе и Дубраве, па може л' бити и може л' се тражити Дукљанинова жупа Yabsco на другом месту него онде, где је Лукаревићева Жаба а Вранчићево и Корадинијево Зажабље? Wozu in die Ferne schweifen, — чак у поље гатачко? Остави ти Гацко или Требињу или Подгорју — и реци с Орбином: la gente di Trebine, Rudine, Gazka e da ragioni di Rassia.

Писац живота српског краља Уроша I. помиње на стр. 18. рат између тога краља и сина му Драгутина „вь земли рекомꙋй Гацко. И синь одолѣ родителю своіемоу и приіеть прѣстоль нго и наче кралıевство вати вь срьбьсцьи земли. И мало ниже пише исти писац, који је неко време био епископ у Хуму: „родителю же сего кралıа отьшьꙋшоꙋ вь нѣкотороꙋю землю (рекомоу хльмьскоую землю) и тамо коньць житиıа скоро приіеть,“ а то ће рећи краљ Урош I., потучен у боју на Гацком од војске синовљеве отиде у хумску земљу, где наскоро умре. Гацко дакле и за време краља Уроша I. (1242.—1277.) није било у Хуму.

У Гргетегу, 31. децембра 1889.

Dvije čudnovate grupe od bronca iz okolice sinjske.

U ovome broju donosimo sliku malene grupe od bronca, od koje je neki seljak našao dva jednaka eksemplara godine 1880. u Čačini, nedaleko Sinja u Dalmaciji. Našao ih je u ruševinama nekadašnje tvrgjave, a najposlije turske karaule. Sada su te grupe svojina zemaljskog muzeja u Sarajevu. Nije se moglo jošte do sele pregledati po stručnjacima mjesto, gdje su te grupe nagjene, niti na samu mjestu potanja istraživanja nastaviti.

Ove su grupe, kao što se to iz dodane slike vidi, po cijeloj svojoj umjetničkoj zamisli i izvedbi, posvema osobite naravi. I po onome, dokle dojakošnje znanje u toj struci dosiže, ne mogu se staviti ni u jedan od poznatih štilova; što se pak njihove starosti tiče, može se samo naslućivati i suditi.

Mi ovaj put reproduciramo samo mnijenja, koja nam dobrostivo poslaše g.g. Fridrik Kenner, upravitelj umjetničko-historičkih zbiraka Previšnje vladarske kuće; dr. Moric Hörnes, pristav u c. kr. prirodoslovnom muzeju; dr. Theodor Frimmel, pristav umjetničko-historičkih zbiraka Previšnje vladarske kuće.

Nadamo se pouzdano, da ćemo ovijem upozoriti naučenjake na ovo čudnovato umjetničko djelo, jer bi bilo vrijedno, da se o tome još potanje progovori. Mi već sada izjavljujemo, da ćemo rado uvrstiti u naš list svaki prinos, koji bi se bavio tim predmetima, što su nagjeni u Sinju.

a) Mnijenje upravitelja umjetničko-historičkih zbiraka Previšnje vladarske kuće, — Fridrika Kennera.

Kip od bronca, štono je u dva eksemplara nagjen u Dalmaciji, ne stoji u savezu ni s kojim štilom, koji uopće nalazimo u Dalmaciji, niti se u njem razabire pravac klasičke, niti vizantinske i romanske umjetnosti, niti renesance. Spoljašni oblici, kano vjenčanje muške glave lovor-vijencem, koji nas sjećaju na antiku, ili oblik stolice, koji nas sjeća na romansko orugje, valjaće možda svesti na reminiscencije od starijih kipotvorina, koje je saljevač one grupe kadgod vidio, ali po nutarnju bitnost njene umjetnosti slabo šta vrijede.

Ova se grupa suviše odlikuje pored svih ostalih vrsta štila svojom neodvisnošću, jer je posve originalna i za to vrlo je vjerojatno, da je kipotvor južno-slovjenskog porijekla. Osim spomenutog umjetničko-historičkog pravca uopće svjedoče za oto još neki posebni momenti, koji se na tom kipotvoru pokazuju.

Tako prije svega izbor čudnog motiva, koji je valjda uzet iz koje stare junačke pjesme, kakove su se očuvale u usmenoj predaji kod poludivljih plemena, koja su živjela za dalmatinskim bregovitim pokrajinama, onda jaki naturalizam u izražavanju kretnja, koje surova ćud voli u pojedinostima upravo onako predočiti, kao

što prilikuju groznome dogagjaju, samo što nije bilo umjetničke vještine, koja bi umjela u izvedbi dostići namjeru umjetnikovu, te s toga daleko zaostaje za živošću i istinitošću koncepcije. Uzmimo najposlije i potankost, kojom je kipotvorac htio prikazati dobro mu poznatu narodnu nošnju, pak ćemo i tu opaziti slabu vještinu, jer su nabori isto tako surovo i nespretno izraženi, kao oko, uho i usta.

Teško je označiti starost kipotvorinama te vrste, jer nijesu u savezu s razvojem umjetnosti naprednih naroda, pa nemaš, po čemu da ih isporegjuješ.

U ovome slučaju pokazuje doduše materijal, od koga je ova grupa načinjena, neki trag u toliko, što se je onako svijetao bronc tek sarazmjerno kasno upotrebljavao za figuralno prikazivanje.

Vjerojatno je, da je ova grupa postala u XVI. ili XVII. stoljeću. Čini se, da je ona nešto manja grupa s tamnijom patinom služila kao original drugoj, koja je s manjom pomnjom cizelirana i koja se lasno poznaje po srebrenoj patini na pasu muške osobe.

Akoprem je dakle prva grupa kasnije ljevana i mlagja od one druge, ipak će jedva biti megju njima znatno razdobje vremena, jer u obiju patina prilično duboko zahvata u materijal.

b) Mnijenja pristava dr. Hörnesa i pristava dr. Frimmela.

Imam da opišem čudnu malu grupu, za koju kažu, da se našla u Sinju u Dalmaciji. Pošto je za sada glavno, da se taj vrlo zanimljivi nalaz što prije objavi, pri čemu više vrijedi priložena slika, nego li primjedbe, kojima se popraćuje, s toga ne mogu već sada pobliže navesti, odakle je taj komad. Možda će se poslije doći do bližih podataka, po kojima će se to moći stalnije odrediti. Valja kasnijem istraživanju na temelju isporegjivanja s najsrodnijim objektima megju našim spomenicima ostaviti, da o tom djelu u kojem god pravcu izreče stalan sud. Što se ovdje izlaže, to nije ništa drugo, nego li opis, ništa drugo nego priopćivanje nekih ideja, koje pri tačnom posmatranju takog nalaska niču u onome, koji makar za časak zagje na slabo još proučeno polje južnoslovjenske arheologije i koji je upoznao njezinu svezu sa bolje već proučenim tradicijonalnim južnoslovjenskim narodnim karakterom.

Vrlo živo prikazana grupa, o kojoj se tu govori, salivena je od bronca i poprijećno mjeri 11—13 cm. u širinu i u visinu (visina figure, što sjedi 11·3 cm., a one, što stoji 13 cm., najveća širina grupe 11·6, visina stolice sa naslonom 7·5). Sasvim je prevučena lijepom zagasito zelenom patinom. Na jednom mjestu na pasu muške figure, koje je ostrugano, čini se, kao da se vidi, da je taj komad odijela bio posrebren. Obadvije figure i stolica na po se su i svako za sebe ljeveni i onda spojeni. Osim toga je desna ruka u čovjeka s mačem zasebno salivena i spojena na ramenu sponom, koja je sada ponešto rasklimana. Stražnja noga tronožne stolice u novije se vrijeme otkinula, te je opet pričvršćena. Na nogama se ne vidi, da

su nadostavljene. Grupa je dakle već od početka bila tako izragjena, da se mogla prosto namjestiti.

Prikazano je velikom, gotovo brutalnom energijom i naravnošću grozno nasilje jednog ubojice i jedne žene, koja sjedi. Napadač je golobrad, kosa mu je obavijena vijencem od lišća, koji je ostrag spojen vrpcom; odjeven je uskom haljinom, životu prileglom, koja je s prijeda uriješena ili zakopčana dvostrukim redom dugmeta; ova su označena kano zvjezdice. Ispod širokog glatkog pojasa pada dugačka, naborana haljina do nogu. Na nogama nosi čovjek, kao i druga figura, cipele, kojima gornji dio kano kod opanaka današnjih seljaka iz južno-slovjenskih krajeva, sastoji od prepletenih kajiša, koji unakrst obuhvataju članke. Pojedinosti na cipelama tako su tačno izražene, da se n. pr. vidi, kako se gjon ostrag diže i obuhvata petu. Lijevom rukom hvata čovjek ženu za grkljan, koji gnječi; desnom rukom daleko zamahuje kratkim širokim mačem, da udari ženu u prsa. Desnu nogu podigao je do polovice tijela i staje žrtvi na tijelo Gornje je stegno pri tome tako podigao, da koljeno skoro dodira tijelo. Pod grubim naborima haljine nije intencija kipareva sasvim jasno izražena.

Ženska figura, što sjedi, ima kosu, kojoj je granica preko čela i šljepoočnica označena oštrom linijom, dakle nosi kosu natrag spletenu na tjemenu načinom, koji sjeća na modernu frizuru gospoja. Uska haljina s rukavima obrubljena je na vratu i na prsima, te je na vratu zatvorena, a njedra su razgaljena. Dalje sastoji od pasa, koji je nešto uži, nego li u čovjeka i od dugačke naborane suknje, koja je dolje lijepo izreckana u vidu lista. Ona sjedi natrag naslonjena na stolici osobite vrste i čini se, da se objema rukama brani od napadača, opirući se desnicom njegovoj ljevici, kojom je hvata za grkljan, a ljevicu spušta prema lijevoj nozi protivnikovoj, kano da ga hoće od sebe da otisne.

Kao što je spomenuto, izvanredan je oblik stolice. Na njoj se vidi maleno i četverouglasto sjedalo, od kojega izlaze tri izvinute noge, koje se dolje na krajevima opet uzvijaju. Unatrag zavinuti naslon izragjen je fantastički, kao bajoslovna životinja. Na vratu je glava od zmije ili kornjače otvorenih usta i široka jezika, a noge su vijugaste. Takogjer se svršuju u zmijske glave. U sve tri glave oči su načinjene ostrag, dakle okrenute prema zemlji.

Čudni su i puni protivnosti utisci, što ih čovjek ponese od te kipotvorine. I ne gledajući na surovu grozotu sadržaja, osobito se moraju istaknuti nespretne i neuglagjene podobe njene. Nema ni traga finijoj izvedbi oblika tijela, niti crta u licu, niti nabora na odijelu. Tu sve sjeća na krajnu surovost i površnost i više na pošljednji stadijum propale, nego li na prvi polet umjetničke epohe, koja se tek ragja. U tom je pogledu osobito neprirodan položaj desne noge u muške figure, gotovo ti se čini, kao da sastoji od jedne goljenice, koja izlazi od pasa. Pri kretnji, koja se

hoće prikazati, moralo bi se koljeno dignuti do prsiju. Ravno ispružena lijeva ruka u čovjeka mjeri od ramena do šake 3·5 cm., a desna, koja je savijena u pravom kutu nasuprot 4·5 cm. Glave obiju figura nerazmjerno su velike. Od tjemena do brade mjere 3 cm. dužine. (Gornji dio tijela samo od glave do pasa 3·5 cm. dužine). Na glavama su opet partije lica oštro izražene, dok zadnji dijelovi glave gotovo iščezavaju Lica nespretno upriličena, kao strašila, ipak pokazuju sve pojedinosti, kao nozdrve, zenice, obrve; u ušima su upravo pedantno izbušene okrugle rupe, da se prikaže otvor slušnog organa. Usta su u ženske figure prema situaciji malo više otvorena, nego obično, inače su glave gotovo jedna nalik na drugu, osim kose.

Ali uza svu tu nezgrapnu izvedbu, koja u prvom redu udara u oči, opažava se odmah nešto drugo, što doduše ne djeluje prijatnije, ali ipak zadovoljava, te ovaj kipotvor iz sfere primitinog pokušaja umjetničkog oponašanja prirode diže u regije prave, makar u ovoj tradiciji i opet propale umjetničke vještine. To je kompozicija grupe, opći joj crteži, i njena nejasna silhouetta, po kojoj bismo s pravom tražili sasvim drugu izradbu pojedinosti, nego što je ovdje vidimo. Drugim riječima: Zamisao te grupe stoji na mnogo većem stepenu, nego izvedba. Ona je smjela, dosljedna; osim glave u žene, koja je zbog onog razbojničkog pritiska na grlo unatrag potisnuta i osim grozote prizora, koji je zaista strašan, nema joj prigovora. Otuda po svoj prilici slijedi, da je izum te grupe drugog porijekla, nego li radnja sama, koju nam je ostavila neka nespretna ruka.

U radnji se vidi replika nekog originala, koji nam nije ostao sačuvan, ali kojemu bi se tragovi možda dali uhoditi. Pošto ta radnja, i ako se zbog svoje neumjetne izradbe n e d a k r o n o l o š k i o d r e d i t i, ipak dosta jasno upućuje na pravac, koji je vladao u sredovječnoj umjetnosti, to sam nastojao, da saznam stručnjački sud jednog, tome poslu veoma vještog ispitača, te sam zapitao g. dra Teodora Frimmela, pristava u drugom odjeljenju umjetničko-povijesne zbirke Previšnje vladarske kuće, da mi kaže svoje mnijenje o toj radnji. G. dr. Frimmel bio je dobar, te mi je o tome ovo priopćio:

„Malu grupu, koju sam vidio po dobroti g. dra M. Hörnesa, dosta je teško ocijeniti u historičko-umjetničkom pogledu. Vrijeme, kad je to djelo postalo, moći će se označiti samo u veoma velikom razdoblju, jer se prije svega jedva pouzdano dade ikonografski protumačiti ili sigurno mu označiti štil. Donekle se može suditi samo po nekoj srodnosti ove grupe sa sredno-evropejskim radnjama od bronca iz zadnjih vremena srednjeg vijeka, daklen iz onog doba, kad su se sukobile propale klasično-antikne i staro-kršćanske tradicije sa svakojakim varvarskim i poluvarvarskim elementima i kada su se na polju plastike isto tako kao na polju slikarstva i arhitekture postvarali proizvodi, pri kojima nam se valja zadovoljiti s dobrom voljom i sa zamišljajem, kako se pokazuje u cijelosti, ne gledeći na nestašicu vještačkog izvagjanja u pojedinostima.

Za ovaj čas ne bih mogao navesti ništa slično ovoj našoj grupi. Bilo bi odviše smjelo, da je metnem megju one radnje, koje još pokazuju zadnje tragove antike, premda iz svih perijoda srednjeg vijeka ima puno primjera, koji u mnogih antiknih umjetničkih elemenata posvjedočuju upravo nerazorivu životnu snagu. Ja ovdje sjećam samo na mnoge personifikacije rijeka i brda, koje su se do nakraj srednjeg vijeka uzdržale u kršćanskoj umjetnosti, za tim na slike Akilejide Stacijeve na graviranoj zdjeli u „Cabinet des medailles“ u Parizu, sjećam na Erote, koji su se uzdržali ko angjelci, na jednu sredovječnu patvorinu čovjeka, kako trn izvlači, na slike Sirena, Centaura, Pana itd., a da i ne spomenem antiknu nošnju, koja se još i danas daje kršćanskim svecima i nebrojene urese, koje je srednji vijek primio od antike.

Uopće, u koliko ja mogu da se snagjem u štilu ove grupe od bronca, ne vjerujem da je postala u XI. stoljeću. A metnuti je u koje god od onih pet ili šest stoljeća, što slijede iza toga, to ostavljam onima, koji mogu da znadu, do kog su se vremena zategli valovi kulture u onim krajevima, gdje je po svoj prilici postala ta mala grupa. Nove forme u štilu jasnim se načinom najprije razvijaju ponajviše u tijesnom području, iz kojega se šire poput zaokruženih valova. Medijum, kojim se gibanje mora proširiti, dopušta na nekim mjestima, da ono brže napreduje, na drugim mjestima ne da mu opet, da se dalje prostire. Što je gibanje dalje doprlo, to je slabije. Različiti valovi krstaju se na mnoge načine Tako nastaju svake ruke odnosi, koji su više puta tako zamršeni, da se za danas ili i uopće ne mogu odrediti. U ovom našem slučaju niti mi je tačno poznata narav valova niti centrum, iz kojega su pošli, niti znam, kakav je medijum, kroz koji su prolazili. Samo jedno može se po naslućenom nalazištu (Sinj) i po slaboj izvedbi male radnje uzeti, da ovdje nije bio centrum umjetnosti, nego da je načinjen u radionici, razmjerno zabitnoj, koja je svoje impulze dobila po nekom žilavom medijumu razmjerno kasno i promijenjene. Slovjenski kostim grupe daće možda prilike daljemu nagagjanju, kako će se za tu grupu moći odrediti neko stalno vrijeme. Možda će se iznijeti makar novi analogni slučajevi, koji će se moći lakše prosuditi, nego ovaj. Za sada ću sasvim oprezno izreći svoje mnijenje, da se pri odregjivanju ne smije zahvatati daleko u srednji vijek, nego valja još dopuštati mogućnost, da je postala megju 16. i 17. stoljećem.“ —

Ja ću sada pokušati, da malo na šire razgledam, kako bih bar označio pravac, po kojem bi se mogao suditi sadržaj te radnje. Ubijanje nemoćnih žena po oružanim muškarcima ili nasilno nasrtanje na njih, nalazimo kao djelotvoran motiv kako u grčkoj pjesmi, tako i u grčkom kipotvorstvu. Samo da napomenemo, kako su rado predočivani čitavi nizovi prizora iz trojanskog rata, koje dosta često nalazimo u slikama na vazama i reliefima, te se ponovno prikazuju, gotovo do nakraj klasičnog starog doba, tako n. pr. ubijstvo

Poliksena po Neoptolemu, navala Menelajeva na Jelenu, zlostavljanje Kasandrino po Ajantu, umorstvo Klitemneje po Orestu, nasrtaj Odiseja na Circu itd.

U istinu je glavno, što u takim radnjama nalazimo prikazano ili bar natuknuto: kontrast izmegju nježne ljepote ženskog tijela, ženska neodlučnost i slaboća s jedne, i opet divlja snaga i surova energija oružanog muža s druge strane. Mimogred spominjem, da je uživanje u takim kontrastima takogjer jedan uzrok, za što je grčkoj umjetnosti tako draga priča o Amazonkama, ženama, koje se bore; a po nekom čudnom ukusu u Etruščana, što su ga tumačili kao sklonost na putenost i krvoločnost, vidimo, gdje su takim silovitim prizorima najradije ukrašavana i metalna ogledala, publikovana po Ed. Gerhardu, za tim reliefi na pepelnim posudama, što ih je izdao Heinr. Braun.

To nas već potiskuje za korak dalje na stazi, koja vodi do našeg kipotvora.

Bez sumnje i tu imamo pred sobom sličan poluvarvarski ukus, kome godi surova fizička nadmoć, visoko uzdignuta ruka u čovjeka, gotova da izvrši krvavo djelo, a ovamo opet, gdje će da mu padne žrtvom žena slaba, pola zanesviještena, kao slika, tamam protivna prvoj.

Ne mislimo dotle zaći, da u našoj grupi tražimo stalan trag antiki, ali ova nam potonja ipak pokazuje, šta u takvom predstavljanju ima općenito, a prenesemo li ga onda na etrursko zemljište, naći ćemo što je u tome još osobito mogao zavoljeti manje razvijen ukus. Ovo je potonje u našoj grupi, — za cijelo prema osobini nekog naroda, — tako naprasito istaknuto, da nam vrijegja osjećaj.

Da ubojica, koji ovdje napada slabu ženu — pa makar ga i zamislili kao osvetnika gadne prijevare, kao što to često nalazimo u narodnim epskim pjesmama — nogom gazi svoju žrtvu pa je gnjavi, to su prikaze, kakima se ni jedan stari kipar ne bi okaljao. Ubojice na antiknim slikama žene obično hvataju rukama za kosu ili za haljinu, što bolje priliči zakonima kipotvorstva.

Mi smo se ovdje dotakli polja južnoslovjenske epike i ona nam se zaista i sama nudi, ako hoćemo da nagjemo izvor sličnim predstavama u jednakim vremenima i prostorima. Mjesto, na kojem se je našla naša grupa, baš je na izvoru južnoslovjenske narodne epike, a i vrijeme, kad su te pjesme postale, donekle se podudara s vremenom, kad je naša grupa postala po mnijenju g. Frimmela. Sakupljanje narodnih junačkih pjesama, koje se u mnogom osnivaju na staroj tradiciji, iz usta pjevača, kojih baš nema više mnogo, znatno je napredovalo u pošljednje vrijeme; na žalost ja ne mogu, da se ni iz daleka poslužim tim vrelom, te moram da se ograničim na nekoje izabrane pokuse po prijevodima.

Ponajprije vidimo, da u tim pjesmama vlada, upravo kao i na ovoj našoj grupi, bezobzirni, no ipak epski više opravdani natura-

lizam u prikazivanju krvavih prizora. I ovdje se prizori o nasilju, što ga ljudi čine ženama, ponajviše izostavljaju, ali tu ne vidiš naslade u tome, ili da se (katkad karikirana) izvedba na široko raspreda. Zene se vežu bijesnim konjma za repove, kao i u starogermanskoj priči, kao na priliku nevjerna Vidosava u jednoj istoričkoj pjesmi kod Karadžića (Nar. srp. pj. II. 25.). Veoma okrutno ubija Marko Kraljević (na istom mjestu II. 40) lijepu Roksandu. Handžarom joj siječe desnu ruku i meće joj u lijevu, kopa joj nožem oči i baca joj ih na prsa. Dimitrije Jakšić bijesan hvata svoju ženu za bijelo grlo, ali:

Kako ju je lako uhvatio,
Obadva joj oka iskočila.

(sigurno pretjerano crtanje kako onaj oči izbulji, koga gnjave).

Najgroznije, što god ima u južnoslovjenskim epskim pjesmama o osveti prevarena muža, jest kazna Maksimije po hajduku Gruju Novakoviću. On je zakopa do pojasa u zemlju i zapali je, nametavši oko nje goriva. Dok ona gorko cvili, on pije vino pri toj strašnoj rasvjeti. Tek kad plamen ženi uhvati gole grudi, dirne ga plač njegova sinčića, on utrne vatru i zakopa osugjenicu. Mi spominjemo taj motiv, jer se dvoje značenje ženskih grudi, kao putene podražice i opet časnog atributa majčinog i drukčije nalazi u južnoslovjenskim narodnim epskim pjesmama, pa valjda i u našoj grupi ima taki razlog, što su grudi u žene onako očito gole. Kad bismo se u tom kolu dalje ogledali, možda bi se mogle i označiti figure, što stoje jedna prema drugoj. Jer ja ne vidim, za što uz južnoslovjensku epiku ne bi takogjer bilo i pokušaja u slikovitom prikazivanju, dakako vrlo rijetko i uz veliku razliku od grčke umjetnosti u najvišoj potenciji, ili kako stvari ovdje sasvim drukčije stoje, makar i dosta razdaleko od prikazivanja na starošpartanskim štatuama, arhaičkim broncanim reliefima iz Olimpije, i na poznatom Kypselovom ormariću, koji se možda po spoljašnjosti ovdje mogu isporediti.

Za što bi takvi poticaji, ako tu uopće ima šta slično, morali dobiti drugi oblik, nego pod grčkim nebom, toga ne treba razlagati, to se osniva na umjetničkim i kulturno-historijskim uslovima, koji su uopće dovoljno poznati.

U pojedinosti ostaje u pogledu postanka naše grupe još mnogo pitanje neriješeno. Ako su nas poznati bosansko-hercegovački basreliefi, koji su sigurno postali prema kraju srednjeg vijeka, te su ih ponačinjali mnogobrojni domaći neuvježbani majstori, jedan put sjećali na mykenske grobove, to je ovo i s tehničke i umjetničke strane puno bolji posao, u kome se, rekli bismo, i narodna osebnost bolje vidi.

Mi tek želimo, da se upoznade još više takvih radnja, kojih će se u istočno-evropejskim muzejima i kod iskopavanja sigurno još naći, i da se o njima s vremenom mogne izreći temeljitiji sud, nego što se do sada može.

———

Село Горијевац и његове старине.

Приопћио свештеник **Коста Ковачевић.**

На западном подножију планине Јадовника у врло лијепом и прекрасном планинском предјелу а на узвишеном горском тавану с обе стране главне бихаћко петровачке цаде лежи усамљено сеоце Горијевац, или како га неки погрдно називају: Погорело село. Горијевац није сам за себе село, него припада кнежији рачићкој, те се у списима н. пр. код области нигдје и не спомиње. У селу Горијевцу има данас 60 кућа српско-православнијех, које су од 40 година овамо насељене, дочим прије тога Горијевац је био обрастао са великом стећом буковом гором, осим ако се је који подељак, обрастао са дивљом бујади, могао ту видјети. Најприје почеше туда држати станове за благо (ситну стоку), те га стадоше рашчишћавати и крчити, док не начинише са свијем плодно мјесто, у коме данас врло добро успјева: шеница, кукуруз, јечам, зоб и понешто воће, као и по другијем мјестима у равници.

Па и ако је Горијевац скоро насељен и раскрчен опет се је о њему сачувало у народу разних прича и нагађања н. пр.: како је у старо вријеме Горијевац био велико и богато мјесто, како је у њему било богатих породица и т. д. И заиста то народно причање није постало онако бадјава, јер се по разним предметима, који су на Горијевцу ископавани море мислити, да је он био некад велика насеобина, у којој је становао некаков народ, који је ту живио и обдјелавао земљу. Али прије него што о том почнем говорити, споменућу што се у народу прича о Горијевцу.

Прије свега говори се, да се Горијевац у старо вријеме звао: Јованбеговац, а да се Горијевцем тек у последње вријеме назвао.

Јован-бег бјеше некада на Горијевцу војвода и старјешина горијевачки, те је имао седам браће и толико братучеда. Народ је у то вријеме — кажу — био на Горијевцу толико богат, да је из једне куће по девет некакови диван-кабаница могло поћи у бој, или о зборовима цркви на Дољане. У селу Дољанима, које се од Горијевца преко планине Барећуше налази, била је црква, од које се и данас зидине виђају, те су к њој ишли горијевчани и још многи други о зборовима и другим народним светковинама. Пред њима је Јован-бег свагда ишао, те би на Дољанима ноћивао и коначио се код свога друга и побратима Илије Ђудије, који је био опет господар Дољанима. На једном мегдану изгуби Јован-бег коња, али је ипак противника савладао, па му његова драга поче пјевати пјесму, која се и дан данас у околини пјева:

О Јоване кад' ћеш на Дољане?
Ја би своје рухо продавала,
Па би теби коња куповала,
Да не идеш пјеше на Дољане.

Осим ове пјесме о Јован-бегу спомиње се он и у оној, која се је распрострла по цијелој Крајини и штампана је чини ми се:

Јован-беже коња веже,
За сребрене синџириће.
Синџир пуче, коњ утече,
Ћерале га три дјевојке и т. д.

Ова је пјесма заиста из Горијевца потекла, јер сам је ја слушао још као дијете у Дољанима, гдје пјевају дјевојке у колу.

Народно предање вели, да је Горијевац проклео кнез Лазар, јер му горијевчани нехтједоше доћи на Косово, па је од тога времена због клетве Лазареве већ два пута расељавао се и зарастао био у шуму. Па кад се трећи пут расели народ из Горијевца, онда се неће већ нико на њ' настанити, а по њему ће порасти клење и јасење, у коме ће се залећи многобројна дивља и грабљива звјерад, која ће се светити потомцима за невјеру кнезу учињену.

Кад је Босна освојена, те Турци ударили на Јован-беговац (данашњи Горијевац), онда је он сав изгорио а и робље, које се нехтједе покорити, било је спаљено, због чега је — веле — Горијевац и име данашње добио.

Становници, који су у Горијевцу насељени, налазили су по њему крчећи шуму доста ствари и знакова, по којима се може за сигурно судити, да је туда становао некада некакав народ, од кога се остатака и неких предмета до данас сачувало. Тако н. пр. налазило се по Горијевцу у земљи, и то још прије окупације: старинских ножева, сикира, мачева, ко̂са, српова, лемеша, брусева и још много којешта. Пошто се тијем ископанијем стварима није знала никаква вриједност, то су се оне загубљавале и уништавале, а гвожђарија је раскована или испребијата. У посљедње вријеме гледао сам, неби ли што од такових ствари у Горијевцу абетио (опазио), али сам могао врло мало од тога свега што добити. Двојица сељака ископали су прије три године по једну косу, али је један ту косу однио ковачу и расковао да од ње нешто начини, а други изломио хотећи видјети, од каквога је гвожђа начињена била тако, да сам ја од те једне косе само два захрђала комада добио. Да је та коса била заиста старинска, о томе нема сумње, јер није ни из далека као ове данашње. Била је начињена на лијеву руку, а таква је била и она, коју је и онај други сељак нашао. Дакле кад је косац косио, морао је косити с лијева на десно, што данас мислим да нигдје непостоји. Осим тога коса та није имала руба, па је чудновато, како је косац могао на једну страну траву прикупљати, пошто руб у косе за то највише дјелује. Испрва ја сам сумњао да је то какво оружје било, али сам се из тако зване петице косне увјерио, да је то заиста ништа друго него коса била, што ће се и други вјештији од мене лако моћи увјерити.

Други један сељак нашао је — крчећи у камену — уломак од ђема (жвала), који приближно наличи на аустријске колне ђемове, само је простије начињен и доста шири, негоови данашњи. На њему има неких шара попут издубљених тачака, које се једва од хрђе видити могу. Исти сељак нашао је оруђи неку гвоздену дашчицу, на којој при крају има нека мала тулица (цјевчица), а на овој опет испријека мала ваљица (рупица), слична онијем цијевима у пушака, које су на кремен; на тулици (мала цјевчица) има опет неки капчић, који се може отворити и затворити.

За ову справицу не могох сазнати да ли је старинска ствар и зашто је служила.

Један крмар, копајући крмцима још прије дољанске буне на годину (1857), нашао је неку решетку исплетену од жице, мало мање од полак аршина дугачку а нешто мање од тога широку. Ова решетка наличи на оне решетке, кроз које се у данашње вријеме просијава пржина за зидање кућа. Даклен ја незнам је ли она од давнашњих времена или је из новијег доба. Та решетка била је код поменутога сељака у кући до посљедне буне, па кад су прелазили у Аустрију, и она је између доста другијех ствари остала, те су је прешавши натраг опет нашли и мени ту скоро предали.

Осим овијех уломака много их је, као што већ споменух, нађено и загубљено, а много се још тога можда и у земљи налази. Још од вајкада зна се, да је кроз Горијевац пролазио главни друм (царска ђада), којим се је од старине роба за Крајину прогонила и царска војска од Стамбола на границу долазила. Али осим ове цесте, прилика је, да је преко Горијевца ишла и римска цеста, ваљда она, што је ишла од Сиска (Siscia), јер и данас има у селу Хргару, које на прам Горијевца лежи, остатака од те цесте. У шуми званој „Мрачај", и данас се још може видјети, куда је она ишла, јер је по гдје гдје и сад здрава, само што је испрекидана на неколика мјеста. На једном мјесту дугачка је преко 200 корачаји, а на другом по 30 и нешто мање.

Више Горијевца протеже се планина Јадовник (или Јадовик), који је на некијем мјестима гол без шуме и та се гола мјеста косе.

По свима тим пољанцима море се видјети различитих громила, које су некада људи збијали на једно мјесто, те тим крчили своје сјенокоше или оранице. Испрва ја сам мислио, нијесу ли то онаке громиле као и оне на Гласинцу, које је г. Трухелка налазио, али сам послије дошао до тог убјеђења, да је то проста крчевина а ништа друго. Према свему томе гледању, да их овдје у неколико ријечи опишем. Тих громила има по свему западном Јадовнику, па се спуштају селу Горијевцу, те их има и на брду званом Велебиту. Оне су без икаква реда размјештене тамо и овамо а и величине су различите. Изгледају просто као хрпа камења, које је некада човјечија рука скупила, па по тој хрпи земља порасла. И народ вели, да је то мјесто некада крчено, па збијато камење на једну хрпу. Други опет вјерују, да су ту затрпаване разне гвоздене ствари у вријеме каковых буна и бјежанија.

Громила тијех има са свијем малијех (од два метра) а има и великијех.

Прошлога љета ја сам на Велебиту једну омању откопавао. У нутра је у громили земља црница, смијешана са ситнијем камењем, а одозго по површини громиле по некима земља и трава порасла, а на другијем није ни све камење са земљом покривено. Један сељак из Горијевца вели, да је он крчећи једну таку громилу са своје њиве, налазио у њој некакових комадића земљанијех од старинских лонаца и један брус.

У осталом ја држим да те громиле нијесу као што рекох — ништа друго, него некадања крчевина, по којима је временом земља и трава порасла.

Franjevački samostan i crkva u Sutjeskoj.

Napisao Fra R. Barišić.

„La Storia luce inesausta che scalda e brucia, illustra ed abbaglia,..... infondiamola nella descrizione de' luoghi, nella enumerazione de' tempi, nella illustrazione de' monumenti, nell' educazione, nelle scienze .... Popolo che non conosce il passato, è fanciullo o imbecille; popolo che lo sprezza, è perduto.“
Tommaseo. [1])

Na sjevernoj strani tri sata od Visokog, a s juga na podnožju visokog Teševskog brda, u zabitnom i kotlastom predjelu, leži varošica Sutjeska sa kakvih 50 kuća. Ta negdašnja prijestônica bosanskih vladara u samoj je sredini kotline, koju tvore od istoka brdo Brojšinovac i Vučije-jame, a od zapada uz Teševsko brdo niz silovitih pećina. Viš te varošice na lijevoj strani rijeke Trstionice padaju u oči ruševine njegdašnje crkve sv. Grgura, [2]) što je sagradi bosanski ban Stjepan *Kotromanić*, [3]) i ruševine kraljevskog dvora, kroz koje danas u kišno doba prodire potok Urva. Naprijed nekoliko koračaja prema sjeveru, odmah se otvara stari franjevački samostan pod zaštitom sv. Ivana Krstitelja. On je sa zapada zaklonjen debelim hrastovim gajem, više kog su se izvile vrletne stijene, od istoka brdeljkom Ježevica, a od sjevera brdom Hrid.

Ovo je u cijeloj Bosni od svih sadašnjih samostana dobom najstariji, [4]) o kojem ovdje namjeravam ukratko nekoliko povijesnih crtica saopćiti.

Kad je ovo starodrevno zaklonište sinova sv. o. Frane prvi put svoj temelj zadobilo, izvjesno se ne može znati. Po svoj prilici da je prvotno sagragjeno odmah iza dolaska i osnutka bujne franjevačke obitelji u Bosni, još za vrijeme banova. No svakako stalno možemo tvrditi, da je ovaj samostan prije 500 i više godina postojao, budući ga u XIV. stoljeću pod imenom: Curia Bani (banov stol — vijećnica —) veleučeni o. Luka Wading u svojim franjevačkim ljetopisima spominje. [5])

Godine 1464., po zauzeću Bosne silnim carem Mehmedom II., kao što se uopće mnije, — prem o tome nema nikakih pismenih svjedočanstava, — da je turska vojska svuda, gdje god je dospjevala, samostane i crkve palila i harala, to su onda toga burnoga doba turski vojnici i sutješki samostan ujedno s kraljevim dvorem iz temelja razorili. Ali isprosivši mjesni franjevci od cara Mehmeda milost, da mogu u njegovim pokrajinama stanovati i prebivališta svoja graditi, kroz kratko vrijeme — dakako u manjem obliku — ponovno ga uskrisiše, dok god. 1524 za cara Sulejmana II., a pod zapovjedništvom Hasan-beja, [6]) poturčeni patareni u isto vrijeme sa samostanima u Fojnici, Kreševu,

[1]) Fabianich: Storia dei Frati Minori, vol. II. pag. 5.

[2]) I dan danas to mjesto gdje je bila crkva sv. Grgura zovu „Grgurevo,“ gdje oci samostana izlaze na šetnju; a gdje je bio kraljev dvor, zove se „Dvorišće.“

[3]) „Novi prijat. Bosne,“ sv. I. str. 7.

[4]) Sravni: Virgilija Greiderera, Pisana i ljetopis Luke Wadinga, koji ovaj samostan izmegju ostalih na prvom mjestu pod imenom Curia Bani stavljaju.

[5]) Annal. Minor. tom VIII. ad an. 1400. n. 12.

[6]) Ovaj je bio namjesnikom u Bosni od 1521. do 1531. Srav. „Glasnik zemaljskog muzeja“, g. 1889. knjiga II. str. 61.

Visokom i Konjicu, pod gvardijanstvom veleč. o. fra Mate Skoroevića, rodom iz Teševa, ujedno s crkvom tako ga razoriše, da ni kamen na kamenu ne bijaše ostao. [1]) — Uslijed te katastrofe franjevci su po šumama i katoličkim kućama razasuti, skromno obitavali, te su tu takogjer u sakrivenom mjestu sv. misu čitali, vjernike u vjerozakonskim istinama obučavali i svetotajstva im dijelili. Ali ne mogavši takvo stanje više podnositi, plativši tadašnjim turskim činovnicima 900 carskih dukata kao mita, nakon 30 godina, otkako je samostan bio razoren, jedva isposluju dozvolu, da ga ponovno na istim temeljima smiju podići, i to pod tim uslovom, da ništa ne smije biti od kamena niti od opeke, pače da isti zidovi moraju biti od samoga šepera; a to za to, da samostanska zgrada bude što slabija, te da se tako i bez novoga rušenja čim lakše razori i uništi; a s druge strane opet, da potaknu povod novijim globama i uznemirivanju. [2]) Istom god. 1596. na istom temelju i pod istim imenom bi ozidan ozdô kamenom, a gore opet opekom, da tako bude što kraćeg vijeka.

Nakon toliko nevolja i žrtava, god. 1658. dne 7. septembra, za vrijeme skupštine franjevačke, obdržavane u Gradovrhu blizu D. Tuzle, pod gvardijanstvom veleč. o. fra Grge Stočanina, koji je tad bio otišao na rečenu skupštinu, bude vatrom uništen tako, da izim jedine crkve, koja u svojoj cjelini neoštećena ostade, sav se u pepeo bijaše pretvorio. God. 1664., pod gvardijanom veleč. o. fra Mijom Brešaninom i fra Stjepom Glumičićem, bijaše samostanskim troškom opet podignut, — kao što svjedoči latinski natpis, urezan na četvorokutnoj ploči, koja se nalazi na zapadnoj strani pri izlasku iz samostana. Natpis glasi:

„HOC MOĀSTE. MINOR. BĀTE DNI DICATV̄. A. 1658.
SOL° ECVAT. REEDIFICARV̄T PP. SVTISKE AN° 1664.
GVARDIANATV P. FRA MICHAELIS BRESANIN.
ASSISTENTE R. P. F STEPHANO GLUMICIHIC.“

Ali od svih tih neprilika u najužasniju zapade početkom bečkoga rata, [3]) kadno toliko u dug bijaše ogrezao radi teških turskih globa i nameta, da je ne samo crkveno ruho i posugje bio založio trgovcu Brnjakoviću u Sarajevu,

[1]) Benića fra Bone ljetopis u samost. arhivu u Sutjeskoj str. 20. — Ovog je doba bio redodržavnikom bosan. franjevaca mnogopošt. o. fra Stjepo Kučić, rodom Dalmatin iz sela Zadvarja blizu Omiša, kog Turci s još 10 franjevaca svezana dovedu u Sarajevo, odakle on nekako jedva pobjegne, a ostali budu mučeni. Sravni Norinijo: „Pripisagnie kragliestva bosanskoga“. Mleci 1775 str. 53.

[2]) Batinić: Djelov. franjev. sv. II. str. 22.

[3]) Silno razgnjevi Turke poraz pod Bečom, te sad kô nikad svoju srdžbu počeše kaliti nad kršćanima, plijeneći, paleći i rušeći crkve i samostane. G. 1683. handžarom odrubiše glavu o. fra Bernardinu, starješini samostana u Gradovrhu blizu D. Tužle, a o. fra Luku, župnika u istom mjestu, živa na vatri ispekoše. — G. 1684. u Modričoj odsjekoše glavu o. vikaru, a u isto doba sarajski Turci izmrcvariše dva franjevca, da su oba nakon nekoliko vremena od ljutih udaraca umrli. — G. 1685, ne mogavši franjevci u Visokom podnositi više progonstva, ostaviše taj samostan, preselivši se u staru Gradišku, gdje crkvu i samostan sagradiše. — G. 1686. ubiše o. fra Luku rodom iz Kreševa; za tim starješinu samostana u Srebrenici, a crkvu i samostan oplijene. Iste godine ubiše u Vidinu u Bugarskoj hrišćani 5. franjevaca. Srav. Norinijo: Pripisagnie početka kragliestva bosanskoga. Mleci 1775. i Nedića: Stanje Redodržave Bosne Srebrene, str. 65.

nego još usilovan bijaše uz najjeftiniju cijenu sve kućno i sobno pokućstvo, pače iste brave s vrata parati i prodavati. Toga radi, ne mogući više trpjeti napadaja i globa, s dozvolom tadašnjega vezira mjesni franjevci budu prisiljeni samostan ostaviti, ogradivši ga visokim trnovim plotom, te postavivši u praznim zidinama jednoga čuvara, koji je pazio, da ga obnoć opaka ruka ne bi zapalila. Stoga za čitavih 16 godina (1683.—1699.), dok je rat trajao, franjevci su tamo amo raspršeni po špiljama i svjetovnim kućama u svjetovnom odijelu pod imenom „ujaka" [1]) prebivali, a većina ih je zajedno stanovalo u samostanskoj kući, koja se je tad nalazila više sutjeških pećina u predjelu Zateševje, [2]) kriomice se provlačeći s mjesta na mjesto, posluživajući povjereno im stado duhovnom hranom, sad u živici kod Bjelavića, sad u Tonjem lugu blizu današnjeg katoličkog sela Grmača sv. misu čitajući. No i tu bi ih često pred samim žrtvenikom grdno isprebijali.

Uslijed ovakih odnošaja mnogi župnici franjevci, pripadajući kao članovi sutješkom samostanu, ne mogući više podnositi progonstva i neprijateljskih nasrtaja, zajedno sa pravovjernicima, kojima su upravljali, ostavivši rodno mjesto, neki preko Save na cesarovo zemljište, a neki opet u Mletke pribjegnu. Tako god. 1686. o. fra Jako Tvrtkovčanin, tadašnji gvardijan u Sutjeskoj, preko Save prevede mnoštvo vjernika. Mnogopošt. o. fra Andrija Šipračić, isluženi redodržavnik iz župe Dubočca, odvede preko 2700 duša. O. fra Mijo iz Velike, iz župe Drvente, odvede 2300 duša. O. fra Grgo Zgošćanin iz Seočanice odvede 5400 duša. O. fra Grgo Turbić iz Kuzmodanja odvede 5300 duša. O. fra Josip Seočanin iz župe Majevca odvede sa sobom preko 1500 duša i t. d. [3]) — Ovi župnici, prem kao članovi pripadahu ovomu samostanu, čuvši za nesnosno njegovo stanje i da je posve zapušten, — akoprem prisiljeni, — svojim mu odlaskom u tugjinu ujedno sa župljanima još većma tugu i žalost pospješe, jer je bilo nade, da bi se uz njihovu i darežljivog katoličkog pučanstva pomoć, koga oni sa sobom odvedoše, ponovo iz mrtvila mogao podići.

Ništa nemanje oko god. 1698., pošto stradaše ratoborne čete pod Bečom, raspršeni mjesni franjevci jedni s dozvolom pašinom iz šuma i špilja opet se povrate u samostan, a drugi se razigju po proševini, te naprošenim milodarima nekako — osim jedinog srebrenog tabernakula — iskupe cijelo crkveno posugje, koje za dug bijahu uložili. — Ne može se, a i dugo bi bilo, ovdje ocrtati sva ona progonstva, koja pretrpješe franjevci ovoga samostana za tih kobnih dana. [4])

Zbog silnih poteškoća, a osobito nestašice sredstava, od god. 1664. samostanska zgrada, izuzevši jedini krov, ni u čem se više nije popravljala do g. 1821. Mnogo kvara pretrpješe samostanski zidovi, koje oštećeni zubom vremena, koje trešnjama, a najviše odvaljivanjem ogromnih hridina, koje su, obarajući

[1]) I dan danas tim nazivom svijet zove franjevce u Bosni.

[2]) Ovdje je prije nekoliko godina sebi okrčio njivu sutješki žitelj Mijo Janjić-Varoščić.

[3]) Benića fra Bone ljetopis u samost. arhivu u Sutjeskoj, str. 82. — Uzrok ovom iselenju franjevaca i katolika na cesarovo zemljište, osim krutog progonstva bio je i ovaj, što je g. 1686. u Bosni bila zavladala takva glad, da su franjevci i narod jeli kruh od kore, razno korijenje i trave, a prodavali su i odjeću sa sebe da kupe komad kruha, te su mnogi od gladi umirali. Vidi Batinić: Djelov. franjev. sv, II. str. 163.

[4]) Imenik klera i župa nadb. vrhbos. 1883. str. 58.

se sa stijena, često zidove potresale. Da se posve ne poruše, uvezivani su zidovi gvožgjem i različitim plotom. Takav je jedan plot bio metnut 1. svibnja god. 1704., kako svjedoči starobosanicom u zidu urezani natpis na četverouglastoj kamenitoj ploči, [1]) koja se je sve do t. g. 1889. nalazila više vrata istočno od rijeke. Natpis glasi:

„Ꙋчинисмо плот 1. маћа 1704."

„Učinismo plot 1. magja (maja) 1704."

Buduć je samostanska zgrada posve bila trošna u krovu i zidovima, koji se — osobito onaj od rijeke — jako bijahu iskrivili, a kraj toga pomnožanjem osoblja dosta je i tijesna bila, jer je samo brojila uzduž 16 m. 55 cm., a u širinu 8 m.; to god. 1821, za gvardijana veleč. o. fra Petra Babajića (rodom iz Sutješke Lipnice), uz dozvolu mogućega travanjskog vezira Gjelajli paše (Dželaledina), [2]) samostanska zgrada nješto prama zapadu, a još toliko prama sjeveru bude produljena, te stara zgrada većim dijelom a crkva na novo, najviše od hrastove japije bude opravljena. U ime čega što veziru za bujruntiju, što njegovim poslužiteljima i ostalim činovnicima bude plaćeno: 15,770 groša; dok je za gragjevinu i majstorima za nadnice plaćeno: 45,737 groša i 35 para, što je ukupno činilo po tadašnjem kurzu: 10,251 for., a po sadašnjem 5,125 for. 70 novč.; tada je 1 for. bio 6 groša, dočim je danas 12 $^1/_2$ groša. [3])

I dan danas, idući sa pódnevne strane u pohranište crkvene robe, na desnoj strani, nalazi se urezan velikim latinskim slovima na četverokutnoj kamenoj ploči ovaj autentik:

„CONVTUS HIC CUM SUA ECCLIA NNE S. JOAN.
BAPTAE DEO DICTUS, OLIM CURIA BANI
DICTUS PLURIES RESTAURATUS, NOVISSIME
JAM JAM LAPSURUS PRAE VETUSTATE
SUORUM MURORUM AC TECTI CORUPTO-
NE ANO 1821. DE POTENTI LICENTIA VE-
ZIRI TRAVNICEN: GJELAJLI PASSAE,
GVARD. R. P. PETRO BABICH, AC FABRI-
CAE DIRECTORE P. ELIA STARÇEVICH, CE-
TERISQ. RELIGIOSIS, P. STEPHANO MARIANO-
VICH IMPRIMIS STRENUE JUVANTIBUS
REFECTUS FUIT MURIS EJUS UL-
TRA MEDIETATEM E FUNDAMENTO

[1]) Ta je ploča duga 98 cm., široka 29, a debela 15 cm.

[2]) Ovaj je bio namjesnikom u Bosni od 1819.—1822., te je ove godine 28. decembra hotimice umr'o, popivši otrov. Nedić: „Poraz bašah". Pečuh 1884., str. 31.—2.

[3]) Ta se svota ima razumjeti, što je u novcu za bujruntiju, gragjevinu i majstorima za nadnice izdano osim hrane, kojom je takogjer samostan radnike opskrbljivao. — Podaci o ovoj svoti i neopisive neprilike, koje su pratile tu gradnju, tačno su zabilježene u jednom posebnom zapisniku izdatih novaca u ime samostanske gradnje od 1821. i 1833.

ERECTIS, RELIQUIS HAC ILLAC RECONCINATIS, TOTOQ. TECTO DE NOVO E QUERCEIS TABULIS CONSTRUCTO TORMAQ. AD INTUS COMODIORE ILI DATA. IN ECCLIA QUOQ. ALTARIA MELIUS DISPOSITA SUBLATOQUE INDE CHORO ET COMODIUS E PARTE CONVTUS AD SUPERIUS PLANUM LOCATO OMNIA ARCHITECTO PHILIPPO MARAÇICH AD FINEM DEDUCTO ECCLIA VERO IN PARIETIBUS ABRASA ET REFECTA DIE 20. MAJI 1822. DENUO CONSECRATA FUIT AB ILMO ET REVMO DNO FRE AUGUSTINO MILLETICH, EPPO DAULIENSI ET VIC. APLICO HIS IN PARTIBUS QUAE OMNIA PERACTA FUERE SUB REGIMINE A. R. P. DOMINICI A VARESS, ITERATO ACTUAL. MINISTRI PROVILIS ET VIC. GENLIS."

Godine pak 1831. nastojanjem veleč. o. fra Stjepe Marijanovića iz Lipnice, tadašnjeg čuvara redodržave, opet s dozvolom vezira Mahmut-Himdije, prozvanog Kara Mahmut paša,[1]) plativši mu što za bujruntiju, što za mito njegovim činovnicima: 8.256 groša i 20 para; god. 1833. za gvardijanstva veleč. o. fra Ante Knezovića, darežljivošću dobročinitelja, a ponajviše austrijskog cara Franje I. i magjarskog svećenstva, samostan još jednim krilom pod imenom „Nova gragja" u duljinu 26 m. 46 cm., a u širinu 9 m. i 61 cm. bijaše proširen, izdavši što za gragjevinu, što majstorima i ostalim radnicima za nadnice osim hrane: 73.714 groša, što ukupno s gore rečenom svotom iznosi: 91 970 groša i 20 para.

Tomu evo ovog autentika, urezana velikim slovima na kamenoj ploči sa zapadne strane, koji glasi:

D. O. M. B.
DIVO BAPSTAE CHRISTI
CENOBII HUJUS INVICTO
TUTORI.
RELIGIOSORUM PP. MINOR.
SOLERTI INDUSTRIA HEROICO LABORI
M. H. P.
MNEMOSINI PERENIS
ERGO TRACTUS HUJUSCE

[1]) Bio je namjesnikom u Bosni od 1831.—1833., te je ove godine u septembru bio dignut.

FUNDITUS ADJECTI SUB
DIRECTIONE ET ASSISTENTIA
RENDI PRIS STEPHANI MARIANOVICH
DE LIPN. PROVIAE CUSTODIS
ANNO MDCCCXXXIII.
GVARDIANATUM AGENTE
R. P. ANTONIO KNEZOVICH UNA
PAE DFRE.

Tečajem vremena u ove obadvije zgrade učinjeno je više popravaka, a osobito u „Novoj gragji" (od 1833.). Godine 1881. za gvardijana veleč. o. fra Frane Komadanovića, suzivši hodnike i ogromne sobe, prigragjeno je više ukusnih sobica.

Ovaj je samostan još od davnih davnina bio sjedištem bosanskih biskupa [1]) i redodržavnika; u njemu se odhranjivala franjevačka mladež, osobito ona iz Posavine, u manjim i višim naucima, te je sve do ove godine (1889.) za cijelu redodržavu predavana filozofija sa strukama, koje joj pripadaju. — Otkako su se od njeg odijelile godine 1869. Tolisa i Plehan, danas broji živih svojih članova: svećenika 28, klerika 8 i mladića za redovnički stalež 5. On u duhovnoj pastvi služi: 4.366 duša.

No pošto je ovo starodrevno zaklonište sinova sv. o. Frane zubom vremena tako istrošeno, da se u jednom dijelu uprav više nije moglo prebivati, svaki čas strepeći, kad će se zidovi oboriti, to se u mjesnim ocima porodi plemenita zamisao, da jednom samostan iznova podignu. God. 1888. u mjesecu augustu pod predsjedanjem mnogopošt. o. fra Bone Milišića, redodržavnika bosanskih franjevaca, jednoglasno bude odregjeno, da se novi samostan gradi na istim temeljima. Uslijed čega, odmah druge godine pod gvardijanom veleč. o. fra Franom Komadanovićem 22. augusta stari samostan bude razoren; ali prije nego se počeo rušiti, stara je samostanska zgrada fotografski snimljena. (Vidi sliku 1. na str. 34.)

* * *

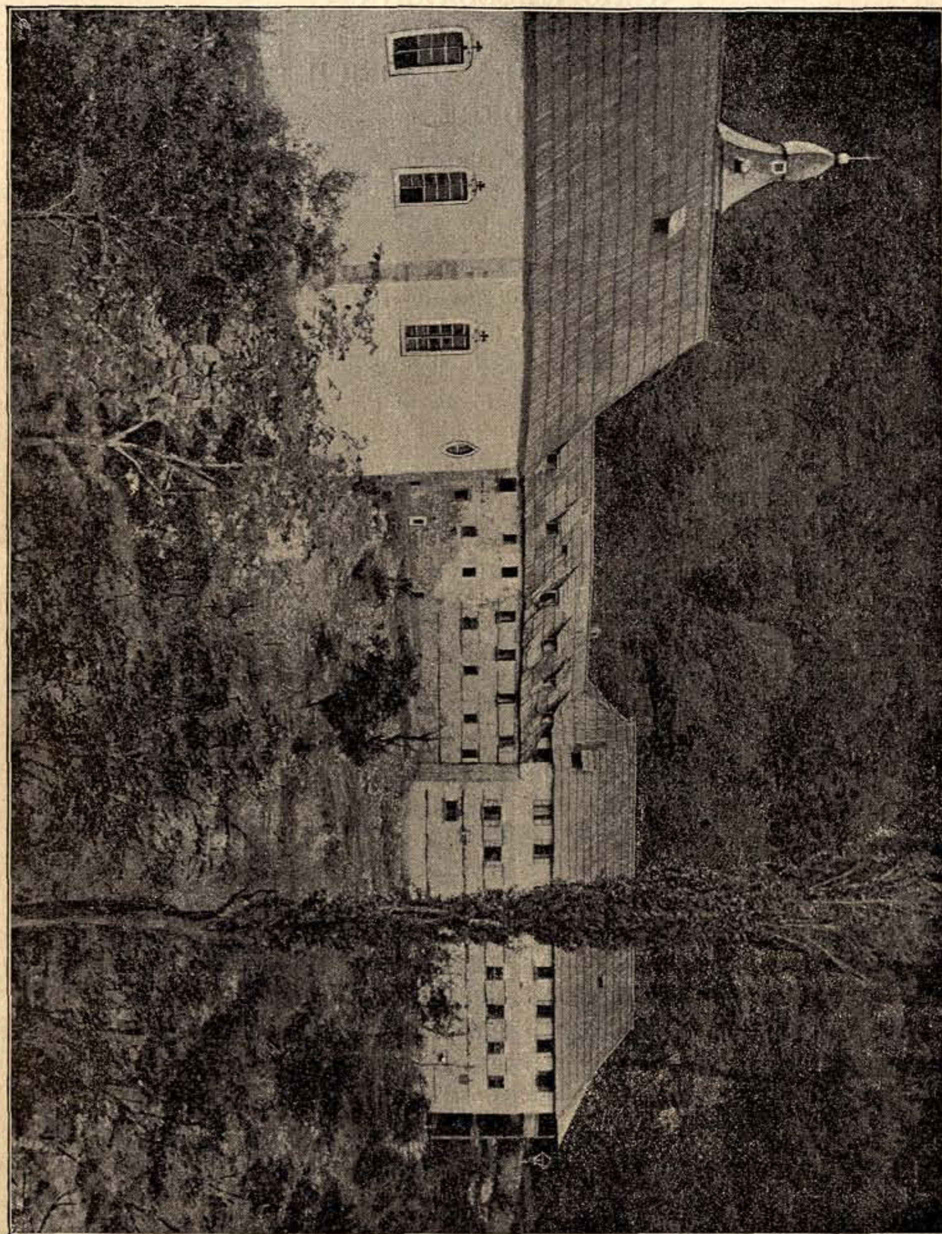
Prema jugu megju crkvom više pjevališta (kora) i južnim krilom samostana smještena je samostanska knjižnica, duga 7 m. 25 cm., široka 5 m., a visoka 4 m. i 26 cm. Kad je i tko ju je prvi put zasnovao, ne zna se. God. 1658. ujedno sa samostanom i knjižnica je pala žrtvom grdnoga ognja, koji je uz mnogobrojne knjige, starine i dragocijenosti, takogjer rukopise, koji su se tu čuvali, u pepeo i prah obratio. Sada se sastoji od nekoliko hiljada, knjiga većim dijelom hrvatskih (stare i novije književnosti), latinskih i talijanskih, koje obuhvataju djela svetih otaca grčkih i latinskih, klasike grčke i latinske u prozi i stihovima, za tim struku bogoslovnu, filozofsku, historičku, gramatičku, asketičnu i druge.

[1]) Kao što se i danas na vratima njegdašnje sobe biskupa fra Rafe Barišića urezano olovnim slovima čita: „Fr. Raph. Barissich Epp. Azot. MDCCCXXXIV.". koji je god. 1846., 3./IV. zbog poznatih razmirica na vlastitu molbu preselio se u Mostar, te je † 14./VIII. 1863. na Širokom brijegu u Hercegovini.

Od ovih knjiga neke su kupljene, neke poklonjene, a najviše pripalo ih je knjižnici iza ostavštine umrlih članova ovog samostana.

U njoj se nalaze ove starine:

1. Listina kralja Matije Korvina, koja je doslovce preštampana u II. knjizi ovog „Glasnika“ na strani 77.; za tim nekoliko carskih fermana, prilijepljenih

Slika 1.

na svilenoj krpi, koji se smotani pohranjuju u drvenim kutijicama, i nekoliko turskih isprava za samostansko zemljište.

2. Izvorna slika na platnu bosanskoga kralja Stjepana Tomaševića-Ostojića (duga bez okvira 75 cm., a široka $62^1/_2$ cm.), u ukusnom okviru.

Na njoj je kralj naslikan do pasa u sjajnom oklopu, zaogrnut srebrotkanim i zlatom porubljenim plaštom, a po legjima bijelim hermelinovim krznom sa žezlom u ruci i krunom na glavi. Više crnih očiju nadvile se crne obrve, a nad njima visoko i vedro čelo. Kraljev je lik u slici pun i rumenkast; brkova je prilično dugih i gustih, usne su crvene, a ispod njih spustila se crna zavinuta brada. Na desnoj strani slike prama kraljevu licu ima natpis:

„Томашь М̄. Б̄.
К. Босьнε
и кь том8“

a niže:

„TOMAE RE
BOSNE ET
ARGENTINE“

(t. j. „Toma kralj Bosne i Srebrenice.“)

Na lijevoj strani za plećima je grb. (Vidi sliku 2. na str. 36., izragjenu po fotografiji). — Za tim imade imitirana slika sa nekoliko olovkom povučenih poteza kraljice bosanske Katarine; izvornu na platnu izragjenu kraljičinu sliku, koja se kao samostanska baština čuvala u knjižnici, poslao je fra Martin Nedić u Gjakovo ujedno s ostacima paramente, što ju je Katarina uprav u oči pada Bosne izragjivala.[1])

3. Stara izvorna (?) slika iz XVI. stoljeća na bezu, (duga bez okvira 1 m. 44 cm., široka $67^1/_2$ cm.) koja predstavlja Spasitelja na križu raspeta, gdje mu s desna i lijeva angjeli iz boka i ruku krv u čašu dočekuju. Pod slikom je na desno majka mu Marija, s lijeva sv. Ivan evangjelista, a niže njega sklopljenih ruku kleči čovjek. Slika je na više mjesta izbušena (valjda kuršumima). Na podnožju ima starobosanskim slovima ubilježeni natpis:

на 2. і8ла 8 внεциε на 1597.
на стиεпань правωилωвићь
8vинн ωвω . . . . 8 вωж-
и8 насε ρεт . . . . . дь
ґωдищıа 28.“

Niže natpisa ima crni križić sa slovima: S†D.

4. Druge dvije slike na bezu iz predzadnjega stoljeća, i to: mnogopošt. o. fra Filipa Lastrića — Oćevca, — (* u Oćeviji 1700, † u Sutjeskoj 19. travnja 1783.) isluženog redodržavnika i povjesničara; te slika presvijet. g. fra Grge Ilijića (* u Varešu, † u Sutjeskoj 1. ožujka 1813.) biskupa ruspenskog i namjesnika apoštolskoga u Bosni.

5. Stari drveni križ (dug 64 cm., a širok 30 cm.) sa starobosanskim natpisom:

„Ови криж био ıε на варх8 царквε прико-
ван за шлεмε над вεликим отаром,
пак б8д8ћ га Ѳεıмεни свацили и са-
тарли, 8чинисε они дан тако стра-

[1]) „Novi prijatelj Bosne“, sv. I. str. 25.

шна вȣра . . . . . од витрова, града и
кише, да сȣ се ȣ Сараевȣ оборилє од
9 мецита мȣнарє илити викао-
ницѣ, зато с разлогом мора се за
зламенит имати. Вальа дакле др-
жати га ȣ особитом пощованиȣ.“

Evo i latinicom ovoga natpisa:

„Ovi križ bio je na varhu carkve prikovan za šljeme nad velikim otarom, pak buduć ga Sejmeni sbacili i satarli, učini se oni dan tako strašna bura od

Slika 2.

vitrova, grada i kiše, da su se u Saraevu oborile od 9 mecita munare iliti vikaonice; zato s razlogom mora se za zlamenit imati. Valja dakle držati ga u osobitom poštovanju“. — Poslije toga imadu riječi: „O Crux ave spes unica!“

Šteta da godina niti dan ovog slučaja nije zabilježen!

Još mi valja spomenuti sliku bosanskog kralja Stjepana Tomaševića, koja se nalazi u zbirkama jugoslavenske akademije u Zagrebu.

* * *

Krećući iz Sutjeske k sjeveru, daleko nekoliko koračaja, uz desnu obalu rijeke Trstionice, odmah u oči pada bjelkasto i figurama ukrašeno pročelje samostanske i župne crkve sv. Ivana krstitelja. Ona je toliko stara, koliko i samostan. Tečajem vremena doživjela je raznih mijena i nepogodnosti. God. 1524. poturčeni bogumili ujedno sa samostanom s tlom je izjednačiše (solo aequamut), te istom god. 1596. ponovno bude načinjena. God. 1728. popravio ju je veleč. o. fra Juraj Bjelavić, kao što svjedoči ovaj natpis, što se vidi na kamenitoj ploči, idući iz samostana na velika vrata s desna, latinskim slovima i tekstom:

Æ
ECCLESĪA ÆC BAPPTĪSTAE
CHRĪSTI RESTRAT FUIT A. D.
1728. M. JUNIO. ASSISTENTE
R. P. GEORGIO BILLAVICH
TUNC GVARDIANO.

Godine 1821. za gvardijana i tadašnjeg župnika veleč. o. fra Petra Babajića, pošto je jako bila poderana, ujedno sa samostanom, većim dijelom hrastovom gragjevinom bi iznova opravljena; te je na novo posveti presvj. g. fra Augustin Miletić, godine 1822. 20. maja, ostavivši na pergameni pismeno svjedočanstvo, koje bi stavljeno pod ploču u zidu kod crkvenih vrata. Tekst glasi doslovice:

„MDCCCXXII. die XX. mensis Maji. Ego Fr. Augustinus Milletich, Eppus Dauliensis, et Vicarius Aplicus Bosnensis, consecravi Ecclesiam hanc in honorem S. Joannis Baptae, et singulis Christi fidelibus, hodie unum annum, et die 4. Julii, quam pro Anniversario Consecrationis hujusmodi, rite in ipso consecrationis actu, designavi, ipsam visitantibus quadraginta dies de vera Indulgentia, in forma Ecclesiae consveta concessi“. [1])

Godine pako 1858., za gvardijana i mjesnoga župnika veleč. o. fra Domina Andrijića, nastojanjem mnogopošt. o. fra Martina Nedića, stara crkva s južnozapadne strane za nekoliko stopa prama jugo-istoku bi premještena, te uz potporu mjesnih župljana bi iznova ozidana u talijanskom slogu; duga je 34 m. 71

[1]) Posebni zapisnik izdatih novaca za napravljenje samostana i crkve u Sutjeskoj god. 1821—2. na str. 31., i bilješke u Benića fra Bone ljetopisu u Sutjeskoj, što ih polag primjedbe fra Martina Nedića, tadašnjeg redodržavnika, napisa pokojni fra Mato Mikić.

cm., a široka 9 m. I ovakav je današnji oblik te crkve. Ona imade četiri lagje, od kojih su dvije razdijeljene na pjevalište (kor) i presbiterij. Žrtvenici su svi stara talijanska umjetnina, koji su u potpunom stanju iz stare crkve preneseni, kao što svjedoči i stari talijanski natpis na podnožju velikog žrtvenika sv. Ive krstitelja:

„FU FATO (mjesto: FATTO) D. MDCXLVII."

Desno i lijevo od svetohraništa (tabernakula), gdje stoji sv. tijelo Isusovo, niže presbiterija, smješteno je drugih pet žrtvenika: Gospin, sv. križa, sv. Ante paduanskog, apoštolski i sv. Ane. Kipovi i slike ovih žrtvenika, sve su malo ne stara radnja, i takogjer su ujedno sa žrtvenicima preneseni iz stare crkve. Tako slika duga 1 m. 73 cm., a široka 1 m. 58 cm., koja predstavlja neoskvrnjeno začeće bl. djev. Marije, i kojom se u praznike pokriva kip neoskvrnjenog začeća bl. Djevice, ima ovaj starobosanski nadpis:

„Г. 1621. на 10. агωста .....
на Ѳтиепан Драгωилωвићь
ȣчини ωви ωтар на славȣ
.....тене блаженога Зачетиа
.....ина новои капели
Баштинȣ ȣ Боровици."

Čita se latinicom:

„G. 1621. na 10. agosta .....
ja Stjepan Dragoilović
učini ovi otar na slavu
.....nje [1]) blaženoga Začetia
.....ina [2]), novoj kapeli baštinu
u Borovici."

Fra Martin Nedić, prekopavajući staru crkvu, pod žrtvenikom sv. križa (uprav kao što tvrdi du Fresne) nagje kralja Stjepana Tomaša kostur sa željeznim žezlom i nekoliko srebrenih starih dugmeta sa poprsja, koje je sve skupa pohranio kraj hodnika sa strane evangjelja nove crkve u kamenom sanduku, sa ovim natpisom:

„URNA CONTINENS OSSA
STEPHANI THOMAE, RE-
GIS BOSNAE († 1460.) EX AN-
TIQVA ECCLIA TRANSLATA
A. DN 1859. CURA CUSTODIS
ANTIQVITATUM PATRIAE
P. M. N.

Od istoka uz žrtvenik sv. križa, s raznim ostancima svetih kostiju, imade u dolafiću čudnotvorni starinski križ s davnom krunicom nekog bosanskog

[1]) valjda: i poštenje.
[2]) valjda: Marijina ili gospina.

bogoljubnika. Pokojni fra Mato Mikić, tadašnji knjižničar u Sutjeskoj, našao je o tomu križu ovaj autentični ulomak u nekom starom zapisniku:

„1642. на 3. маћа присвитли
гн. Бискȣп фра Иероним Варе-
шанин, посвети ȣ Ѳȣтиесци ма-
настирȣ Ѳга Ивана криже сребре-
не. миедене, дарвене, и велики ѿ
дерва, кога ȣчини блажени фра
Ангео Звиздовићь, кoие вехома
зламенит протива злȣ облакȣ
и градȣ."

Čita se:

„1642. na 3. magja (maja) prisvitli gn. Biskup fra Jeronim Varešanin, posveti u Sutiesci manastiru Sga Ivana križe srebrene, miedene, darvene, i veliki ot derva, koga učini blaženi Angeo Zvizdović, koji je vehoma zlamenit protiva zlu oblaku i gradu."

Sa strane evangjelja u zidu imade takodjer latinski natpis, kojim se označuje crkveni oprost. Natpis glasi:

„MEO INPECT. INDULT. ĀPCŪ.
CONSERVO
INDULG. PLEN. PERP. PRO VIV. TE DEF.
INTEST. S. BAPTAE CHIS. DIE XXIV. IUN.
EX IND. PP. PII VI. MDCCLXXIX."

Od istočne strane crkve uz „Apoštolski oltar" smješteni su ostanci dvaju bosanskih biskupa: fra Jeronima Lučića i fra Grge Ilijića. Ovi su ostanci g. 1859. ujedno s nadgrobnom pločom iz stare crkve ispred velikog oltara preneseni u novu. Ploča je ta urešena biskupskom opremom, ucijepljenom od olova, koju je pokojni biskup Ilijić još za živa sebe ujedno s grobnicom dao načiniti, stavivši na nju ovaj natpis:

D. O. M.
SISTE GRADUM VIATOR
DUO IN UNO CERNE TUMULO,
QVI PATRIA, RELIGIONE MUNERE
DIGNITATE SEPULCHROQUE CONJUCTI,
UTINAM ETIAM IN COELO SIMUL
SEMPER VIVANT!
DEI QUAESO
SIT PAX ET REQUIES SEMPITERNA
ILLMIS AC RRMIS DD. DD. FF. ORD. MIN. OBSER.
HIERONYMO A VARESS DRIVASTENSI

ET
GREGORIO A VARESS RUSPENSI
EPISCOPIS ET VICARIIS APLICIS
IN BOSNIA OTHOMANA:
OBIIT ILLE DIE XX. JANUARI MDCXLIII.
HIC VERO DIE I. MARTII MDCCCXIII.
VALE VIATOR ET SIC AGE UT IN
AETERNUM ET IPSE VIVAS.
VIVENTE ET JUBENTE IPSO PONTIFICE
GREGORIO
HAEC PETRA INCISA EST A. 1799."

Na zapadnoj strani više presbiterija i pjevališta podignut je mali zvonik (toranj), na kom se od zapada čita:

„PRVI U BOSNI POSTADE G. G. 1860."

te su u nj smještena 4 mala starinska zvona; dočim je drugi privremeni tornjić s ukusnim i jasnim zvonom od kakve 4 cente podignut niže crkve od juga, što ga 1880. uz pripomoć naroda nabavi mnogopošt. o. fra Domin Andrijić, isluženi redodržavnik i čuvar svetišta u Sutjeskoj.

Sutješka crkva ima u pohrani još nekoliko starih srebrnih kaleža, križeva i ćiraka; ali šteta što ni na jednoj od tih stvari ne nagjoh ubilježene godine, do jedino na jednom starom kaležu nagjoh na podnožju ovaj natpis:

„1579. LOCI SUTIESCHE STI JOANNIS BAPTIST."

Ovo neka bude zadosta o samostanu sutješkom rečeno; o drugim pak starijim samostanima u Bosni, neka dotični koji brat franjevac zgodnom prilikom koju progovori u „Glasniku zemaljskog muzeja", što će velecijenjeno uredništvo bez sumnje dragovoljno primiti. [1])

Грбови Охмућевића у Сланому (у Далмацији).

Приопћио **Вид Вулетић-Вукасовић.**

D. O. M.

IOANES ^ CYM ^ FRĀBYS ^ SVIS ^ FAMILIÆ ^ OHMYCHEVICH ^
IVEGLIE ^ FILII ^ DICAVERVNT.

Овај је натпис у Великој Госпи (цркви уз манастир Оо. Малобраћана) у Сланому (у Далмацији). Натпис је на квиру над отаром св. Антуна од Падве (с десне је стране великога отара). У отару је прилична слика Падванскога чудотворца. Над натписом је грб породице Охмућевића, бива штит пакружан. У пољу су два водоравна успоредна појаса, а преко њих пречага са три брадице (босански кључи?), окренуте пут лијеве. [2]) Пречага иде с врха у дно, бива с лијеве пут десне. У Фојничкому је

[1]) Drage volje. Uredništvo.

[2]) Вазда ми је десна и лијева како остаје прама мотриоцу, бива као на земљовиду.

кодексу под бр. 26. овако насликан грб — штит породице Охмућевића: Штит троугласта тарга. Поље је црно. У пољу су водоравно два златна појаса, а преко њих окомито босански кључи [1]) попут пречаге, те су три брадице окренуте пут лијеве стране. Око штита је драперија црна, а постављена је златнијем. Шљем (т. ј. прозирка) је плав, а на њему златна круна са шест (?) оштруља (крина). Иза круне су растворена два крила, те су пера овако поредана: једно црно, друго златно и т. д. На лијевому су крилу наслоњени узгори босански кључи, те су три брадице окренуте пут лијеве. Над крилима је на врпци мото. [2])

. TEMPYS: RESTAVIT — Испод штита је на врпци
OHYMYCHIEVICHC.

На споменутоме је отару испод потставка, с лијеве стране, дрво с пупцима. Преко дрвета је преплетена врпца, а на њој је с горње стране (с лијеве) овај натпис:

. G O T T

с лијеве: . S O . — с десне: . W I L .

Овај је motto потекао још од крижарскијех војна. — Сприједа је штит тарга. У пољу су му оскочена два водоравна појаса, а преко њих окомито с лијеве пут десне кључи босански (попут пречаге) са три брадице, окренуте пут лијеве. — С десне је стране отара испод потставка тридент, а око њега врпца с лијеве. На њој је натпис: DOMINYS. Наниже: PROVIDEBIT.

Сприједа је штит тарга. У пољу су јој два водоравна појаса. Преко њих су окомито с лијеве пут десне босански кључи с три брадице, окренуте пут лијеве. С десне је у пољу одјељак, а у њему три лавје окруњене главе, бива двије успоредо навише, па ниже њих трећа, онако као грб краљевине Далмације. Поврх главâ су три устришка (scudo inchiavato).

Још је у Великој Госпи [3]) у Сланому доста надгробнијех натписа о породици Охмућевића, ал сам их прије објелоданио у Сплећкому „Bullettino di Archeologia e Storia Dalmata" (год. V. 108: 21, 22; 172: 31.)

Охмућевићи су босански племићи и кољеновићи, те им је била племенита земља и на Гласинцу. На Гласинцу је између села Принчића и Бјелосаљића голема старобосанска некропола, а ту је у близини гробља црквиште, те се каже, да су ту негда сједила двојица владика народнијех од породице Охмућевића. Охмућевићи су сашли онда у Попово (у Херцеговини), гдје их народ и дан данашњи позна под именом Охмућевићи. (Усп. Коријени Ђ. Даничића на стр. 158. под Мутимир, Омућина и т. д. = истицати се).

[1]) По породичној би традицији оно био мост преко Дрине са три олука. Ово је хералдички као lambello.

[2]) Усп. и чланак у „Гласнику зем. музеја" књига II. на стр. 86—90: Ко је био сликар фојничког грбовника? од др. Ћире Трухелке.

[3]) Код фратарскога су се манастира у Сланому нашла два подставка пилова, а то је старобосанско народно дјело од X. вијека, бива израђено је с народњим мотивима, т. j. превијенијем плетеницама, кукама, кривуљицама и т. д. Ово се дјело може успоредити са некијем споменицима у Книну, па ћу се опета на њ (по свој прилици уз слику) навратити.

Споменута је породица још за рана прешла уз Сиње Море под Дубровачку област, па се је одликовала на мору и на суху, ал то овдје није моја задаћа. Код Дубровника је била њихова племенита земља у Сланому, бива Гргурићи (по њихову називу), па и Банићи (усп. Ђ. Даничића „Вјесник из књижевних старина српских“ на стр. 25. т. ј. Ѣанићь (Бањић), 1249 Ѣериславь Ѣанићь, Ѣолѥринь Матије Стјепана, великота бана босанскога. М. 33.), гдје је слиједећи старобосански натпис (усп. Viestnik hrv. arh. družtva год. IX. бр. 4. стр. 112. — XXI):

на. ниссола. матиѡ
ев. ѹевени. Ѣилик
ô. племени Оχмȣ   у св ни
ѵевик. овȣ. цѹквȣ
ȣѵиних. на славȣ
г҃а. Ѣога. и. на . . .

Чита се: Ја. Никола. Матијо
ев. речени. Билик (-ћ)
о (-т). племени. Охму
чевик (-ћ). ову. цркву
учиних. на славу
г(оспод)а. Бога. и. на . . .

Охмућевићи су се одавна у Дубровачкому истражили, бива мушка лоза, а по женској је лози њихов потомак г. Лујо Бицаро — пл. Охмућевић-Гргурић, ц. кр. умировљени пуковник и посједник у Дубровнику.

Turbe hazreti Alije.

Priopćio P. Mirković.

Kakvim tužnim osjećajima opterećena je duša pojedinca ili cijele porodice u tugjini! To može znati samo onaj, koji je bio udaljen — ma koliko, iz svog milog zavičaja. I zbilja, nema tajinstvenije pojave u duši ljudskoj, nego što je ljubav otadžbini i narodu svom. Pa mora, da je tako: prve poglede baci čovjek na svijet, na prirodu, na mile roditelje, rodbinu, konšije, na svoju okolinu, na ubava brda, na cvijetne livade, na zlatna polja i srebrene potoke, na plavo nebo u svom rodnom mjestu. Prvi korak pokreta svoga tu je učinio, tu je ona stopa zemlje, koja ga je snažno dočekala. Tu je onaj sveži vazduh, koga je usisao i koji mu je srce i dušu hranio; tu je ono žarko sunce, koje ga je prvi put ogrijalo; tu provede čovjek sav svoj nevini život; tu primi prve klice društvenosti i upoznaje pojave prirodnih zakona. Tu ga je otac i majka učila prve riječi izgovoriti; otalen su mu one žive izvorne pripovijetke, koje je slušao iz slatkih usta oca i majke o slavnijem pregjima. Tamo je gledao grobove njihove i slušao slavu njihovu.

Za to odista i najvećim pijetetom i plemenitim osjećajima ljubi crnac vrući pijesak afrički i ponosite palme njezine; Čud ledene i smrznute obale

sjevernoga mora; Talijanac pjesničko nebo longobardskih ravnica; Crnogorac krševe ledenoga Lovćena.

Pa kako mi nebismo ljubili krše i pitoma polja naše Herceg-Bosne? Zar u nas nema prirodnih ljepota i starina, koje nas vuku i nukaju da ljubimo svoju milu Herceg-Bosnu? Ta još kakovih: svaki žbun, svako brdo, svaki potok, opominje nas na lijepu prošlost i starine. Preziremo li to? Ima nas i takovih! Eto, ima naše braće koja se odseliše, neka čak u pustare azijatske, a ostaviše svoj lijepi zavičaj, svoje rodno mjesto, ostaviše rodna polja, ostaviše svoje starine i grobove djedova, pa odoše u neznan svijet, u tugjinu, gdje ih stigoše svakojaki jadi i patnje.

Mora da je tako: stotinama nevolja dočeka ih tamo, koje djeluju na čemernog oseljenika da vene i na očigled gine. Tamo dogje: ni kuće ni rala. Ono hašluka [1]) što ponese potroši na putu i dogje najviše praznih ruku. Tamo u tugjini ne čuje svoga materina jezika; podnebje, vodu dobije drugačiju; običaja ni čuti ni vidjeti. O zemlji se tamo drugačije radi, drugi usjevi tamo rode; tamo ne vidi konšija, rodbine i prijatelja; tamo o pregjima ni riječice čuti. Brda i dolovi, rijeke i potoci, kule i grobovi, sve je to nijemo za došljaka.

Uz mnogo ljepota i drugih narodnih uspomena naše Herceg-Bosne, neka je i ova pripovijetka poznata:

Na desnoj obali rijeke Sane, koja je pritok Une, tamo kuda se ide u Prijedor pokraj krasnih i ubavih brda, tako do jedan sat od Sanskoga Mosta, odmah iza sela Trnave, na podnožju Behremaginice na jednom brdu 20—25 m. visokom, ugledaćeš putujući bijel krov jedne kućice od drveta napravljane; — to je jedno muhamedovsko turbe,[2]) nazvano: „Turbe hazreti [3]) Alije.“

Ovo turbe nadgledaju Muhamedovci iz Trnave. Oni su i popravili, kad je staro turbe izgorelo. Makar da je turbe na dosta visokom brdu, opet pokraj njega ima jedan izvor, koji nikad nepresuši — smatra se kao svetinja. Pobožni Muhamedovci idu svakog petka na molitvu, a Muhamedovke mladim petkom idu tamo i teferiče. [4])

Ako Bog zabrani oblacima, da ne puštaju kiše na zemlju, onda Muhamedovci iz cijele te okoline, a tako i iz Starog Majdana, Sanskog Mosta i Šehovaca, pogju i to sve dva i dva te putem do turbeta uče velike i svečane „dove“,[5]) da padne kiša. I odista Bog se smiluje i na molitvu narodnu i sveca hazreti Alije pošalje brzu kišu, te natopi sušna polja.

Muhamedovci pripovijedaju da se taj svetac Alija posvetio na slijedeći način. Davno, još u svetačka vremena, kad su sveci po zemlji hodali, kad se Bog ljudima javljao, kad je narod bio pobožan, kad nije bilo hrsuza [6]) i ugursuza,[7]) kad je svako poštovao svakoga, i slušao mlagji starije, kad se nije pitalo, koje si vjere, nego jesi li „insan“ [8]) i činiš li dobro; kad je svak

[1]) Hašluk, ar. — tur. riječ harčluk = trošak.
[2]) Turbe, t. r. = nadgrobni spomenik.
[3]) Hazreti, ar. r. = sveti.
[4]) Teferič, ar. r. = zabava, odmor.
[5]) Dova, ar. r. = molitva.
[6]) Hrsuz, t. r. = lupež.
[7]) Ugursuz, t. r. = lupež.
[8]) Insan, ar. r. = čovjek.

u miru i bratskoj slozi živio, a obraz i poštenje čuvao, kad se živilo tako rekuć u djetinjskom životu: živio je jedan čovjek u staro-majdanskoj okolini, po imenu Huso. Ovome Turčinu umrije žena i ostavi iza sebe jedno muško dijete, kome je bilo ime Alija. Alija bijaše star dvanaest godina, kada mu je mati umrla i na onaj pravedni svijet otišla.

Otac njegov dao ga je u mejtef[1]) kod jednog dobrog hodže,[2]) koji je Aliju naučio da bude čistog srca i duše, a dobroga vladanja. Svakoga vakta[3]) umivao se i Bogu molio; nikad nije griješio ni zlo činio, te je tako bio omilio Bogu i ljudima.

Otac Alijin, kao udovac oženi se i dovede sebi za ženu mladu i lijepu djevojku. Sin mu Alija poštovao i iskreno ljubio svoju maćihu, kao rogjenu mater. Nepoštena ova žena zaljubi se u svoga pastorka i htjede njegovo svetačko srce i dobru dušu na zlo okrenuti. Alija kao bogobojazljiv momak odbije svaku ponudu, koju je maćiha zahtjevala. Kad joj Alija ne učini po volji, poče snovati kako će Aliji glave doći i s ocem ga zavaditi, a obraz mu pred svijetom ocrniti.

U ono vrijeme su ljudi za poštenje i obraz ginuli. Maćiha još jedan put ponudi Aliji njenu namjeru; ali kad se ovaj naljuti i njoj zaprijeti da će sve svome ocu kazati, što ona hoće s njim, ona se prepadne te požuri da ga oblaže kod oca njegova. Jednog dana učiniće čovjeku: „Čovječe, dina mi i amana,[4]) tvoj sin a moj pastorak Alija neda mi mira."

Toga je dana Alija u polju trnavskom kosio livadu. Otac Alijin čujući ovo od žene, u velikom gnjevu i jarosti zaboravi, da je Alija poštenoga srca i dobre duše. Doleti na livadu sinu, istrgne mu kosu, te mu jednim mahom odrubi glavu. Pravedni Alija poleti onako bez glave, te će uz jedno brdo, i Bog zna kuda bi otišao, da ne vidi jedna žena, pa ne povika: „Gledajte ljudi insana bez glave". Čim je ova žena viknula, padne tijelo na ono isto mjesto, gdje je turbe sagragjeno. I glava dogje tijelu i sjedini se. Alijin otac okameni se onoga časa onako sa zamanutom rukom i kosom. Ljudi saznadu što je bilo, te uzmu okamenjena oca i donesu ga sinu gaibiji.[5]) Svetac se smiluje i moćni Alah povrati mu život. On otigje kući i pušticu ženu posječe. Preko noći tijelo je Alijino svijetlilo kao sunce; te noći provre vrelo, koje se i danas nalazi kraj turbeta. Muhamedovci videći božiju moć i svetački kuvet,[6]) da odadu tijelu svečevu i mjestu na kome je palo počast, koja mu dolikuje i pristoji, prozovu sveca „Hazreti Alija", a nad tijelom naprave turbe, te mu se i danas mole i pale „sviću", sjećaju se te starine svoje i pripovijedaju sudbu božiju i svečevu.

Tako narod gata.

---

[1]) Mejtef, ar. r. mekteb, = škola.
[2] Hodža, t. r. = učitelj.
[3]) Vakt, ar. r. vakat, = vrijeme; ovdje doba molitve.
[4] Din, ar. r. = vjera.
[5]) Gaib, ar. r. = izgubljen, preobražen.
[6]) Kuvet, ar. r. = snaga.

Хамајлије и записи у народњем љекарству Босне и Херцеговине.

Од дра **Леополда Глика.**

Код свих народа владао је, а влада великим дијелом још и данас у народњем љекарству демонизам; сви у бољештинама назиру утицање злих духова, или казну гњевних богова, који се разноликим богоштовним обредима могу удобрити и помирити.

Само се собом разумије, да културно стање и религиозни појмови појединих народа одређују како схваћање тих духова и божанских бића, тако и форме богоштовних обреда.

Макар се колико и једно и друго на око разликовало код појединих народа, опет је по сућству свуда слично. Свуда ћемо наћи страх од демона и божанских бића, и свуда хоће да их мите и помире.

Како је човјек једном дошао до увјерења, да становити неки богоштовни чини могу уклонити какво зло, одмах се је и томе стао домишљати, да све употреби, односно да се сличним богоштовним чинима послужи, како ће се од неког зла очувати и обранити.

Ови богоштовни чини, који имају да удобре виша бића, у једну руку, и они, који имају да од зла **чувају** и **бране** у другу руку, били су, пак су дјеломице и сад, макар и у промијењеном облику, веома знаменита профилактичка и терапеутичка средства народњег љекарства.

Свуда, гдје су богоштовни чини по напретку културе бивали замршенији, па их је по томе свјетина мучније схваћала, развио се је из пучанства посебан сталеж или каста, свештенство, коме је било задаћом, да богоштовје одржава и учвршћује. Да је свештеник морао постати и љечником народа, то слиједи из појмова, које су људи замишљали о узроцима болести и по средствима, која су се при томе употребљавала. Свештенство је запала задаћа, да народ чува од бољештина и да болести лијечи.

У то су име у првом реду служили богоштовни обреди и чини, који су у свези били с богоштовјем.

Жртве сваке руке, благосиљање којекаквим реченицама, молитве, мазање болесних удова, задахњивање тих удова, објешивање талисмана и хамајлија, то су најстарија средства за очување и обрану од болести, што су их употребљавали свештенички љекари. Кад је за тим љекарство, бар дјеломице, прешло у руке свјетовњака, прихватише свештеници с узрока, које није мучно погодити, од њих и њихове **природне** љекарије, али не пропустише при томе, да љековитије минерале, биљке и т. д. ставе под нарочиту заштиту становитих божанских бића. Свјетовни љечници опет, који су већином произашли из свештеничког сталежа, и којима због тога богоштовно лијечење није било непознато, морали су дакако и **наднаравне** љекарије придржати. Такав наднаравни лијек, који је народње љекарство придржало до данашњег дана, јесу **хамајлије** и **записи**. То су, — ми овдје говоримо само о љековитим хамајлијама — стварце од папира, пергамента, камена или метала, које се вјешају око врата, и на којима су забиљежени или знакови, подобе, ријечи, бројеви,

или реченице. За њих вјерују, да имају снагу, те могу очувати од неких болести, или их излијечити. Ко није зашао на замршене у сваку руку путеве мистике, тај значења и смисла многих знакова, ријечи и бројева на хамајлијама не ће разумјети, али сврху, која се њима хоће постићи, можемо нагађати по аналогији.

Повијест медицине учи нас, како су чак и онаки љечници, који су на правац науке стално утицали, лијечећи болеснике уз остала рационална средства и хамајлијама се служили. Па како то већ бива у свима струкама људског знања и рада, мале би душе износиле те слабоће корифеја, те их употријебиле у своје сврхе.

Познато нам је, да Гален неку мисирску хамајлију препоручује против желучаних болести; да Serenus Semoniens грозницу хоће да лијечи формулом „Abracadabra,“ која би се овако написала на комадић хартије и онда носила о врату:

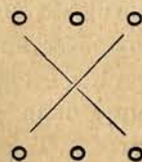
A b r a c a d a b r a
A b r a c a d a b r
A b r a c a d a b
A b r a c a d a
A b r a c a d
A b r a c a
A b r a c
A b r a
A b r
A b
A

Домаћи љечник цара Теодосија, Марцел из Bordeaux-а написао би за колику ово на један златан лист:

L * MORIA
L * MORIA
L * MORIA

Гласовити Aetius, који је у VI. вијеку живио у Цариграду, вјешао би при истој болести болесницима хамајлије од вучије погани о врат.

Први љечник истога вијека, Александар de Tralles (брат гласовитог саградитеља Аја Софије у Цариграду), човјек, који је свој вијек претекао за читава стољећа, употребљује исто тако против колике гвозден колут с грчким натписом и овом фигуром:

Чак исти Рогер Бако мисли, да хамајлије од камена или метала с којекаквим знамењима могу да лијече болести и ране.

Алберто Велики препоручује благословљен и тако званим карактерима обиљежен магнет против водене болести, а стављен под узглавје,

вели, да подражује сполну похоту у женскиња. Тако звани ластавичин камен лијечи од лудила и поспаности, кад га свежеш под лијеву пазуху.

Па и љечници XVI. вијека служили су се у многим приликама хамајлијама и записима, као чудотворним средствима.

Имена светих трију краља, записана на папир и објешена о врат, често су се препоручивала као лијек од падавице.

Против бјеснође записали би на једну јабуку ове ријечи: Hax, pax, max, Deus admiax, па би ту јабуку дали болеснику, да је поједе; ако то не би помогло, онда би му дали комад хљеба, да га прогутне, на коме је било записано: Frioni, Khirioni, essera Khader fere.

Ријечи: Galbes galbat galdes galdat, записане на папир, лијечиле су од зубобоље и т. д. [1])

Пошто је народње љекарство у Босни и Херцеговини до најновијег доба бујно цвјетало, то је посве наравски, да се и ту хамајлије, а нарочито записи, врло често употребљују страном као профилактичка, страком као терапеутичка средства.

Пошто записи уопће могу да бране од сваке незгоде, то онда нема ни болести, од које они не би могли очувати.

По свему житељству Босне и Херцеговине, без разлике вјере, проширено мнијење, да знатан дио болести, које могу да човјека спалазе, потиче или од злих духова, или од вјештица, или коначно од зла погледа, морало је дошљедно довести до тога, да су се у једну руку конштруисале болести, о којима знанствена медицина и не снива, и да се у другу руку употребљују наднаравска средства за обрану и лијечење.

Ђаволи, зли дуси, вјештице, врачари и завидници, по опћем су увјерењу најгори душмани човјеку, кога на сваком кораку прогоне и који немају другог посла, већ да њему штету наносе. Па пошто је човјек сам преслаб, да се брани од ненаданих и подмуклих насртаја ових својих душмана, то ће наравски, у првом реду помоћи затражити у оног свеможног заштитника, који му је у свакој невољи на руци, и који има ту моћ, да одбија насртаје тих душмана. Молитва је дакле прва и главна обрана од болести и других незгода. Кратке молитвице или знамење крста у хришћана, спомињање имена божијег у мухамедоваца и јевреја прва је врста те руке средстава. Али осим тога служи се народ и записима.

У главном на сваком запису, према вјери онога, који је носи, треба да има или молитвица, или једна реченица из библије, еванђеља или курана, или име божије, знамење крста, или слика којега свеца, ког светог чина и слично.

Више пута свему тому нема ни трага, већ буде и таких ствари записано, којих нико не разумије. А Бошњак и Херцеговац вјерује у запис и не знајући, шта је на њему записано, једино за то, што мисли, да је то светиња и да за то мора помоћи.

[1]) Повијест љекарства и љекарског лудила, од дра Франкенштајна.

У доказ тако званих вјерских записа ево овдје наводим некоје:

У неког католичког сељака, који је патио од прогресивне склерозе у мозгу и умобола, нађох над лактом за руку привезану кожнату кесицу и у њој запис, који му је дао мјесни католички свештеник, такнувши га послије службе божије штолом. Био је то комадић папира, широк 5 цм. и исто тако дуг, с малом сликом богородице с горње стране у средини и са сликом св. Фрање Асиског доље на лијево, а било је ово врло лоше наштампано.

Benedizione con cui il Serafico P. S. Francesco benediva ognuno e benedise F. Leone suo compagno travagliato dalle tentazione.

Il Signore Ti guardi e benedica e volti la sua Santa Faccia verso Te, il Signore a te dia pace il Signore a te dia la Sua S. Benedizione. Amen.

(Благослов, што би серафички О. св. Фрањо над сваким рекао и што га је говорио над својим другом, оцем Леоном, кога је нечастиви опсио.

Господ те чувао и благословио, он ти обратио своје лице, Господ ти дао свој свети благослов.) [1])

Код неког источно-православног дјетета од три мјесеца, коме је због слабе хране била поремећена пробава, па је много плакало, нађох оваки запис:

„Во имја отца и сина и свјатаго духа амин! Да избавити Господ Бог раба својего Н. Н. од плача. Јакоже утјешил јеси Марту и Марију плачушћи се над Лазаром и ниње утиши плач сего младенца Твојего раба, станем добрије, станем се страхом — вонмен сватаје возношеније в мирије приносити. Амин!“

Први дио тога записа саставио је ваљда писац, а подвучени свршетак узет је из литургије.

Други источно-православни запис, ставка из св. писма, који такођер има да помаже од великог плача дјечијег, и који ми је показао један источно-православни свештеник, гласи овако: „Зјело рано Мироносици трчаху ко гробу Твојему ридајушчија, но предста к-ним Анђел и рече: ридања времја преста, не плачите.“

У ред, скоро бих рекао вјерских записа источно-православних ваљаће убројити и овај, за који веле, да уопће помаже у болести:

Ис	цхс
цк	ка

Во имја отца и сина и духа свјатаго. Амин! Креста Твојега господи животворнаго имже смерт погибе и мертви оживотворени бише. Божественим

---

[1]) У фебруарском свеску „Срца Исусовог“ од године 1883. сузбија пречасни генерални викар Ј. Бешић неподопштине, које се чине записима међу католичким житељством Босне и Херцеговине. (Оп. пис.)

Ми ћемо још припоменути, да је најприје синод у Лаодикеји у IV. вијеку забранио хамајлије и записе; послије их је године 721. под Карлом Великим у Tours-u забранио и свечано осудио папа Гргур II. (Уредништво.)

знаменијем и ниње исцјели бољашчаго раба Твојего (Н. Н.) јакоже при Јелени умершују дјевицу.

Како давање записа у хришћана бива на једноставан начин, јер може да буде у свако доба и без икаке приправе, тако је компликовано у мухамедоваца. Није доста, само отићи хоџи и заискати запис, па да га у истину и добијеш.

У мухамедоваца има веома развијен астролошки сустав, ту се пази на то, како звијезде по своме размјештају утичу на судбу људску, да ли си се родио под сретном или под несретном звијездом, пак и у сретне или несретне дане, који су ти унапријед суђени — укратко, мухамедовац је сав обузет халдејско-арапским мистицизмом.

Дођеш ли сада по запис питаће те онај, што их пише, понајприје, какав ти запис и за што ти треба. Ако ти треба само за то, да чува од болести, онда ти ваља прије свега знати, каким је опасностима и у које вријеме извржен онај, што запис тражи, или укратко да реднем, ваља му ставити хороскоп.

У то име треба хоџи да зна име онога, коме је намијењен запис. То име хоџа себи запише на листић, па онда стане рачунати.

Познато је, да у мухамедоваца исто тако, као и у јевреја, свако слово у азбуци значи неки број, пак да се једни као и други служе са два тако звана рачунарска кључа.

Мали рачунарски кључ (Ебдјед сигир) обухвата писмена до „ре“ у арапско-турској азбуци, а поједина писмена имају значење како слиједи:

елиф	= 1	каф	= 20
бе	= 2	там	= 30
ђим	= 3	мем	= 40
дал	= 4	нун	= 50
ц	= 5	син	= 60
вав	= 6	аин	= 70
се	= 7	фе	= 80
ха	= 8	сад	= 90
ти	= 9	каф	= 100
је	= 10	ре	= 1000

У великом рачунарском кључу (Ебдјед кебир) имају писмена до „каф“ исто значење као и у малом кључу, али пошто у оба кључа број 1000 ваља као највећи темељни број, а велики кључ обухвата сва писмена у азбуци, то онда „ре“ ту више не вриједи за 1000, него само за 200. Велики се кључ по томе наставља овако:

ре = 200, шин = 300, те = 400, се = 500, цхи = 600, зел = 700, дат = 800, зи = 900 и гаин = 1000.

Пошто је хоџа под писмена казаног му имена ставио дотичне бројеве једног или другог кључа, па их онда сабрао, одузеће од збира толико пута по 12, док му не остане или број 12 или мањи број. Остатак означује му број обратника, под којим се родио онај, за кога је запис. Оне хоџе, који у велико пишу записе, имају за то згодне помоћне књиге, из којих читају хороскоп.

Таки хороскоп изражава физичка, психичка и материјална својства, као и својства темперамента и карактера чељадету, које ће године по њега бити критичне, односно опасне, колико ће му бити потомство,

који су му дани у седмици и који сати у дану сретни а који опет несретни, које му болести ваља препатити, који су му џинови добри а који му о злу раде, који ће му записи користити и најпослије, када и како их ваља начинити.

Из тога, што је до сад речено, види се у једну руку, да се ваљан запис може написати само у становите дане и у становито доба, у другу, да запис може само ономе чељадету да користи, за које је написан.

Да запис буде ваљан, мора писац најприје абдест [1]) узети и згодну за то молитву рећи.

Прави запис може само да има једну или више ставака из једне суре. У ту се руку записа рачунају и они, на којима су у малом четвероkуту записана слова, једно или више имена божијих или посебна мистериозна ријеч из курана, или односни бројеви у разним пермутацијама и комбинацијама. На пр.: Ако пермутацију писмена Ц. Х. И. А. З., којима се отпочиње једна сура у курану, на сребреној плочи у петак при пуном мјесецу ситно усаватиш, — биће онај, који то буде носио и Богу и људима драг и донијеће му срећу.

Та хамајлија има оваки облик:

Х	З	Ц	А	И
А	И	Х	Ц	З
Ц	З	А	И	Х
З	А	И	Х	Ц
И	Х	З	Ц	А

Један запис, који брани од злих духова, гласи овако:

М	У	И	К	И	Х	Два имена божија.
40	6	10	100	10	8	Кључ „хајун кајуне“.
54	18	11	15	21	55	Прорачунавање, које ми нико не умједе разјаснити.
17	23	47	27	48	22	
4	52	37	29	26	25	
13	44	19	1	39	58	
46	31	49	2	35	16	

[1]) Абдест, персијска ријеч = вјерозаконско умивање код мухамедоваца.

Као што је већ прије споменуто, сматра житељство Босне и Херцеговине велику већину болести учином наднаравских агенција, које могу да полазе како од духова, тако и од људи.

У таке се болести прије свега рачунају болови цјелокупног живчаног система и појединих живаца, као н. пр. хистерија, кленуће, велика вртоглавица, и т. д. и умобол.

Ова се скупина болести приписује или утицају злих духова или чаролији. У првој прилици мисли народ, а нарочито мухамедовци, да је болесник ударио на џинско коло, и да су га џинови или ошинули (кленуће, крстобоља, живчани болови и т. д.), или задахнули (падавица [1]), хистерија и т. д.). Ове су болести настале тако званим „о г р а м к о м“.

У другом случају узроком су болестима „чини“, „намет“, „сихир“ (не „шехир“, како др. Трухелка каже у IV. свеску „Гласника“), што обично долази од жена, вјештих чаролијама. Ако би ко шенуо с памети а није опсједнут [2]), онда нема сумње, да је „опчаран“, да је болест „учињена“.

Исто су тако у народњој етиологији знаменити „уроци“. Патологију и терапеутику описао сам им у IV. свеску „Гласника“.

Коначно ваља још споменути „погани вјетар“, за који веле, да је нарочито узроком акутним заразама, које наједноћ наступе. Вели се обично: „ограјсао на џински вјетар“.

Како при овим, тако и при другим болестима, које и народ више своди на наравно пометање у организму по смислу хуморалне патологије, могу у осталом и дуси да су узроком. Патолошки и етиолошки назори народа у једну су руку нејасни и помућени, у другу тако замршени, да готово није могуће свести их у једновити сустав.

По суду домаћег, нарочито мухамедовског житељства, дијеле се узроци болестима у пет скупова, од којих су 4 ненаравна, а само један скуп наравског поријекла.

Хоћеш ли сада да знаш, шта је коме болеснику, и како ћеш га излијечити, а ти отиђи хоџи, који ће, и не видјевши болесника, овако учинити диагнозу.

Написаће име болесниково, па онда име његове матере, сабраће бројеве појединих писмена, па онда толико пута одузимати по пет, док му не остане број пет, или мањи број. Остане ли број 1, онда болесника

[1]) Падавица је и по мишљењу домаћег народа болест, која се врло тешко лијечи. По суду мухамедоваца може ту болест само веома учен и побожан хоџа да излијечи, који има власт над џиновима. Он, веле, мора, кад хоће неког да лијечи од падавице, сазвати дванаест поглавара џинских у скуп (џинску дајиру сакупити), па онда испитати, који је од њих, или од њихових млађих болеснику нанио бол. На то се дотичноме џину нареди, да каже лијек. Послуша ли он ту заповијед, па рекне лијек, и ако се онда тај лијек употријеби, заухвано ће болесник оздравити. Али ако он не послуша, онда га на заповијед хоџину његов старјешина убије, а болесник остане неизлијечен.

[2]) Кога је опсио нечастиви, тај махнита, ружи и псује, не ће да приступа богослужју, не може да слуша молитве и т. д. Маниакалне обично сматрају опсједнутима, па их према томе лијече изгоном ђавола. Веле, да сада најбоље умије ђавола изгонити неки фратар у Јајцу.

треба да лијечи љечник, остане ли број 2, онда је болесник уречен, ако остане број 3, онда су му учињени чини, намет (сихир), ако остану 4, снашао га је ограмак, а ако напокон остане број пет, онда га је ошинуо погани вјетар.

У приликама од 2 до 5 најпоузданији су лијекови записи, али они могу и онда да помажу, када остане број 1.

Др. Владан Ђорђевић приопћује у својој „Народној медицини“ запис против главобоље, који се и у Босни употребљује, и који се пише или на корици врућег сомуна, или на врбовом листу. У првој се згоди запис поједе, у другој се стави у чашу воде, пак попије.

Тај запис гласи:

```
Ш А Т О Р
А Р Е П О
Т Е Н Е Т
О П Е Р А
Р О Т А Ш
```

Ђорђевић шисли, да су то имена злих духова, који бораве у људском тијелу.

Вриједно је у томе запису споменути поједина имена духова, која чине врло лијепу мађијску загонетку у писменима. Разријешена, даје та загонетка ове фигуре:

```
Ш А Т О Р      А   О
А       О    А Р Е П О
Т       Т      Е   Е
О       А    О П Е Р А
Р О Т А Ш      О   А
          Т
          Е
      Т Е Н Е Т
          Е
          Т
```

Др. Трухелка приопћио је у IV. свеску „Гласника земаљског музеја“ сличан запис против лисе.

Господин парох Јунгић у Дервенти био је тако пријазан, те ми је приопћио запис од бјесноће, који овдје слиједи, и који је очевидно окрњак записа, приопћена по дру Ђорђевићу.

Ш	А	Т	О	Р
А	Р	Е	Р	А
Т	О	П	Е	Р
А	Р	О	Т	А

Тај се запис као и пријашњи пише на хљеб и поједе.

Од небројене множине записа у мухамедоваца, који у тај ред иду, само да неке примјере наведем.

Родиљи, која тешко рађа, подај у сваку руку по један екземплар оваког записа, па немај бриге, да ће се ласно породити:

2,	7,	2,
8,	7,	7,
2,	97.	

Од ограмка помаже овај запис, који се пише крвљу бијела пијевца:

ch m ch m	ch ll	ch cl	ch cl
ch m	ch ll	ch cl	ch cl

Из неких до сада наведених записа може се разабрати, да се запис не пише увијек на папиру или на пергаменту; да се на то не употребљује увијек обично мастило, и коначно да се записи не носе увијек о врату. Ја сам видио записа, писаних на златним и сребреним плочама, на корици хљеба, на јајећој љуски, па чак и на маслу; има надаље записа, који се безусловно морају писати разноликом бојом, па и крвљу жртваних животиња.

Гдјекоји записи напокон користе само онда, када се положе на болесни уд, или кад се у води растопе и попију, или кад се коначно напишу на нешто, што се једе, па кад се поједу.

Поједини запис користи, дакако, само у становитим приликама; може н. пр. да лијечи само неке извјесне болести или је обрана од нарочитих неких незгода, а ако наступе друге незгоде и друге болести, онда ти не помаже, макар и имао при себи тај запис. Хоћеш ли дакле, да се оградиш у сваку руку, ваља ти читаву збирку записа држати уза се. Такво универзално помагало обично зову хамајлија (троугласта хамајлија). У мухамедоваца пише се хамајлија на дугом, уском траку папира или пергамента, ово се савије у трокут, замота у овоштени папир, па се најпослије дјене у троугласту кожнату кесицу. Кесица се онда сашије, пак на узици дању и ноћи носи било о врату, било над лактом.

Хамајлија је дакле у мухамедоваца збирка записа или пријепис читаве суре из курана, која се носи савијена у трокут.

Хоџинска хамајлија опет мала је књижица (у шеснаестини формата), у којој има читаво число записа и којом се служе сеоске хоџе, кад пишу записе.

И католици знаду за хамајлију, само се њихова по облику и садржају разликује од мухамедовске. Обично су то дрвене или металне кутијице,

на којима су усавађене разне слике од светаца, те су у њима покадшто мођи (реликвије), мрвица земље са светог гроба, штампана или писана молитвица какоме свецу. Светога Фрању Асиског и светог Антуна Падуанског католички свијет у Босни особито поштује као заштитнике.

Хамајлијом се надаље може сматрати и „Сан пресвете богородице". То је малешна књижица, у којој има више молитвица и два „сна" свете богомајке, те је источно-православни — а и католици — сматрају обраном од свакога зла, нарочито од болести. Вриједно је споменути у тој књижици вијест о племену ђаволском. По сопственом признању, што га је ђавао учинио светому Сисоју, припадају његовоме племену ови зли дуси:

Мора, куга, погани вјетар, вјештица, пешта (зараза), јадилница, крвопилница и прождрљивица.

Ту и опет видимо, како је новија хришћанска вјера у народа без икакве промјене преузела зле духове његове старије митологије.

Та чињеница, коју у осталом не налазимо само у Словјена, показује, да се је зли принцип, „Црнбог", много интензивније частио и славио, него добри бог, „Бјелбог", и да је она прва страна старог богоштовја народу много дубље остала усађена у памети, него друга.

„Камеје" у шпањолских јевреја напокон нијесу никле у земљи, пошто обично долазе из Јерусалема, гдје их састављају рабини, вјешти кабали. Али пошто се у земљи употребљују, те су код домаћих јевреја у великој цијени, то их ваља овдје барем укратко споменути.

Религиозни назори и богоштовни обреди, који се у мухамедоваца и јевреја у многоме подударају, произвели су појаве, у једних и других једнаке.

Арапско-турска кабалистика тражи како у мухамедоваца, тако и у јевреја тајни смисао у ријечима курана, односно библије, и долази по томе до истог начина. (Бројење писмена, замјењивање писмена бројевима и т. д.)

У јевреја, нарочито у оних, који се чврсто држе талмуда, забрањена је додуше кабала, али то не смета, да се у кабалистичким знамењима, — макар да их и већина јевреја, талмуду вјештих неразумије, — назире нешто отајствено, па да се за то држе у великоме поштењу.

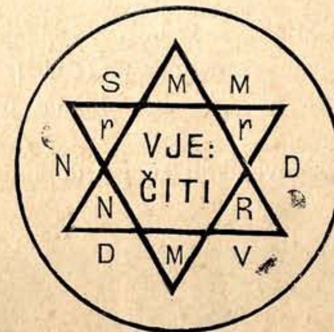
И шпањолски јевреји поштују талмуд, али за то ипак вјерују у мођ тако званих Камеја (хамајлија), које су, да уз пут примјетимо, доста скупе.

Пријевод таке једне Камеје, која ми је дошла руку, гласи овако:

„Молимо Те Боже, Боже наш и Боже наших отаца, буди пун милосрђа спрам Н. Н-а, и подај му потпуно здравље за свих његових 248 удова и 365 тетива.

Чувај га од свакога зла, од страха и сваке ране, од злих утвара, поганих вјетрова, од духова мушких и женских, од море, од падавице, од трешње мозга и лудила, од зла погледа, од свакојаких чаролија, од тавнице и зачараног узла (импотенције). Нека му све, што уради и чега се прими, буде са срећом.

Нека му је благословена имовина његова и рад његових руку, сви његови душмани нека су му под ногама, а све основе, које му иду на штету, да Бог помрси!"

Pišon, Gichon, Chidekel, Perat (Четири ријеке, што кроз земаљски рај теку.)

L	Ch	K	N	J	W
R	L	Ch	K	N	I
P	I	L	Ch	K	N
M	N	I	W	Ch	K
A	K	N	I	W	Ch
E	Ch	K	N	I	W

Arri, Afri, Katri, Gadi (Имена анђела.)

D	G	Ch
R	E	A
M	Z	V

Ostanci rimske kuće u Laktašima.

Priopćio **Ivan Kellner**, nadmjernik.

Kadno sam u oktobru godine 1889. bio u Banjojluci, pokaza mi okružni mjernik g. Vjekoslav Křižek temeljne zidove neke kuće, koje iskopaše nedaleko Laktaša, i koji bi u mnogom pogledu mogli biti zanimljivi.

Pošto su Laktaši uz put, što vodi iz Banjeluke u Gradišku, to sam se odlučio, da na povratku u Sarajevo, pogjem onim putem i da pogledam mjesto, gdje su ti preostaci nagjeni.

Zajedno sa g. Křižekom krenuh 4. oktobra u Laktaše.

Tamo nagjosmo nekog naseljenika, koji se zvao Dragutin Schindler. On je znao, gdje je to mjesto i mi ga umolismo, da nas onamo odvede. Za četvrt sata hoda stigosmo na mjesto. Ono leži zapadno od Laktaša, uz poljski put, koji se kod pošljednjih kuća toga sela u pravcu prema Gradiški odvaja od glavne ceste, tik zadnjih ogranaka Kozare planine, na zemljištu nekog Laze Popovića iz Banjeluke.

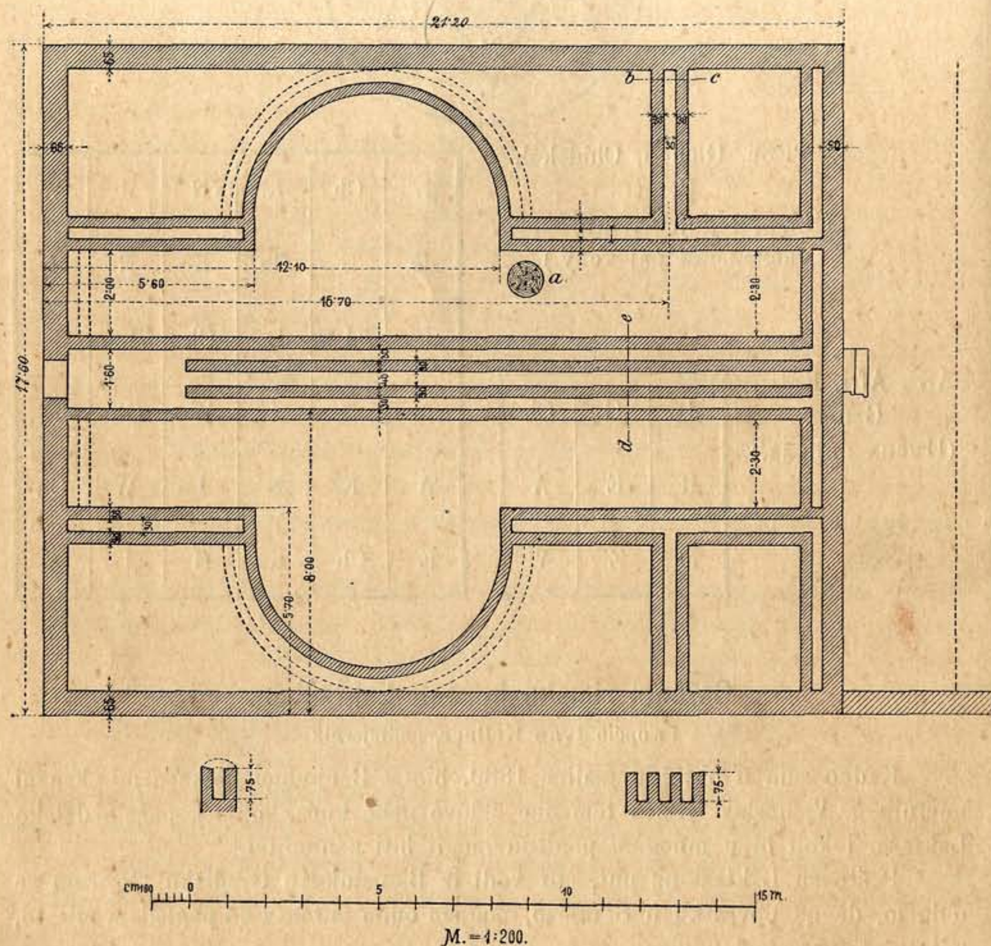
Poljski put vodi taman preko onoga mjesta, gdje se nagjoše te ruševine i koje su mnoga stoljeća zasula zemljom crnicom, a po ovoj poraslo je bujno

grmlje i drveće. Nagjosmo tu panj od bukve, koji imagjaše u premjeru 90 cm., a izrasao je usred tih ostanaka.

Slučajem tu nagjoše komad zida i to bijaše uzrokom, da se je otpočelo dalje potraživanje.

Kad smo mi ovamo stigli, već se je kopanje približilo kraju, te smo umah mogli uvidjeti, kako po opekama i pržini (melti), pomiješanoj s malim komadičima opeke, tako još više po vrlo zanimljivom položaju, da su to ostanci rimske zgrade.

Ja odmah izmjerih zidove, koji su još dobro sačuvani do visine podzida.

Slika 1.

Zgrada je po duljini bila okrenuta od istoka prama zapadu. Ulaz joj bijaše udešen s istočne strane. To se poznaje po stepenicama, što se nalaze s istočne strane pred zidom, kojim je opasana zgrada. Uzlazi se na dvije stepenice, tesane od jednog kamena.

Zgrada je dugačka 21·20 metara, a široka 17·60 met. S južne strane hvataju se zgrade prema istoku ostanci zida, kojim je bila opasana. Da je pred kućom bio trijem (vestibulum), lasno ćeš pogoditi po naboju (na sl. br. 1 .

označene su mu granice tačkama, koje su udaljene od kuće $1^{1}/_{2}$ m.), koji je prilično očuvan i koji se uzdiže do dônjeg ruba dônje stepenice.

Temeljni je nacrt zgrade prema duljoj osi strogo simetrički rasporegjen. Šest zidova po duljini, od kojih dva presijeca polukrug i dva poprečna zida, dijele unutrašnjost zgrade u posebne pregratke. — Koliko se vidi, ovi temeljni zidovi ipak nijesu bili podignuti s namjerom, da se nadozigjuju u visinu.

To što rekoh, valja bez sumnje za ona četiri zida, što u nutrašnjosti duž zgrade teku, i samo su mogli služiti za ogrijevne kanale. Od ta 4 zida duž zgrade dopiru samo dva spoljašna od jednog glavnog spoljašnjeg zida do drugog, a ona dva nutarnja svršavaju se 2 metra pred glavnim zapadnim spoljašnim zidom i tako na zapadnoj strani zgrade čine ogrjevnu klijet (praefurnium) ispod poda, koji za kakvih 50 cm. nadvisuje prirodno tle i sastoji se od dobro očuvanog naboja. Ta ogrjevna klijet mogla se ložiti kroz otvor, ostavljen u zidu, kojim je zgrada opasana, sa zapadne strane. Ona tri ogrjevna kanala, što ih sačinjavahu srednja četiri zida po dužini zgrade, bijahu duž glavnog istočnog zida produžena u poprečnom pravcu, odakle su ih opet 2 kraća kanala duž zgrade i dva poprijeko natrag dovodila u nutrašnjost zgrade. Oba ona polukružna nutarnja zida ne tvore kanale, ali ne slijedi za to, da ih i tamo nije bilo. Zapadni zidovi, što se hvataju ovih polukružnih zidova, tvore takogjer ogrjevne kanale, pa tek kada zamisliš takav kanal duž okruglih nutarnjih zidova, onda istom možeš da razumiješ svezu ovih pošljednjih ogrjevnih kanala s cijelim ogrjevnim sistemom.

Ja sam ove kanale, kako ih po gornjem zamišljam, kao i ona dva druga uzduž zapadnog poprečnog zida, po kojima bi ona dva kratka kanala po dužini zgrade mogla biti spojena s ogrjevnom klijeti, označio u slici 1. tačkama.

Spoljašni su zidovi (Umfassungsmauern) debeli 50 i 65 cm., zidovi za kanale 30 cm.; kanali, koji su 75 cm. duboki, široki su 30 cm., a samo srednji kanal po duljini zgrade širok je 40 cm.

U poprečnom kanalu uz istočnu stranu dva su malena oluka, koji su po mom mnijenju za to služili, da topli zrak, koji je dolazio iz ogrjevne klijeti, jače struji u osrednje prostorije, a manje u pobočne.

Zidovi su gragjeni od vapnenca, a ponešto i od sedre, ali je uzidano mnogo pločaste opeke, da zidu ploha bude ravna.

Ogrjevni kanali bijahu, koliko se vidi, skoro posvema pokriti pločastom opekom (hypocaustum), ali biće da su bili i svedeni i to možda za to udešenom opekom; to se vidi iz prereza b c, gdje se jasno opaža petnica svoda.

Osim ona tri prednja uzdužna kanala, koji su valjda bili samo za grijanje poda u velikoj osrednjoj prostoriji, po svoj su prilici svi ostali kanali bili produženi u vertikalnom pravcu i to cijevma za grijanje (tubuli, fictiles), o kojima će kasnije još biti govor.

Pošto su ove opeke uvijek uz masivne zidove bile prizidane, to slijedi da su svi ostali zidovi, što su u nacrtu naznačeni, bili izgragjeni.

Time dobivamo idejalnu sliku zgrade nad podom, koja po tome imade jedan veliki prednji prostor, atrium, s dvije okrugle udubine, uz koji su sa svake strane bile po 3 pobočne prostorije. Po osamljenom položaju toga objekta

možemo suditi, da je to po svojoj konštrukciji bio atrium displuviatum, t. j., da nad njim bijaše krov i da se je kišnica odvodila na polje.

Ja sam se trudio da megju tamošnjim crepovljem nagjem cijelih opeka, ili inače što bi vrijedilo, ali mi bijaše trud uzaludan. Očevidno već sve bijaše pretraženo i ja sam se zadovoljio nekim karakterističnim utarcima ploča i cijevima za grijanje, koje sam ponio sa sobom.

Kada je naseljenik Schindler vidio, da ja osobitu pažnju obraćam na ovaki materijal, reče mi, da ima kod kuće više stvari, koje su tu iskopane.

Na povratku skrenemo njegovoj kući, gdje sam našao vrlo mnogo dobro još sačuvanih opeka, staklenih posuda i t. d.

Nekoliko komada ponio sam sa sobom u Sarajevo, a ostale je g. Križek poslao zemaljskom muzeju.

Hoću, da ovdje ukratko opišem te stvari.

A. Opeke.

Pločaste opeke, koje su valjda pokrivale ogrjevne kanale u spomenutoj zgradi, razne su veličine, i to:

Četvorne	opeke	21	cm.	dugačke,	21	cm.	široke,	5	cm.	deb.
"	"	27	"	"	27	"	"	5	"	"
Pravokutne	"	34	"	"	27	"	"	$5^{1}/_{2}$	"	"
"	"	38	"	"	27	"	"	$5^{1}/_{2}$	"	"

Vrlo se često razlikuju opeke jedne te iste vrste za jedan centimetar u svakom pravcu.

Zemaljski muzej ima jednu četvornu opeku, koja je 21 centimetar dugačka, isto toliko široka i 6 cm. debela. Za tim ima jedan 26 cm. dugačak komad pravokutne opeke, koja je 27 cm. široka i $5^{1}/_{2}$ cm. debela; nadalje jedan 13 cm. dugačak komad opeke, koja je 17 cm. široka i 5 cm. debela i jedan nepravilno okrnut komad pravokutne opeke. Taj je komad (sl. 2.), u toliko zanimljiv, što se na njemu razabire otisak čovječije stope. Valjda je u vrijeme, kad se opeka sušila, hitro pretrčao koji čovjek po opekama, jer se vidi samo otisak prsta i tabana.

Na istoj opeci vidi se — na ivici njezine duljine — otisak čovječjih prsta. Valjda je radnik za vrijeme sušenja opeku dotaknuo prstima. Na svim pločastim opekama vide se tragovi pržini. Na nekim se opaža samo na jednoj, a na nekim s više strana. Tvorničkih znakova nijesam mogao primjetiti.

Materijal tih opeka sasvim je podjednako i pomno promiješan, opeke su sve ponešto naherene.

Ogrjevne cijevi, kao što je poznato, šuplja su tijela paralelo-epipedskog oblika, i naročito one, koje su se našle u Laktašima, imaju okrugao otvor. Od tih su u muzeju pored 6 omanjih odlomaka dvije polovine i jedna cijela opeka, za tim ima jedna cijela strana i jedna cijela donja pola. To se vidi u slikama 3, 4, 5, 6 i 7.

Po slici 5., s kojom se skoro svi odlomci slažu, vidi se, da te ogrjevne cijevi bijahu pri debljini od $1^{1}/_{2}$ cm. visoke $23^{1}/_{2}$ cm., dugačke 12 cm., a široke 9 cm. Odlomak pak, koji se vidi u slici 7., jest 27 cm. visok, 14 cm. dug, a 7 cm. debeo. Šupljina ogrjevnih cijevi dugačka je 9 cm., a široka 6 cm.

Okrugli otvori, koji su na protivnim bokovima i to skoro nikada u sredini, imadu 4 cm. u premjeru. U spoljašnjim plohama udubljene su usporedne crte raznog oblika, čime je vrlo olakšano prizigjivanje tih cijevi uz masivne zidove i ožbukavanje. I na ovim opekama poznaju se mnogi tragovi pržini.

Jasno se vidi, da su te cijevi za to bile, da topli zrak iz ogrjevnih kanala odvode i to dijelom u vertikalnom (šupljim otvorom od $^{9}/_{6}$ cm.), a dijelom u horizontalnom pravcu okruglim otvorima od 4 cm. i da tako duvarove prostorija, u kojima se je obitavalo, podjednako ogrijavaju.

Dimu se ne vide tragovi, što dokazuje, da su stari Rimljani za ogrjev upotrebljavali samo drveni ugalj, koji, kao što se znade, ne daje nikakva dima.

Na jednom komadu cigle vidi se unutri odlupljeni maz, koji je za cijelo slučajno onamo dospio.

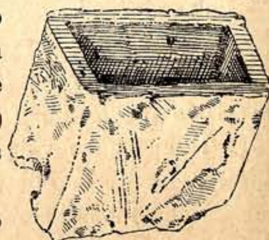

Slika 2.

B. Metalni predmeti.

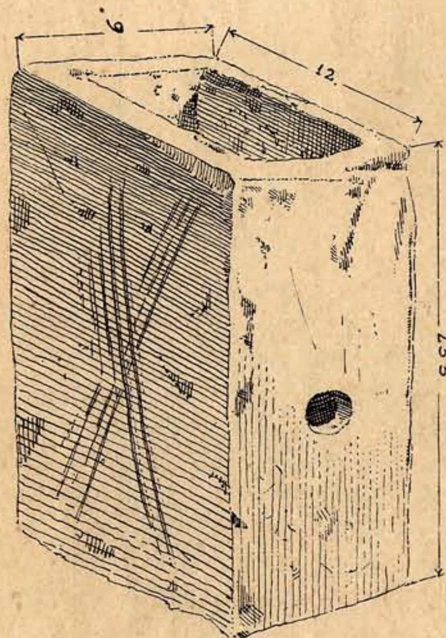
Našlo se mnogo kovanih željeznih klinaca, koji su već veoma zargjali. Od otih prispjeli su muzeju dva komada (sl. 8.) Svaki je 16 cm. dug. Glava im je gotovo kockasta, te je 2 cm. debela i na sve strane jednako izlazi. Za

tim 2 čavla (sl. 9.), duga $7^1/_2$ cm., koji imaju 1·4 cm. debelu kockastu glavu, no koja samo sa dvije strane dopire preko susjednih čavala; 4 čavla duga 7 cm. s koskastom glavom 1·3 cm. velikom, koja se na sve strane jednako širi; 1 čavao (sl. 10.) $3^1/_2$ cm. dugačak, s glavom 1·3 cm. velikom, gotovo u pet čoškova, koja se na sve strane jednako širi; 1 čavao (sl. 11.), prilično okrhan, $7^1/_2$ cm. dug, sa pravokutnom glavom, koja je s jedne strane $2^1/_2$ cm., a s druge strane $1^1/_2$ cm. duga; najposlije dvokutni čavao (sl. 12.) s dugim pravokutnim presjekom i glavom, koja je s jedne strane duga 4, a s druge 1 cm.

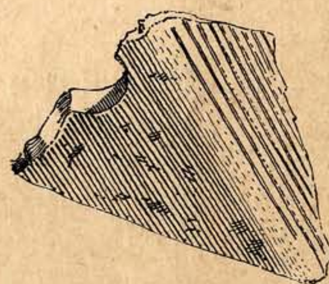

Slika 3.

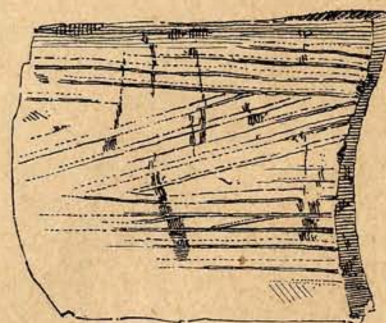
Napokon je nagjen i predan je muzeju jedan čavao od kovanog željeza, dug 16 cm., na najdebljem mjestu 15/15 cm. (sl. 13.); dalje komad kovanog željeza, nalik na ključ, s rupom za vješanje (sl. 14.); onda jedan komad željezne ploče 1 mm. debele s odebljim okrajkom i rupom za klinac; najposlije željezni nož, nalik na današnje noževe za voće, kome je oštrica duga 8 cm., a držak $2^1/_2$ cm. (sl. 16.).

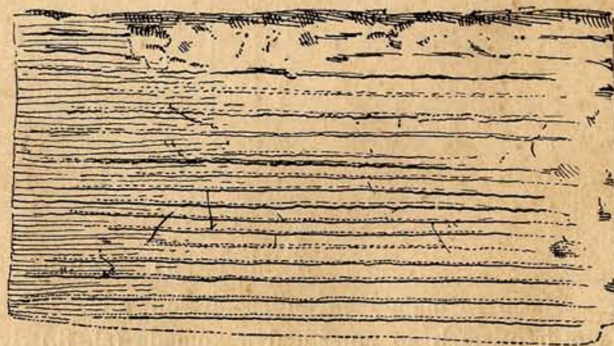
Slika 5.

Slika 4.

Slika 6.

Slika 7.

Od drugih metalnih predmeta našla su se 3 utarka valjda od tanjura (sl. 17.); na najvećem komadu ima razmjerno sasvim lijepa palmeta. Metal je na prelomu olovnog sjaja, vrlo tvrd i po analizi g. rudarskog povjerenika Schwarca čista tutija (cink).

Najposlije (sl. 18.) našla su se tri komada bakrene rozete od 14 mm. promjera, s mnogim rupama za klince na okrajku, koji je 2 cm. širok. Na dnu ima naokrug mnoštvo malih rupica, i priliči kao da je ta rozeta služila za ventilaciju kakvog ormara. Ta je ploča prvobitno načinjena od dvije pole, koje od prilike 1 cm. jedna u drugu zahvataju, te su obadvije polovice najsolidnije spojene sa devet bakrenih spôna. Lijepa patina (rgja) ovijeh predmeta dokazuje da su iz rimskog doba.

Slika 8.

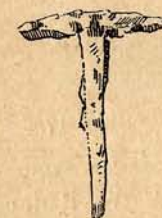

Slika 9.

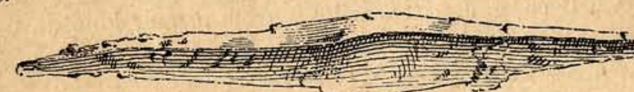

Slika 10.

Slika 12.

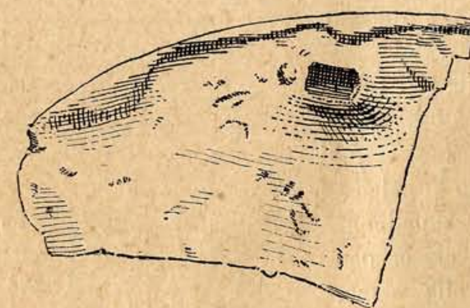
Slika 11.

Slika 13.

Slika 14.

Slika 15.

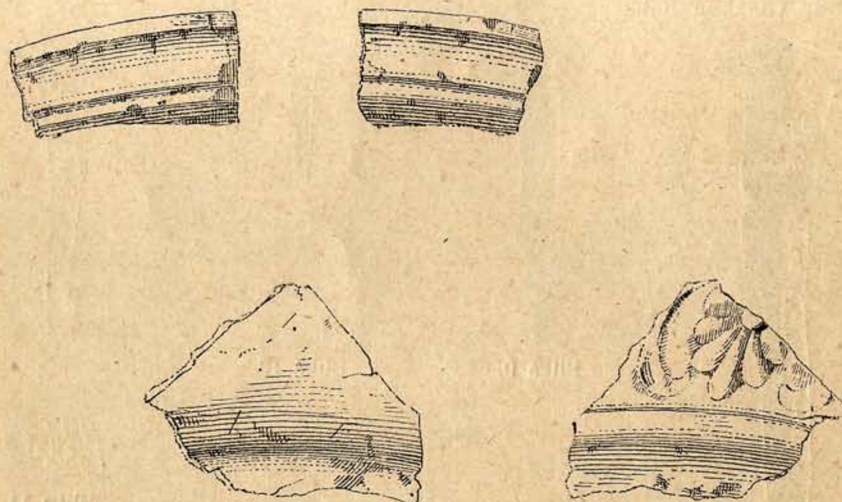

Slika 16.

C. Ostali predmeti.

Osim toga našlo se puno komada stakla, s obje strane prevučenih slojem, koji vrlo krasno irisira. Većina je komada ravna, ali za dva komada može se za izvjesno kazati, da su pripadali nekoj drvenoj posudi. Debljina stakla različna je, izmegju $^1/_2$ do 2 mm.

Zbog potpunosti spominjem napokon dva komada glinastog crepovlja, valjda od tanjura, za koje ja ne mislim, da su rimski, makar da se na jednoj strani na kalaju vidi meanderski motiv, zagasitomodrom i bijelom bojom izveden, ali to je valjda samo slučajno.

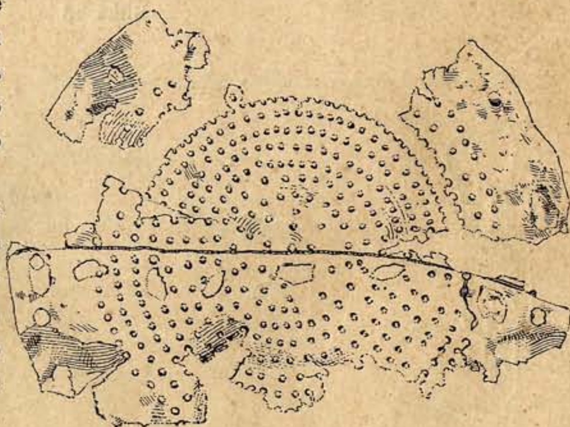

Slika 17.

Po tome što smo naveli može se samo nagagjati, za što je služila ta iskopana kuća. G. rudarski satnik V. Radimski trudio se, da sa pouzdane strane dogje do riješenja u pogledu nacrta, ali nije uspio. Kustos naravoslovnog dvorskog muzeja u Beču, g. J. Szombathy u svom pismu, koje je u tome poslu pisao spomenutom gospodinu rudarskom satniku dne 20. januara 1890, govori ovako:

„Po samom nacrtu rimske zgrade ne možemo mi u Beču pouzdano suditi, za što je ta zgrada služila. Možda bismo to mogli, kad bi nam se opisalo sve, što se našlo.

Pomoćnih knjiga o tome bih znao navesti. Još bih manje mogao iz ovoga nacrta zaključiti, da je unutri bilo kupalište, ili da tražim kod zapadnoga zida ložište, a kod sjevernoga prilaz itd. Pitati valja samo, da li su u one dvije polukružne

Slika 18.

izdubine, ili u komorama kod istočnih čoškova, bili postavljeni kupališni baseni, kojima bi se pod još morao očuvati. Kad bi se to našlo, tada bi se dalo nešto stalno reći.

Dvostrukih zidova, koji su u nacrtu označeni tačkama, nije po svoj prilici nikada bilo.

Prostorije, koje su bivale u kupalištima, ove su:

1. Soba za svlačenje, Apodyterium.

2. Kupka za znojenje, Caldarium, sa vrlo ugrijanim hypocaustenom pod cijelim podom.

3. Soba za rashlagjivanje ili za ugrijavanje, za tim Tepidarium, a može biti i bez toga.

4. Hladna kupelj, Trigidarium, sa dubokim basenom.

Osim toga imade po koja sporedna soba.“ —

Pošto nijesam našao nikakovih tragova od kupališta i pošto se pô sata od te zgrade nalazi toplo vrelo današnja Ilidža, koje je valjda već za rimsko doba bilo poznato; najposlije pošto u najbližoj blizini iskopane kuće nijesam naišao na vodu tekućicu, izvor, itd., prije bih rekao, da je tu bila kuća za obitavanje. To ostavljam da prosude prokušani stručnjaci, od kojih će za cijelo zgodnom prilikom otići koji u Laktaše, te će bez sumnje naći još drugih stvari.

Bilo kako mu drago, svakako smo se tu namjerili na vrlo zanimljiv predmet, koji nije osamljen, jer je jedva tri kilometra daleko od Laktaša prema Gradišci desno tik glavne ceste iskopana isto tako jedna kuća iz rimskog doba. No nije se na žalost time postigla nikakva korist, jer se iskopana opeka upotrijebila za gradnju nove kuće, te se nije osim sitnih odlomaka opeke i praznih jama, ništa drugo našlo. Naobražen istraživalac naći će bez sumnje u okolici Laktaša još mnogo zanimljivih stvari, jer je nekad — za Rimljana — vodio put iz Gradiške (Servitio) preko Laktaša (Ad fines) u Salonu.

Iz Blau-a (str. 129.) razabire se, da je u Laktašima bila rimska granica izmegju Panonije i Dalmacije. Klaić pak u svojoj „Povijesti Bosne“ na str. 50 pripovijeda, da su već godine 1863. u Laktašima iskopali jedan prekrasan komad i to pozlaćenu statuu, koja je po svoj prilici prikazivala nekog rimskog imperatora.

Kao što nijesam izrikom kazao, na što je ta zgrada služila, to se ne ću upuštati u nagagjanja o njenoj starosti.

Po tome megjutim, što kod ove zgrade mjesto stupova hypocaustuma, koji su po Vitruvu inače bili običajni, nalazimo izgragjene zidove, i što je tu nagjen predmet od tutije (cinka), sudim, da je ta zgrada podignuta u kasnije rimsko doba.

———

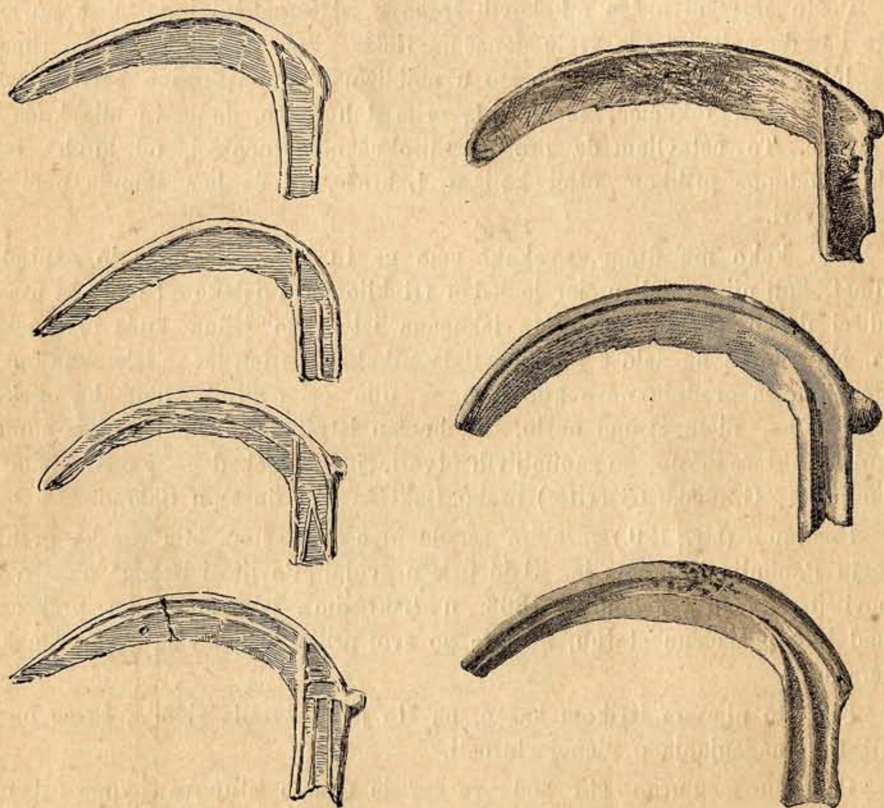
Предхисторијски налаз из Подзвизда.

Приопћио Др. Ћиро Трухелка.

Настојању врijеднога госп. Сирмаја, кот. предстојника у Цазину, има наш музеј да захвали на лијепом числу предмета од бронца из предхисторијског доба, нађених у опћини Подзвизду.

Син тамошњег сељака Хасана Шабића, Омер, оруһи минулог прољећа на ораници крај пута, којим се иде до очеве куће, наиђе близу 1 метар до пута на нешто, о што му се плуг задио. Закопавши трнокопом у земљу, да уклони запреку, нађе, око 6 цм. у дубљини, хрпу предмета од бронца, повезану тучаном жицом, а до 30 цм. под њом два грумена бронца необрађена.

Предмети бијаху већином српови и сјекире, а скоро сви сломљени и у комадима. Судећи по спољашњем облику, нијесу се они по времену

Сл. 1—4. Српови из Подзвизда. Сл. 5—7. Српови из Подзвизда.

изломили, већ су онако сломљени повезани и положени на оном мјесту, гдје их је Омер Шабић нашао.

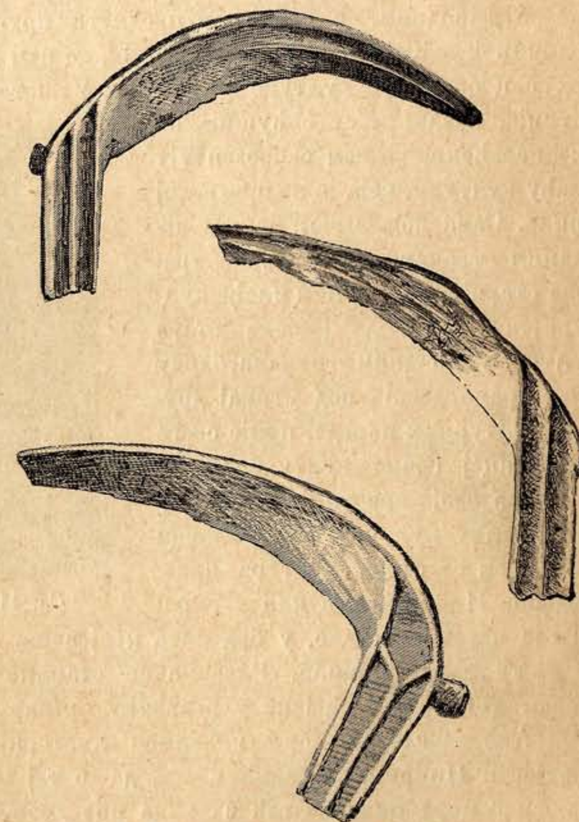
Земља, у којој је све нађено, није имала никаквих примјеса; нема ту ни трага костима, угљену, пепелу или уломцима од посуда, а јер је земља у свим слојевима једнака као и у оранице, нијесу ти предмети били укопани, већ их је у давна времена нетко изгубио, или на површину земље положио, док их киша и вјетар није под прашином сакрио, а

вријеме заодјело танком кором земље. На том мјесту не треба дакле тражити нити предхисторијске гробнице, нити трага какој насеобини, а једини закључак, који би се могао из врло опширног и занимљивог извјештаја госп. Сирмаја црпсти, јест, да је те предмете, који су се употребљавањем истрошили и изломили, у предхисторијско доба нетко сабрао, да их стâли и салије из њих нове предмете, па их некако изгубио. У томе назору утврдиће нас и она два грумена бронца, који су већ саљевени, а лежали под свежњем тих уломака.

До сада стигло је музеју из Подзвизда свега 39 предмета и 15 грумена од бронца. Највише нашло се српова, и то: 11 комада добро очуваних, 2 комада сломљена, од којих се нађоше уломци и 1 срп, у кога је само шиљак одломљен и уломци од 10 других српова.

Уз српове нашле су се у лијепом броју и мједене сјекире: једна врло лијепо очувана велика сјекира (Hohlcelt), једна оштрица од њеног пара, једна читава мања сјекирица, двије оштрице, два комада сâпа и уломак сјекире, у које није било сâпа (Palstab). Још се нашао уломак кратког бодежа, оков са дôњег краја копља, голема, лијепо урiјешена главица од игле и 2 комадића мједене жице.

Све комаде заодјела је подебела кора зелене рђе (патине), а сломљени комади бијаху већином на мјесту, гдје су окрхани, такођер зарђани, што доказује да се нијесу код искапања изломили, него да су већ сломљени ондје закопани.

Сл. 8—10. Српови из Подзвизда.

Стручњак ће на прво око препознати, да су ти предмети много старији од гласиначких или од других предмета халштадске периоде, те да су значајни за културу такозваног доба чистог бронца, времена гдје је туч била искључиво градиво за разно оружје и оруђе, гдје се је гвожђе слабо или никако познавало.

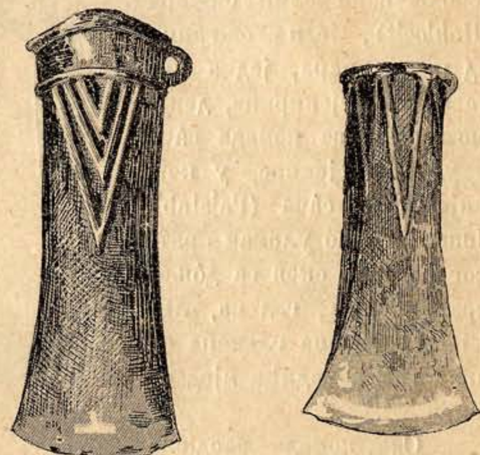
Ако том згодом размотримо дојакошња опажања на пољу истраживања предхисторијских старина у Босни, доћи ћемо до занимљивог закључка.

До сада познати предмети из доба чистог бронца јесу: прије свега лијепа збирка, нађена у пећини код Крехин-Граца у Херцеговини, што ју је фра Аугустин Зубац поклонио загребачком музеју, лијепа збирка предмета из Прозора на Рами, у нашему музеју уз неколико комада са Ракитна и из предхисторијских громила, које се нанизаше долином Требижата, па и ово число предмета из Подзвизда.

Сва та налазишта леже у западним странама Босне и Херцеговине. У тим странама није нам досад ниједан предмет познат, за кога би се извјесно могло рећи, да је истога времена са гласиначким.

И источном крају Босне имамо опет саме старине из доба, гдје се уз туч и жељезо употребљавало, једно за накит, друго за оружје. У првом реду ваља нам споменути старине гласиначке и неке предмете из околине сарајевске, из Рогатице, Фоче итд.

У западним су странама предмети крупније саљевени, обликом и величином већи, у израдби савршенији, те нам — рекао бих — репрезентују врхунац бронцане културе у Босни. У источним је странама израдба ситнија, предмети су сићушни, на око израђени, па нам репрезентују млађу културу, која је на првашњој никла. Сама појава пак, да се у западним странама налази више трагова старије, у источним млађе културе, свједочи, да је она стара култура у западним странама, близу мора, рано дошла под утицај других културних народа, прије свега под утицај грчке културе, да је оставила своје првотне форме, своју оригиналну културу, попримивши туђу, док се стара култура првосједиоца Илирика повукла у скровитије источне стране, у брдовите крајеве за Неретвом и за Босном, те се ту даље развила. Гласиначке старине репрезентовале би нам ту вршак тог другог одсјека у развитку предхисторијске културе у Босни.

Сл. 11—12. Сјекире из Подзвизда.

Ако разгледамо оно неколико хисторијских вијести у најдавнијој повијести Илирика, увјерићемо се, да је тај назор оправдан. Уз обалу јадранског мора имадемо већ за рана низ државица и градова, прије свега Дирахиј (Dyrrachium) и Аполонију, а ти се развише строго под утицајем грчке културе.

Новци су им грчког кова, имена грчка или бар грецизирана, а опћење с Грчком било је живо.

Грчка култура није у нутарње крајеве Илирика тако лако и непосредно доспјела, па је и изворна култура прасједиоца дуље остала вјерна старој традицији.

Колико је тешко било ту културу из коријена уништити, најбоље свједочи то, што је прошло двјеста година, од кад се Римљани први пут

појавише у Илирику, док су били кадри прокрчити пут у попријеко кроз врлетан Илирик у Панонију.

Предмети из Подзвизда добро су нам дошли, јер тај у кратко развијен назор потврђују, али још су нам с обзиром на другу околност врло занимљиви.

Читатељи „Гласника“ сјећаће се збирке карташких новаца, нађених код Крупе — једва дан хода од Подзвизда. И те новце по свој прилици сабрао је који предхисторијски металург, да од њих салије накит од бронца. Уз те новце нађено је неколико комада на пола растаљених и множина грумена од туча, саљевених у лончићу. То је у кратко вријеме скоро на истом мјесту — у Крајини — други случај, а ми не ћемо погријешити, ако бисмо по томе наслућивали, да је у оним крајевинама било некоћ живо сједиште бронцане културе, да се је ондје живље његовало љевање бронца. Даља истраживања у оним крајевима имаће да докажу, да ли је сједиште фабрикације предхисторијских предмета од бронца збиља ту било.

Сл. 13. Оков са доњег краја копља из Подзвизда.

Материјала за израдбу нашло се доста, а ваља још наћи мјесто, гдје се је обрађивао.

Госп. предстојник Сирмај послао је музеју осим споменутих предмета и велики грумен бронца (по прилици 30 килограма тежак), напола стопљен, а измијешан угљем и пепелом. И тај је грумен из цазинског котара из опћине Пећи, а ако нема извјесна доказа, да је из истога времена као и предмети из Подзвизда, свакако је нов доказ, да се је у оним крајевима туч на више мјеста израђивала.

По заслужном извјешћу госп. Сирмаја разабиремо, да се око Цазина чешће налазе пећине а у њима људске кости. Госп. Сирмај не зна, да ли су те гробне пећине предхисторијске, а ни ми се не бисмо усудили, не разгледавши их, и без потанког описа, изрећи позитиван суд, али једно нам је споменути, да су предмети од бронца, који су од оних, што су досада из Босне и Херцеговине познати, обликом и израдбом најсроднији онима из Подзвизда, нађени баш у пећини код Крехин-Граца.

Сл. 14. Главица од игле из Подзвизда.

Ако још споменемо, да се у околишу цазинском налази једно 2 километра далеко земљана хумка (промј. 15 м вис. 2·5 м.), а 10 километара даље громила, то нам тај крај постаје све занимљивији за проучавање предхисторијске културе у Босни. Та нема ни два дана хода до најважнијег налазишта предхисторијских старина у Хрватској, до Прозора, које је, рекао бих, задња карика у низу налазишта, што се пружа са сјевера преко Алпа на југ. Поближа истраживања показаће, да ли је наша Крајина нова карика у том низу, или је међаш, који раставља Балкан од сјевера.

Kopanje starina na Glasincu u godini 1889.

Priopćio Dr. Ćiro Truhelka.

Izvješćujući o lanjskom iskopavanju na Glasincu valja mi prije svega spomenuti, da su tim istraživanjem ne samo predhistorijske starine jasnije razmotrene, da smo dobili potpuniju sliku o životu i kulturi za toga vremena, već i samo lice glasinačko postalo je znamenitim zbog nagjenih topografskih podataka, tako da je moguće već sada ocrtati živu sliku Glasinca, kakov je bio u doba, kada su po njemu plandovali prastari narodi ilirski.

U svome izvještaju od prošle godine napomenuo sam, da broj predhistorijskih gromila iznosi oko 20.000; toj smjeloj procjeni mnogi nije htio vjerovati. Svrativši se od onda po više puta na Glasinac, obilazio sam širokim poljem na sve strane, dokle je bilo gromila, a našao sam, da je 20.000 premalo rečeno, da taj broj valja potrostručiti, pa da se još ne će primaknuti istini. Uvjerio sam se o tome sâm, a i drugi stručnjaci — spomenuću samo konservatora muzeja u Pešti prof. Hampela i asistenta dra Hörnesa — našli su, da imade po svijetu malo krajeva, gdje se predhistorijski spomenici onako tijesno jedan do drugoga nanizaše.

Topografska opažanja.

Glasinačka visočina zauzima po svome položaju prvo mjesto u Bosni, gorski odnošaji povoljni su narodu, koji se bavio oko stoke — a to je bila glavna zabava drevnih naroda, koji se smiriše na jednom mjestu, možda poslije dugih seoba.

Visočina je skoro sa svih strana nepristupna. Na zapadu spuštaju se prema Mokrom strme stijene Romanije-planine, a prema jugu zakrenuše polukružnim pravcem, te se tu sastaše sa strmim stijenama Bogovičke planine — bedem, koji štiti dobar dio južne strane Glasinca. Na istoku protežu se usporedo smjerom od sjevera k jugu dvije strme, tijesne doline, a njih će samo onaj preći, koji je vrlo vješt kraju. Jedna je duboka, krševita gudura, kojom Rakitnica ispod strmih stijena rije sebi put do pod Šenković, a drugo je dolina, koja se izmegju strmih stijena Kopita i Devetak-planine od Sokolovića do Jasenice proteže.

To su prirodne utvrde Glasinca, koje ga čine nepristupnim; samo na jugo-istoku i na sjeveru spušta se planina manje strmo, te je doduše teškom mukom, ali ipak pristupna. Tu bijahu na glavnim mjestima podignute umjetne utvrde, te se nanizaše jedna do druge, da obrane narod, kome spomenike tako često nalazimo, od nenadanih navala iz doline Prače i Knežine.

Te utvrde imaju obično oblik pravilna, okrugla bedema, nasuta krupnim kamenom. Visina tome bedemu bila je nekoć do dva metra, a da ga nezvani gost ne pregje nadvisila ga je nekoć tvrda pregrada od drvenih greda, koje davno istrunuše. Danas izgledaju ruševine tih utvrda kao široki povori nasuta kamenja, savijeni u golemo kolo.

Niz tih kula — ako ih možemo tako nazvati — koje opasaše Glasinac kao gjerdan, počinje na vrhu Orlove stijene. Tu se je po pričanju naroda nalazila ruševina take utvrde na onom mjestu, gdje danas stoje ostanci stare karaule, a tragovi joj se po nasipu još i danas mogu raspoznati.

Nekoliko kilometara na istok uzdiže se nad ravnim Glasincem kraj sela Bjelosalića samotno brdo — narod ga zove Velikim brdom —, a povrh njega još dobro počuvani ostanci prehistorijskoga bedema nalik na kolo. Slična se gradina nalazi na jugu, na brdu, što se nakraj Bogovićkih stijena uzdiglo nad Miošiće.

Sa grada na Orlovoj stijeni krasan je vidik na Mokro s dolinom blizu do Sarajeva. Jednim trenom pregledaćeš ostale sve doline, koje se sastaše u kotlini Mokrog, a mjesto sa takim vidikom i grad na njemu bijahu vrlo zgodni za observacije. Drugi grad imao je braniti put, koji sa te stijene silazi u ravan, a grad nad Miošićima čuvao je put, koji se ispod Bogovićkih stijena uspinje iz doline Prače do Glasinca.

Uz Jaksin dô, sporedno s ovim putem ide na Glasinac drugi preko pustog Djedovačkog polja, koje je posuto nebrojenim gromilama, a i taj put brani velika gradina, koja se nalazi po vrhu Vitnja, te nam reprezentira dobro sačuvani tip prehistorijskih utvrda.

Iz rogatičke kotline vode tri puta na Glasinac.

Jedan preko Ivan-polja, danas tu prolazi cesta — a taj prolaz zaštićen je nizom utvrda, koje se nanizaše oko brda Mlagja.

To je brdo samo po sebi tvrdo te nema umjetnih utvrda, ali oko njega još se danas dobro vide tri prastara grada; dva na sjever prema Čavarinama jedva 500 m. od Mlagja, a treći tik do samog brda kod Parizevića. Taj se grad razlikuje od dosadanjih time, što mu oblik nije okrugao, već četvorouglast, te je imao maleno usko predvorje.

Druga dva puta idu iz Rogatice do Borovskoga uporedo, a tu se dijele. Jedan izbija s južne strane kod Šenkovića na ravan, a drugi se provija kroz tijesnu dolinu maloga pritoka Rakitnice. Oba ta puta nadvisuju dva grada, koji stoje uporedo povrh dvaju brda Šenkovića.

Ti gradovi tako su si na domak, da bi puška s jednog drugi dohvatila, a dovoljnom bijahu zaštitom južne strane Glasinca.

Istočnu stranu štite već spomenute tijesne strme doline, ali i tu nagjoh umjetnih utvrda: S južnog kraja Devetak-planine, gdje se strmo upinje brdo Ogragjenik, nalazi se po vrhu mala ravan a na njoj ostanci velikoga grada usred golemih gromila. S tog je grada krasan vidik na sve strane: na sjever kosom Devetak-planine, na zapad i jug Glasinačkim poljem, a na istok lijep pogled na planine, koje se podigoše iz doline Drine.

Podno Ogragjeniku nalazi se u samom dôlu tik do sela Praščića malen gradić, koji je zatvorio prolaz u dolinu od Jasenice.

I iz doline knežinske, koja se prostire na sjever Glasinačkoj visočini idu tri puta na Glasinac: dva usporedo dolinama Ledenice i Borja, s obje strane Prisojske kose, a treći prolazi ispod strmih stijena Paleža.

Prva dva zaštićuje golemi grad na Prisoju, koji je najveći od dosada poznatih gradova, te mu je premjer 90 m. a imade tri ulaza. S njega može se pregledati daleko polje knežinsko, a pod njim nalazi se kod seoca Gradića malen grad, rekao bih prvi bedem onoj velikoj utvrdi.

Na Paležu nalazi se grad, koji se oblikom razlikuje od ostalih, a tu razliku prouzročila je narav brda, koje se prema Bukoviku niz osovnu sti-

jenu spušta strmo u ponor. Te stijene osoviše se do vrha, pa je bilo nužno samo drugu, lakše pristupnu stranu opasati zidom, tako da je tu nastao bedem na oblik polukruga, kome se oba kraja protegoše do ponora. Taj grad, možda je najtvrgji od svih ostalih, završuje nîz utvrda, koje su imale u predhistorijsko doba obraniti Glasinac od nenadanih nasrtaja, a u tom nîzu spomenuti mi je uz gradinu kod Kusača, koju sam već lane opisao, i gradinu kod Sokôca, koja je još pred nekoliko godina opstojala, ali je razorena, da se na njenom mjestu sazida crkva sv. Ilije. I danas se tu još mogu naći ostanci starih bedemova i gustih slojeva starog crepovlja, koji svjedoče, da je tu bila nekoć velika naseobina.

Taj nîz predhistorijskih utvrda, koje naravnim položajem visočine sačinjavaše jednu znamenitu strategičku cjelinu, nebrojene nekropole u njemu, u kojima grobnice na hiljade i hiljade, možda do sto hiljada broje, i drugi tragovi, kojih je davna davnina ostavila (to su primitivno zidane ograde, ostanci starih oranica itd.), — opet su nam novi dokazi, da je tu živio gusto naseljen, snažan, jak i hrabar narod, koji je megju predhistorijskim plemenima Ilirika imao prvenstvo. Ti ostanci poučiće nas, da je Glasinac i u ono staro vrijeme bio, čime ga narod i danas diči — srce Bosne.

* * *

Gromile i njihov sadržaj.

Rad na Glasincu započeo je lanjske godine već u proljeće, kada sam prolazeći Glasincem, na Talinama i na Radavi blizu Sokôca raskopao 12 gromila.

U ljeto nastavio se rad obilnije, a tadanja istraživanja već su s toga važna, što iskopavanju prisustvovahu dva vrsna stručnjaka, konservator narodnog muzeja u Pešti Prof. Hampel i asistent pri bečkom dvorskom muzeju Dr. Hörnes, koji se odazvaše pozivu zemaljske vlade, da prouče Glasinac i predhistorijske starine na njemu. Uz dovoljna sredstva i uz valjanu pripomoć ovih stručnjaka bio je rad napredniji a i uspjeh povoljan, tako da je naša predhistorijska zbirka znatno narasla.

Za deset dana raskopane su svega 63 gromile.

Zavelo bi nas predaleko, da navodim potanko sadržaj svake pojedine gromile; i nekoliko primjera biće dosta, da nam opišu pogrebne običaje na Glasincu u predhistorijsko doba.

Najznatnija i veličinom i svojim sadržajem bila je Arareva gromila kod Čavarina.

Premjer bio joj je na dnu do 22 m., visina do 1.80 m., te je bez sumnje jedna od najvećih na Glasincu.

Već je neko prije kušao, da je raskopa, jer nagjosmo na srijedi iskopanu rupu, 1 m. u četver, a 0·5 m. u dubljinu. Valjda je tko kopao blago, pa ne našavši ga u prvi tren, ostavio se jalova posla. Sva je prilika, da roveći po nasipu, nije ništa našao, jer se u blizini one jame ne nagjoše tragovi, po kojima će vješto oko prepoznati mjesto, gdje bijahu pokojnici položeni a uz njih samrtni darovi.

Sudeći po ostancima, koji se u njoj nagjoše, bijaše tu grobnica kojeg otmjenog velikaša, jer nijedna gromila od dosada pretraženih, nije bila tako

bogato napunjena predmetima od bronca. Ostanci bijahu poredani uz južni rub gromile u mrkom sloju zemlje, koji se je 0·5 m. pod površinom u polukrugu, pravcem od istoka k zapadu, provlačio kroz nasap. Istočni kraj bijaše pun sitnih komadića ugljena i pepela, a zdrobljene kosti bijahu na pola sažgane, što dokazuje, da se je mrtvac na lomači spalio, a na istom mjestu da se sazidala gromila. U tom kraju nagjoše se najbogatiji ostanci.

Prije svega valja nam spomenuti krasnu korintijsku kacigu od bronca, kako ju nošahu na starim grčkim slikama junaci, koji su se oko Troje borili, ili kako je na kipovima nosi Pallas-Athena. Šljem taj zdrobio se na tjemenu pod teretom gromile, ali zaštita za lice vrlo je dobro sačuvana. Ta kaciga, koja je sudeći po obliku njenu, načinjena oko V. vijeka prije Isusa, jedna je od najrjegjih starina, koje se iz onog davnog doba do danas sačuvaše, te je bez sumnje najljepši komad u našem muzeju. Grčka ta radnja došla je ili trgovinom ili za čestih provala ilirskih naroda u Grčku, kao plijen u ove strane, te se s njome ponosio vojnik, sahranjen u Ararevoj gromili.

Prsa junakova pokriše široke toke, sastavljene od više nizova pupčastih, lijepo uriješenih dugmeta, oko vrata bijaše lijep gjerdan krupnih jantarovih zrna, izrezanih na oblik srca, a opasao ga je lijep širok pâs, saljeven od mjedi, složen od mnogo članaka u oblik niza bisera, a s oba kraja okićen po jednom kitom vrlo ukusno saljevenom.

Na ruci bijahu grivne krupne i teške, da bi ruka pod njima malaksala. Kosa bila je valjda umjetno spletena, jer se našlo poviše igala; jedna, slična onima, što ih i danas gospogje upotrebljuju, od mjedene žice; tri igle sa lijepo izragjenim glavicama, kojim se šiljak, da se tko o nj ne ozlijedi, zataknuo u cijev, jednako ukrašenu, kao i glavica; i dva komada igala sa lijepo iskićenom glavicom, kojim se drugi kraj ne nagje.

Fibula našlo se svega 15 komada; 10 komada, od njih 7 dobro očuvanih, bijahu na oblik luka, lijepo ukrašene kolutićima, kao nakit, a 5 komada na oblik dvostruke spirale od savijene broncane žice. Od ovih bijahu dvije sićušne, jedva 1·5 cm. u premjeru. Tim fibulama bijaše po svoj prilici skopčan mrtvački plašt, kojim su pokojnika zaodjeli prije nego li ga na lomači spališe.

Od ostaloga sitnijeg nakita spomenuću samo lijepu sitnu posudicu, saljevenu od mjedi, kako je već lane na Glasincu nagjosmo.

Našlo se i predmeta, koji nijesu samomu pokojniku služili kao nakit. Dvije lijepe male posude, na oblik grčke oinohöe s jednom ručkom, i jedna posuda od mrke zemlje bez ručke sa širokim grlom; to će biti posugje, u kom su pokojniku žrtve doprinjeli. Jedna od ovih posuda grčkoga oblika bila je obojena bijelom bojom, a tragovi te boje nagjoše se na nekojim ulomcima u dosta gustom sloju. Osim toga ležahu uz pokojnika dvije grivne od mjedena tenećeta, na jednom kraju šire, na drugomu uže. Te grivne tako su tanko izragjene i sitno potkićene, da nema sumnje, da je to ženski nakit.

Dvije grivne, spletene od krupne žice na povisoku uvojku, tako su tijesne, da bi jedva stale malom djevojčetu na ruku, jedna krupnija jednostavnije je izragjena.

Svi ti predmeti nagjeni su na jednom mjestu oko onih spaljenih kostiju u nekadanjem garištu. Slijedeći sloj toga garišta prema zapadu, našao se drugi,

nesažgani kostur, a uz njega nekolika komada jednostavnijeg mjedenog nakita i nešto gvozdenog orugja: usko, dugo koplje s krupnim povorom po srijedi, drugo manje koplje s dugim sápom a slabo izbočenim povorom, sulica s tankom ali širokom oštricom i bojna sjekira s obje strane zaoštrena.

Od nakita bilo je tu: deset dugmeta na oblik dvostrukoga krsta, nekoliko okruglih dugmeta sa dugačkim drškom i nekoliko bombaka od bronca — prispodobivši sa prijašnjim svakako vrlo jednostavan nakit. Moguće, da je to vojnik, koji je uz svoga vogju pao, pa uza nj i sahranjen, ili sluga, vjeran svomu gospodaru i do smrti, koji je za njim pošao da mu i u smrti služi i oružje čuva.

Ostanci prastarih eposa, koji nam se sačuvaše, spominju po više puta taj način sahranjivanja sluge uz gospodara.

Već sam preklani opazio na Glasincu, da se katkad u jednoj gromili po više mrtvaca sahranjivalo. Lane je raskopana na sjevernom kraju Talina nad Kazanima velika ali niska plosnata gromila, u kojoj se nagjoše ostanci od 5—6 kostura, dakako kao u svih gromila — pod golemim teretom kamenja razlomljeni na sitne komadiće. Cjelokupni sadržaj predmeta iz te gromile takogjer je zanimiv, te je nov prinos našemu poznavanju staroga odijela i nakita.

Pošto je pod tom gromilom bilo više kostura, ne da se tačno opredijeliti, kome su kosturu pripadali pojedini komadi; po nagjenom koplju i po ulomku konjske uzde, rekao bih da je to vojnička grobnica.

Od bronca bile su tu: 4 lijepe male fibule, u većini oblikom za nas nove; tri dugmeta nalik na krst; tri krsta, sastavljena od šupljih cijevi; dva slična krsta na jednom kraku, ukrašena polukružnom pločom; dvije vrlo malene narukvice savijene od žice i jedna malo veća saljevena, bez sumnje su dječije; 8 pupčastih dugmeta raznog oblika, dva dugmeta s jabučicom na dugačkoj petljici; ulomak gvozdene spirale od fibule, okov sa kajša od mjedi i ulomak jedne igle za kosu. Od kamena bio je tu mali brus, a od stakla držak posudnice.

Karakteristični primjeri ženskih grobnica dvije su gromile na zapadnoj strani Talina nad Rešetnicom.

U jednoj napram crkvi nagjoše se dva para grivana, jedan je par od krupne šipke na 4 uvoja savijen, drugi je od broncane šipke savijen u kolut; nadalje ogrlica (torguis) od broncane šipke u polukrug savijena, jedna povelika fibula, 3 para dvostrukih spirala — valjda nakit niz prsluk — i jedna okrugla toka sa tkanice.

U drugoj gromili, koja je bila jedno 300 koračaja na jug, našla se lijepa fibula, 2 para belenzuka, i dvije dvostruke spirale, na srijedi spojene poprečnom uvojkom.

Što se tiče same konstrukcije gromila, valja mi spomenuti, da se novija opažanja ne razigjoše od opažanja preklanjske godine. Sve gromile bijahu na isti način načinjene. Mrtvac položio bi se na golu zemlju, ili na sloj kamenja, pomno poravnana, kao tarac, pa bi se zasuo naspom. U svih gromila bijahu ostanci kostiju tako smrvljeni, da se nije mogao razabrati ni pravac, u kom bijahu mrtvaci položeni.

U nekim gromilama našli bi se spaljeni ostanci, a u nekim uz spaljene ostanke i nesažgane kosti u istoj gromili. Kao karakterističan primjer takav valja spomenuti Ararevu gromilu.

Opazio sam, da se u svakoj niskoj, plosnatoj gromili velika obima nalaze ostanci od poviše kostura, a kosti u njoj da su sažgane, te su se prema tome mrtvaci na lomači spalili i onda sahranili, dočim se u oblim gromilama nalaze većinom nesažgane kosti i obično samo jedan kostur u svakoj.

Ni u jednoj gromili, koja se nad lomačom nasula, nijesu se do sada našli izvjesni ostanci ženskoga nakita, već su sve gromile, koje se mogu smatrati kao ženske, oble, a ostanci u njima su nesažgani.

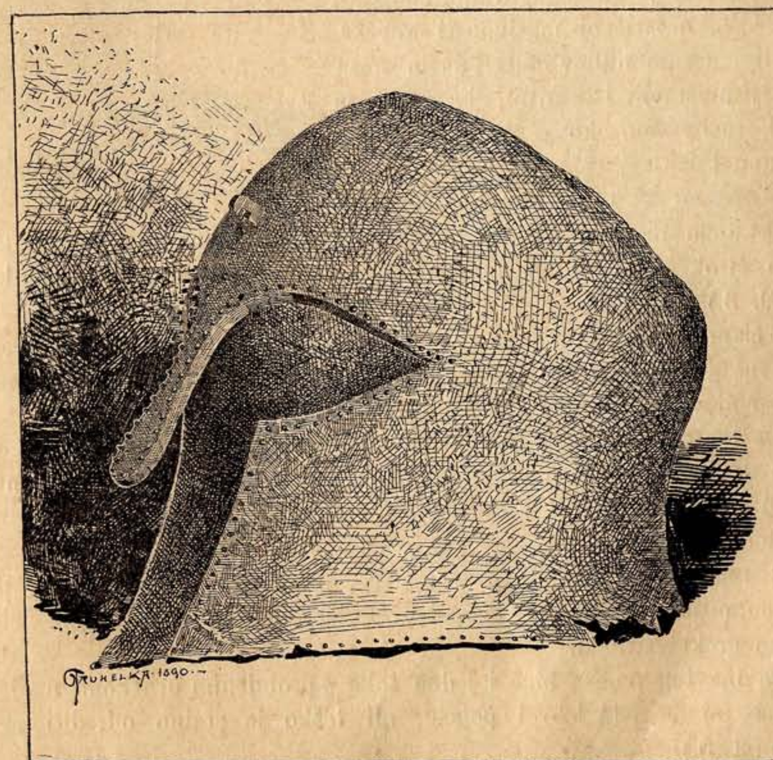
Svagdje, gdje bi se nalazilo sažganih kostiju, našlo se je i oružja, pa bi se iz toga moglo zaključiti, da je spaljivanje na lomači bilo privilegij otmjene vojničke kaste.

Od ostalih obreda zanimivo je, da se u jednoj plosnatoj gromili na zapadnoj strani Talina nagjoše komadi staljena bronca, te je po tome bila lomača vrlo velika, a plamen jak. I ostanke gvozdenoga oružja oštetio je plamen, te su se raspali.

U jednoj gromili do nje našao se je grumen neke smolaste tvari. Pripalivši ga, oćutio sam ugodan miris od tamjana.

Nagjeni predmeti.

A. Predmeti od bronca.

Sl. 1. Korintijski šljem iz Arareve gromile.

Najljepši komad koji se je lane iskopao na Glasincu, jest već spomenuti korintijski šljem iz Arareve gromile kod Čavarina. Kaciga nije saljevena već skovana od bronca, a s dônje strane još se lijepo poznaju mjesta, gdje je čekić zahvatio.

Na tjemenu je utisnuta, na mnogim je mjestima okrhana, ali se i nekoliko ulomaka našlo, koji su se mogli opet na prijašnje mjesto umetnuti.

Isto je tako dônji rub bio oštećen. Ostale partije vrlo su dobro očuvane. Lice šljema nešto je deblje skovano, nego ostali dijelovi, a osobito je krupan štit za nos.

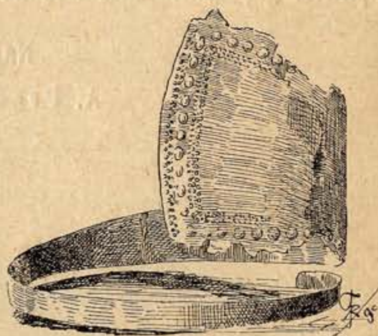
S krajeva kacige provrtan je naokolo niz sićušnih rupica, a u njima se nagjoše tanke mjedene čivijice, kojima je valjda bila prikovana pruga tenećeta, što je zarubilo krajeve.

Taj rub bio je valjda od mehke kovine, od kositra ili od tutije, jer ga je vrijeme sasvim izjelo. Samo kad se kaciga ispod gromile izvadila, našao se po mjestima, koja su bila zarubljena, sloj bijelog praška — oksida kositrena.

Način izradbe, a prije svega klasički oblik te kacige dokazuju, da je to djelo vrsnog kovača grčkog, pa da je — Bog zna kojim putem — stiglo u te strane krajeve.

Grčkoga porijekla biće i dvije ženske grivne iz Arareve gromile, savijene od tanka tenećeta, a potkićene unaokolo ćenarom od više nizova ispupčanih zrna (sl 2.).

Teneće vrlo je sitno iskovano, nema tu ni traga karakterističnoj masivnosti varvarskog nakita, a sam njihov oblik i način uresa tako su jednostavni i ukusni, kako ih je mogao skovati samo kovač pod uticajem klasičke umjetnosti.

Sl. 2. Narukvica iz Arareve gromile.

Uz ova dva tugja predmeta valja kao remek-djelo domaće umjetnosti spomenuti lijep širok pojas, sastavljen od samih mjedenih šibaka, potkićenih zrnima (sl. 3.).

Tih članaka, od kojih svaki s donje strane ima po tri petljice, kroz koje bi se provukla vrpca od kolana, našlo se je svega 88 komada, a nanizani na tkanicu sačinjavaju duljinu od blizu 1 m.

Pojas taj završuje se s obje strane u lijepe kite, koje se sastoje od pet pupčastih dugmeta, ukrašenih kolutićima, a nanizanih na jednu mjedenu pločicu (sl. 4.). Jedna od tih kita nagjena je zdrava, od druge falilo je jedno dugme i pločica.

Kod tog pojasa zanimljivo je opaziti, da je, po izradbi sudeći, doduše na Glasincu postao, ali motiv je opet grčki, jer one šipke sa zrnima istog su oblika, kao grčki astragal.

Sastavina tog pojasa biće i jedna toka s probijenim urnekom, nagjena uz nju. Širina joj je ista kao i pojasu, ali teško je stalno odrediti prvotno joj mjesto (sl. 5.).

Najprilčnije je, da je toka bila na srijedi pojasa.

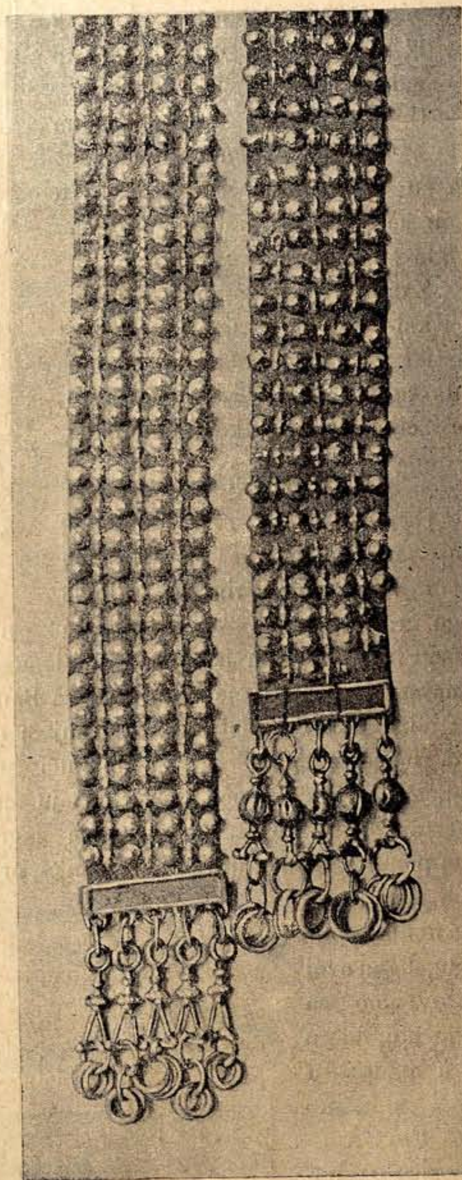
Za prijašnjih iskopavanja našao sam kod Sokôca ulomke tankih obrućeva od uska tenećeta, urije̊šenih jednostavnim linearnim zarezima. Lane nagjen je na Talinama čitav takav obruč, a po duljini sudeći, služio je i on za pojas. (Sl. 6.).

Ulomaka našao sam na Radavi u dvije gromile i Pod Lazama.

Lijepi su komadi dvije kliještice sa Talina, načinjene od tenećeta, a ukrašene urezanim kružnicama. Blizu istih gromila našao sam već preklane dva ulomka od kliještica; držao sam ih za okov, dok se novijim iskapanjem nijesam bolje uputio. (Sl. 6.—9.).

U popisu arkeol. muzeja u Zagrebu str. 145. navedene su dvije take kliještice iz Prozora u Hrvatskoj, koje su našim ponešto slične.

Ogrlice. Na zapadnoj strani Talina, baš naprama crkvi sv. Ilije, našla se masivna ogrlica, savijena od krupne mjedene šipke kao polumjesec. Krajevi su joj nešto tanji i uvijeni u halke, za koje se privezala vrpca. (Sl. 10.). Te ogrlice — po imenu „torguis“ — karakteristične su za ranije mjedeno doba, a po svoj su prilici davniji ostanak na Glasincu. Ogrlice iz vremena, u koje je na Glasincu kultura cvala, bijahu gjerdani, složeni od mjedenih bombaka i duguljastih na srijedi pûpčastih cjevčica, nanizanih na nit. Izmegju pojedinih komada bijaše nit opletena tankom mjedenom žicom. Sastavine take ogrlice našle su se na zapadnoj strani Talina u jednoj gromili. Slika pokazuje nam složenu ogrlicu (Sl. 11.).

Sl. 3. Mjedeni pojas iz Arareve gromile.

Na Bandinom brdu nagjen je mjedeni lanac, razdvojen u tri dijela tako, da su se dva dijela valjda ovila oko vrata, a treći je kraj visio niz prsa. (Sl. 12.).

Pod Lazama našao se još mali komadić sićušna lančića.

Tom zgodom spomenuću i neke nakite, koje za sada ne znam protumačiti. Ovake komade nagjoh i preklane u jednoj velikoj gromili na Talinama. Ti

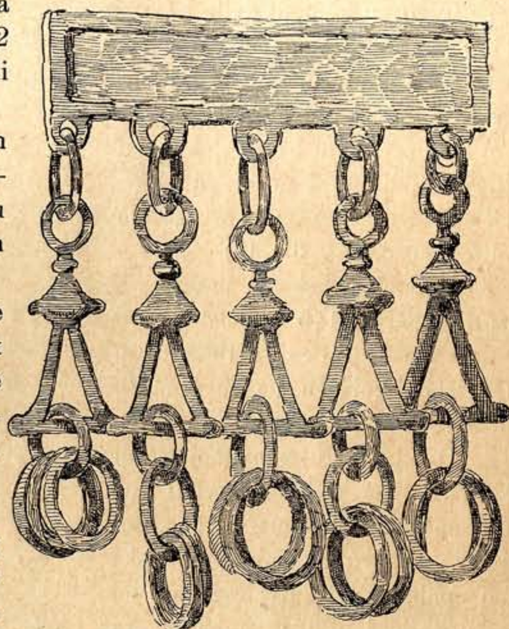
nakiti sastavljeni su od dvije podebele uske cijevi, koje se križaju, a na srijedi im je pupčasta jabučica.

Nekoji komadi imadu na jednom kraku polukružnu ploču, po rubu uriješenu zrnima.

Lane se u jednoj gromili našla 4 komada bez polukružne ploče, 2 komada s njom, a u drugoj gromili 1 komad bez nje (sl. 13. i 14.).

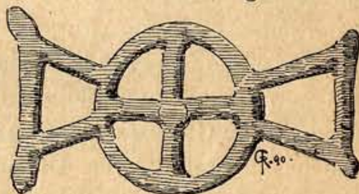
U grobnicama Hallstadtskim našlo se nekoliko sličnih komada — sada su u dvorskom muzeju u Beču — ali ne u tolikoj množini, da bi im se dalo značenje protumačiti.

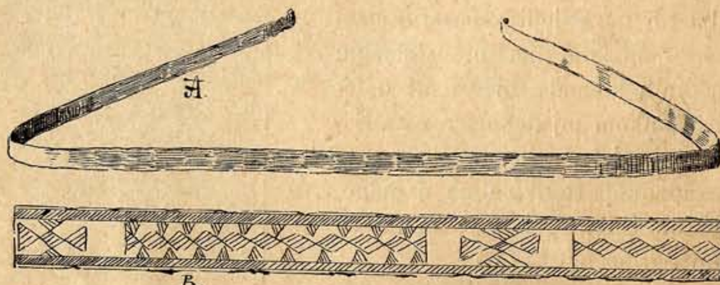
Zanimljiviji su komadi iz pećine Bejčiskale, koji su svi nanizani u širok umjetno izragjen gjerdan, a moguće je, da su bar onih šest iz jedne gromile sačinjavali dio takovog gjerdana.

Sl. 4. Kite sa pojasa iz Arareve gromile.

Fibule.

Grčki oblik. Za prijašnjeg iskopavanja nagjen je na Glasincu lijep i vrlo velik primjerak fibule strogo grčkog oblika — golema, oblo svedena luka, velikim uvojem igle i trouglastom plosnatom kukom. Lane nagjen je na Bandinom brdu blizu Čaravina isti tip, u manjem eksemplaru, lošije izragjen. Prispodabljajući jedan i drugi, svakome će u oči udariti, da je ona preklanjska golema fibula, kojoj imade zagrebački muzej ponešto sličnog druga iz Drežnika, original, dočim je novo nagjena fibula kopija Fibulu, sličnu ovoj velikoj samo za pola manju, našao sam u manastiru Fojnici, a našao ju je Fra Anto Knežević u okolici Jajca (sl. 16.).

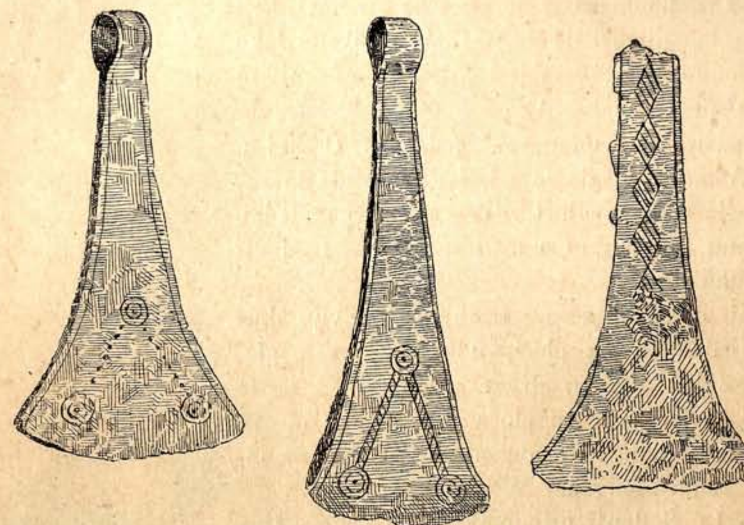

Sl. 5. Toka iz Arareve gromile.

Sl. 6. A. Pojas sa Talina. B. Urnek na njemu.

Već po tome jednome primjeru lijepo se može promatrati, kako je grčka kultura uticala na te krajeve i kako se taj uticaj ovdje razvio; slike tih fibula još će prispodobu olakšati.

Ponešto sličan eksemplar nagjen je na zapadnoj strani Talina. U njega je lûk na oba kraja uvijen, a savijen je kao uže. Zapon za iglu je takogjer

Sl. 6—8. Kliještice sa Talina.

trouglast, ali se gori naglo suzuje kao lopatica. Po srijedi je povor, dočim je prvašnja fibula plosnata (sl. 17.).

Još su nagjene dvije fibule, koje su donekle oblikom srodne ovom tipu, te imadu trouglastu, ali vrlo malenu kuku.

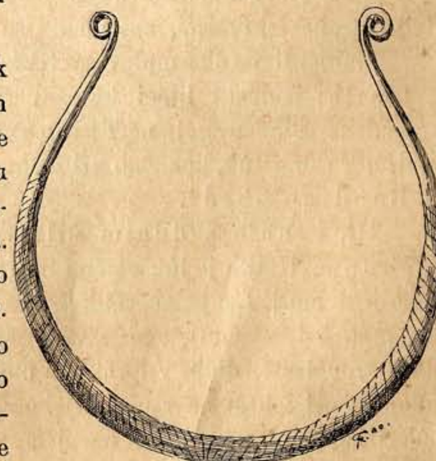
Jedna je nagjena Pod Lazama, te joj je lûk savijen kao uže; druga je vrlo sićušna sa krupnim kvrgastim lûkom iz Arareve gromile kod Čavarina. O igli te fibule visio je kolutić, na kome su nanizana tri jednaka kolutića.

Sl. 9. Kliještica iz Arareve gromile.

Glasinački tip. Već za prvašnjeg iskapanja pokazalo se, da se megju glasinačkim fibulama vrlo često nalaze fibule na lûk, koje se s oba kraja završuju uvojkom, sa plosnatom četverouglastom zaponom (Nadelblatt).

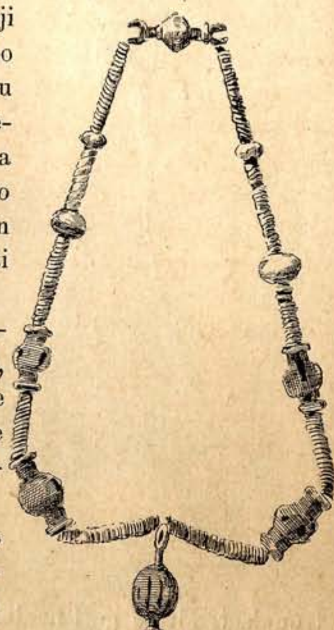
Do nedavno držalo se, da je taj oblik karakterističan za sjeverna nalazišta; i sam glasoviti Virchow tvrdio je, da su Alpe najjužnija megja, do koje je taj tip megju predhistorijskim starinama nagjen. Na Glasincu našlo se megjutim mnoštvo tih fibula. Oblici su im tako odregjeni, da ih možemo nazvati baš tipičnim za glasinačke starine.

Sama činjenica, da se ta, kako se do sada mislilo, sjeverna forma, nalazi tako često na Glasincu, mogla bi se tako protumačiti, da suponiramo uticaj sjeverne kulture na ove strane; no jedan primjer

Sl. 10. Ogrlica sa Talina.

nije dokaz, a fibula sama je po sebi predmet, koji se može samovoljno vrlo varirati, tako, da je lako naći analogije na više mjesta, koja inače nijesu bila u tješnjem savezu. Ako su dva čovjeka, neznajući jedan za drugoga — jedan u Českoj a drugi u Americi, mogla izumjeti gromovod, za što ne bi mogla dva predhistorijska metalurga, jedan na Balkanu, a drugi s onu stranu Alpa, izumjeti slične oblike fibuli?

Ovaj oblik može se razdijeliti u dvije skupine. U jedne su na ploči, u koju zahvata igla, probijene dvije rupe, u druge primakle su se te rupe više kraju, te je tu ploča iskružena. (Za ove zadnje karakteristično je, da su sve skoro loše izragjene i slabo sačuvane).

Sl. 11. Ogrlica sa Talina.

Tip I.) Najljepši primjerak fibule prvoga tipa nagjen je u Ararevoj gromili. Fibula je pomnjivo izragjena, a pupčasti luk uriješen je gusto poredanim podubokim zarezima. (Vidi sl 15.).

U dvije fibule, nagjene na Talinama sa sjeverne strane, koje su jamačno parovi, lûk je lijepo izragjen na rebarca (sl. 20.).

Kod ostalih fibula te vrste ures je jednostavan. Četvorasta ploča uriješena je poprijeko sa dva ili više zareza, koji po srijedi idu usporedo, ili se na dônjem kraju sastaju, dočim je luk samo na oba kraja, gdje prelazi u zavoje, uriješen sa nekoliko zareza, kao ovratnicom.

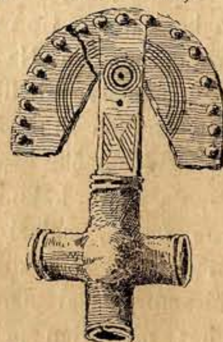
Takih jednostavnijih fibula imamo 3 iz Arareve gromile kod Čavarina, jednu sa Bandinog odžaka bez igle, jednu — u koje se četvorasta ploča gore raširila — (sl. 18.) i jednu podosta lošu i slomljenu sa Radave.

Tip II. Fibule, u kojih je ploča sa zaponom sa dvije strane iskružena, zastupane su u 8 eksemplara. Najljepši je eksemplar sa tri kolutića iz Arareve gromile; podosta lijepi komadi sa Radave a slabiji komadi iz jedne gromile na Talinama sjev. str. (2 kom.) iz druge samo lûk, konačno tri komada sa Bandinog brda.

Sl. 12. Lanac sa Bandinog brda.

III. Fibule s dugim šiljatim zaponom. U njih je lûk obično bridast, po srijedi mu je po jedno veliko, a s oba kraja po jedno malo dugme. Zapon ima oblik trouglaste, dolje vrlo široke ploče, kojoj se oštri kraj završuje u jabučicu. Lûk i zapon nijesu spojeni zavojem, već neposredno.

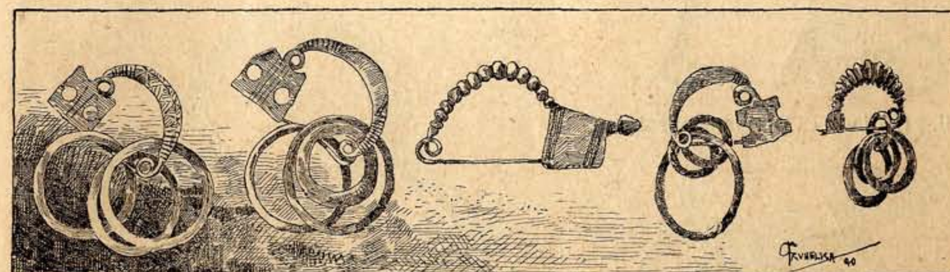

Sl. 13. i 14. Nakit na oblik krsta sa Talina.

Sve su skoro fibule lijepo izragjene, gornja strana lûka uriješena je obično gustim dubokim zarezima, zapon do jabučice i na protivnom kraju sa nekoliko paralelnih linija.

Čitava fibula sa tri kolutića nagjena je na Radavi (sl. 19.), lijep eksemplar bez igle i lûk od para joj na Talinama (sl. 20.), od ulomaka našlo se u jednoj gromili na Talinama tri luka, i jedan na Radavi.

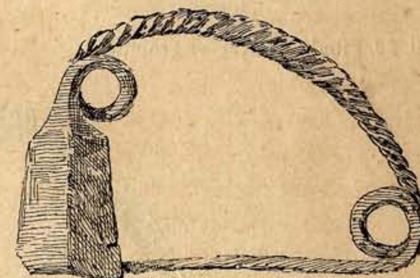
Kod Bandinog odžaka našla se jedna fibula, koja je posve srodna ovim, ali je bogatije uriješena. Na kraju zapona nalazi se mjesto jabučice kolutić, o koji bi se objesili drugi kolutići ili kakvi ukrasi, lûk je plosnat, po srijedi se vrlo raširio a po vrhu je povisok, polukružan povor (sl. 21.).

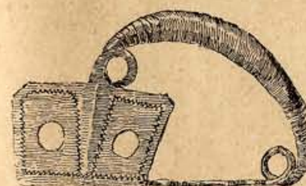
Sl. 15. Razne fibule iz Arareve gromile.

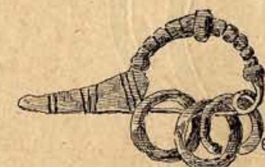
Sl. 16. Fibula iz okolice Jajca.

Sl. 17. Fibula sa Talina.

Sl. 18. Fibula sa Bandinog brda.

Sl. 19. Fibula sa Radave.

Sl. 20. Fibula sa Talina.

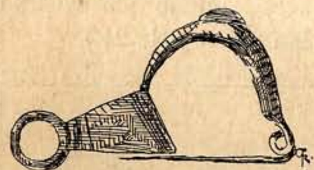
Megju starinama Hallstadtske epohe iz Štajerske i Austrije, naročito iz okolice Waatscha, nalazimo vrlo često fibule sa takim šiljastim zaponom, ali se od ovih razlikuju time, što im je lûk vrlo krupan, a često na srijedi kao jaje velik.

IV. Ponešto je sličan tip u fibula, u kojih je podnica zapona prema kraju do pola ispiljena, tako da je prednji kraj širi, a vrh uži, te se završuje u jabučicu.

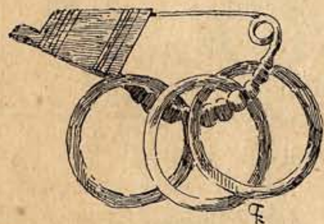
Take su se fibule našle dvije, jedna sa tri kolutića u Ararevoj gromili (sl. 22.) i jedna sa 3 kolutića na Talinama (sl. 23.). U obiju je lûk uriješen kvrgicama.

Ulomci take već od lane poznate nam fibule našli su se Pod Lazama (sl. 24.).

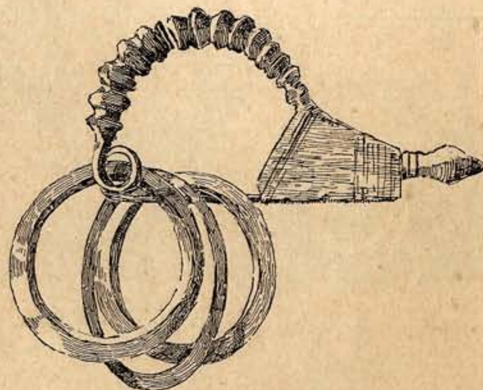
V. Talijanski oblik. Megju fibulama našao se nov oblik, koji je karakterističan za starine, nagjene u talijanskim močvarama, osobito oko Peschiere. Već prije nekoliko godina nagjena je slična fibula na Glasincu, koja je sada u dvorskom muzeju u Beču.[1]) Karakteristično je za obje, da je igla

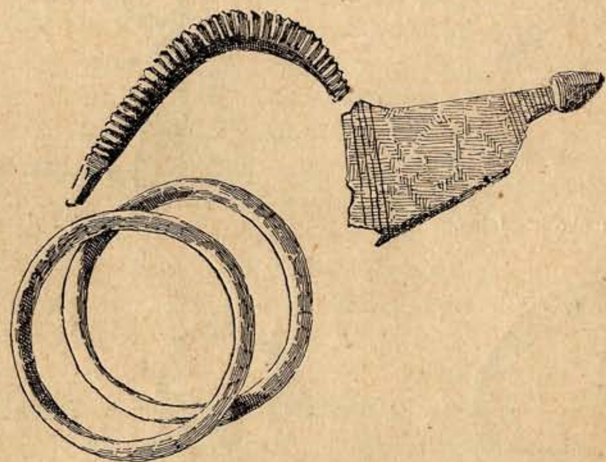
Sl. 21. Fibula sa Bandinog odžaka.

Sl. 22. Fibula iz Arareve gromile.

Sl. 23. Fibula sa Talina.

Sl. 24. Ulomci fibule sa Podlaza.

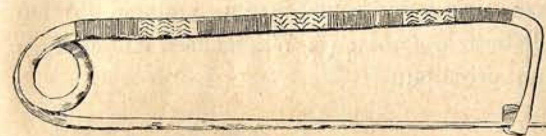
dugačka, a lûk se izravnio u plosnatu šipku, koja je usporedo sa iglom. Zavoj igle dosta je velik, a zapon jednostavan i uzak.

Taj oblik našao se megjutim i drugdje i to opet u močvarama južne Ugarske. Oblik je svakako stariji, nego su ostale glasinačke starine, pa je moguće, da je taj oblik nekoć stigao i prastanovnikom Glasinca sa zapada. Udomio se tu nije, jer je rijedak eksemplar sred množine fibula drugog oblika.

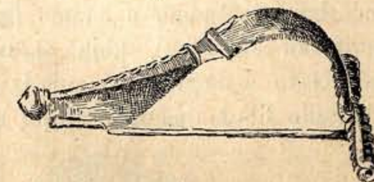
[1]) Priopćio ju je dr. Hörnes u „Mittheilungen der anthr. Ges." Wien 1889.

Iz Prozora u Hrvatskoj imade mnogo fibula istog tipa, samo je tu lûk uriješen, bilo žicom, kojom se opleo, ili nîzom krupnih jantarovih ili staklenih zrna, koja bi se na nj natakla. Amo je uticaj apeninske kulture lako mogao segnuti, pa ipak su prozorski umjetnici tugji oblik posve originalno — ako i ne bolje — preinačili. Svakako ne možemo iz onih dviju fibula sa Glasinca, koje su sporadički nagjene, zaključiti na uticaj apeninske kulture i na Balkanu.

Naš eksemplar (sl. 25.), nagjen na Talinama, sličan je onom u Beču.

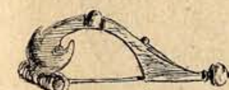

Sl. 25. Fibula sa Talina ($^2/_3$ nar. vel.).

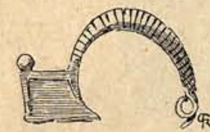

Sl. 26. Fibula sa Talina.

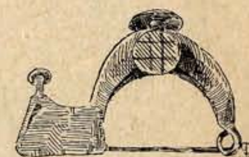

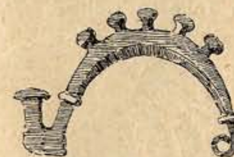
Sl. 27. i 28. Fibule iz okolice Jajca.

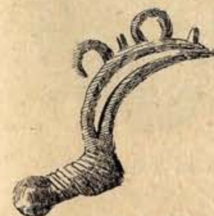
Sl. 29. Fibula sa Talina.

Sl. 30. Fibula sa Talina.

Sl. 31. Fibula sa Bandinog brda.

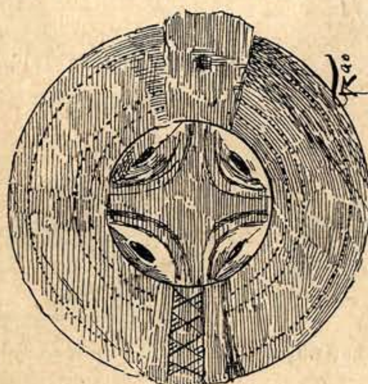
Sl. 32. Fibula sa Radave.

Sl. 33. Toka sa Bandinog brda.

VI. Osim tih oblika našla se jedna lijepo izragjena fibula sa šiljatim zaponom, u koje se lûk ne završuje u jedan oluk, već u duguljastu zavojnicu, nataknutu na šipku, koja se s obje strane lûka proteže. Jedan kraj te zavojnice pričvršćen je o lûk, a drugi kraj protegnut je do zapona, te služi za iglu. Zapon je na gornjem rubu uriješen plastički izragjenom zavojnicom te se završuje u jabučicu. Plosnati lûk odijeljen je od spirale i zapona sa nekoliko ogrlica, fibula vrlo je pomno izragjena, patina lijepo zelena i dobro očuvana. Taj oblik, koji je prešao i u rimsku provincijalnu umjetnost, te ondje uzeo

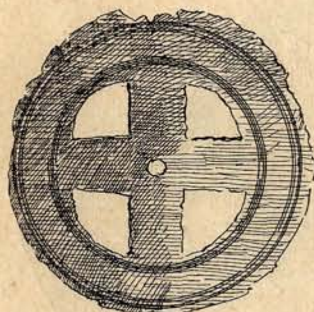
oblik fibule nalik na krst, pa se sve do seobe naroda uzdržao, nalazi se megju starinama predhistorijskih naroda dosta često. Naš komad stigao je na Glasinac sa zapadnih strana. Iz Bosne poznato mi je nekoliko komada, što ih je našao pokojni fra Ante Knežević oko Jajca, te su sada u manastiru Fojnici. Kako je razabrati iz priložene slike (sl. 27. i 28.), karakteristična je u ovih fibula široka zavojka na kraju lûka, u kojoj je utvrgjena igla, lûk je tu manje više urijешen, a zapon duguljast, te se ponajviše završuje u jabučicu. Idući dalje na zapad, nalazimo taj oblik sve češće. Megju starinama iz Prozora (ogulinska županija), koje se nalaze u zagrebačkom muzeju, vigjamo taj tip dosta često, a megju starinama iz hallstadtskog doba (iz Waatscha u Štajerskoj), dobar dio fibula načinjen je po istom principu.

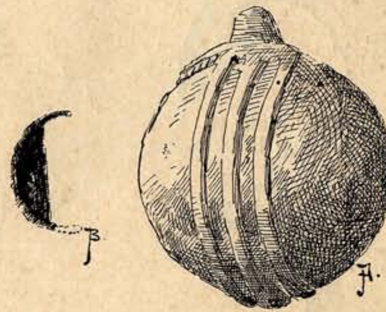
Sl. 34 Toka sa Bandinog brda.

Sl. 35. Toka sa Talina.

Sl. 36. Toka sa Talina.

Sl. 37. Toka sa Talina.

VII. Fibule, u kojih je zapon sličan ràlu. Take sam našao dvije. Zapon je četverouglast, ali se ugao prema igli zaoštrio, kao lemeš u pluga. Protivni ugao urijешen je jabučicom.

Obje su fibule iz iste gromile na Talinama (lij. str.). U jedne je lûk bridast i po gornjoj strani urijешen zarezima, u druge je vrlo pupčast, na srijedi urijешen sa tri plosnata dugmeta, nasagjena na tankoj žici.

VIII. Fibule, jednostavno ižljevene na relijef. Nagjene su dvije fibule, koje nijesu s obje strane oblo izragjene, već su s jedne plosnate a samo s druge u relijefu. Tehnika tu svakako nije potpuna. Dr. Hörnes [1]) priopćivši

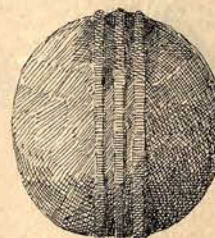
[1]) Mittheilungen der arthrop. Ges. in Wien. 1889.

starije predmete sa Glasinca u dvorskom muzeju u Beču, spominje jednu iglu, koja je takogjer samo na pola saljevena i dosta loše izragjena, te zaključuje iz toga, da je to dokaz varvarske kulture, koja je još niža nego glasinačka, pa da ta igla i fibula nije mogla biti iz istoga vremena i od istoga naroda, od kog su ostale glasinačke starine.

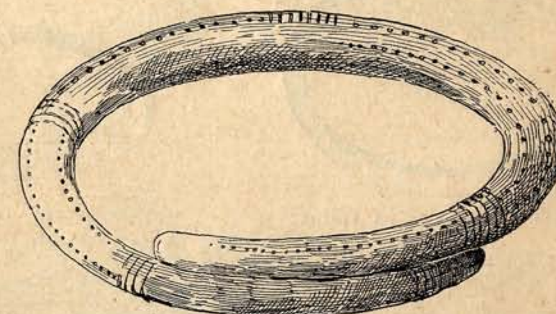
Ona igla doista je vrlo loše izragjena, ali to ipak još nije dokazom, da je starija ili mlagja od ostalih. I danas ćeš naći uz najboljeg majstora, kome ruka samo remek-djela stvara, šeprtlju, koji nije kadar ništa načiniti, a za što ne bi bilo moguće u ono davno doba, da uz valjanog kovača bude i loš, uz lijepu radnju i loša?

Naše dvije fibule u ostalom nijesu tako lošeg oblika. Jedna od njih, nagjena u gromili na Bandinom brdu (sl. 31.), kako se iz slike može razabrati, lijepa je, kao sve druge, a ljepša od mnogo njih, a i druga sa Radave (sl. 32.) oblika je umjetno složena, ako i jest lošije izragjena.

Da su te fibule oblo ljevene, sigurno bi bile lijepi proizvodi predhistorijske kulture. U ostalom može se lako protumačiti, kako su zakržljale. Majstor je valjda izgubio drugu polu kalupa, pa ih u jednu stranu salio.

Sl. 38. Toka sa Radave.

Sl. 39. Narukvica sa Bandina odžaka.

IX. Fibule savijene od žice. Špirala je jedan od najstarijih dekorativnih oblika te ćemo je naći već u najdavnije doba, gdje se tuč počinje pomiljati. Špirala prati predhistorijsku umjetnost sve do časa, kad je uticaj klasičke kulture na nju stao dublje uplivisati. Najstarije fibule ove vrste odlikuju se golemom krupnoćom, težinom i pomnom izradbom, a što dalje novijemu vremenu sve su manje. Same po sebi osim u prvo mjedeno doba nemaju važnosti za proučavanje starina, jer ih je naći mnogo vijekova prije Isusa, a i nekoliko vijekova poslije Isusa za seobe naroda.

Na Glasincu su se vrlo često nalazile; oblik im je nalik na slovo „S". Žica je vrlo tanka i obla; oba kraja, koja se sastaše u središtu svake uvojke, izvinuta su s donje strane, jedan je savijen u kuku, a drugi u iglu, koja zahvata u nju.

Pošto je žica vrlo tanka, razumije se, da se je malo koja sasvim sačuvala.

Posve neoštećena našla se samo jedna na zapadnoj strani Talina sa odlomljenom iglom, inače čitavih 6 komada i to: sa Laza 1, Radave 2, Talina, sjev. str. 1, iz Arareve gromile 1, sa Bandinog brda 1.

Slomljenih komada našlo se 5: iz Arareve gromile 2, sa Radave 1, sa Talina 1 i sa Bandinog brda 1.

Sve te fibule jednako su velike, premjer je u njih 4·5 cm. Jedna mnogo manja nagjena je kod Bandinog brda sa premjerom od 3·5 cm., a dvije sićušne u Ararevoj gromili sa premjerom od 1·5 cm.

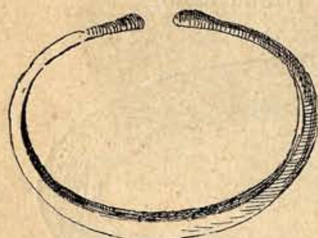
Toke.

Već za prijašnjeg iskopavanja na Glasincu upoznali smo neke po svom obliku lijepe okrugle toke, saljevene od bronca, u koje su dva zupca sa dva protivna kraja savijena dolje tako, da su zahvatala za remen ili tkanicu, koja se je pod toku proturila.

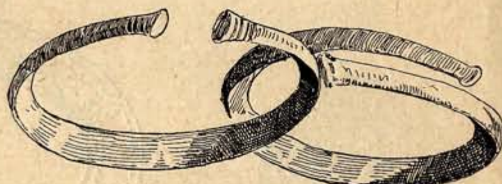
Te su toke karakteristične za Glasinac i nijesu se do sada nigdje našle u onoj množini i u onom obliku kao na Glasincu.

Iz Bosne nam je samo jedan eksemplar slične toke poznat, a nagjena je kod Foče (Barakovca) te nam dokazuje, da se kultura, kojoj je Glasinac bio središtem, širila i do Drine.

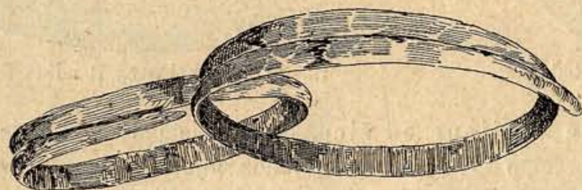
Od novih eksemplara najljepši su 2 toke iz jedne gromile na Bandinom brdu, u kojih je crta sa četiri para uvijenih povora urješena, a ćenar sa tri niza sitnih piknjica (sl. 34.).

Sl. 40 Narukvica sa Talina.

Sl. 41. Narukvice sa Talina.

Sl. 42. Narukvice sa Bandina brda.

Slična ali veća toka nagjena je u drugoj gromili do nje (sl. 33.)

Sa Talina imademo jednu vrlo loše izragjenu od tenećeta sa lošim probijenim urnekom, a iz jedne gromile sa zapadne strane Talina jednu na lik kola sa četiri paoca (sl. 35.), i jednu bolje izragjenu bez kûka.

Konačno valja spomenuti novi oblik toka, nagjenih na Glasincu u dva eksemplara. Toke su male, vrlo pupčasto saljevene; od jednog zuba do drugog prolazi poširoka pruga, sastavljena od tri povora. Jedan je eksemplar sa Talina, drugi sa Bandinog brda.

Grivne.

Grivni našlo se takogjer mnogo, većinom su slične do sada poznatim, a nekoliko komada pokazuju nove oblike.

Najobičnije grivne skovane su od krupne oble broncane žice, na srijedi deblje, prema krajevima uže.

Ti krajevi često se završuju u kvrge, te se jedan s drugim stiču: kao u dvije grivne od plosnate šipke iz jedne gromile na Talinama i jedan par iz druge gromile, ili pregjoše jedan preko drugog za neki dio oboda.

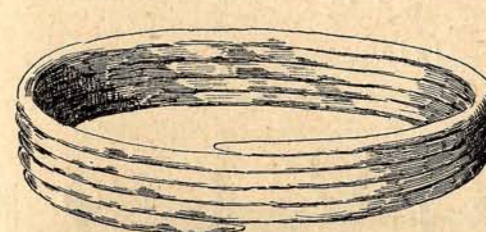
Za $^1/_6$ oboda pregjoše krajevi u 2 grivne sa Radave;

za $^1/_3$ oboda u 2 grivne iz jedne gromile sa Talina, u 2 sa Bandina odžaka, u 2 sa Ladave, i u 1 iz druge gromile sa Bandina odžaka;

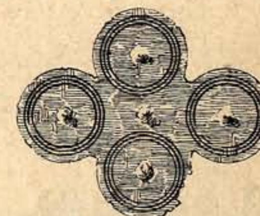
za $^1/_2$ oboda u jedne plosnate grivne sa Bandina brda i u jedne male grivne sa Arareve gromile;

za $^3/_4$ oboda u jedne male grivne sa Talina i u dvije goleme grivne iz Arareve gromile, koje su osobito lijepo uriješene zarezima i tačkicama, te su bez sumnje najljepše od svih do sada nagjenih.

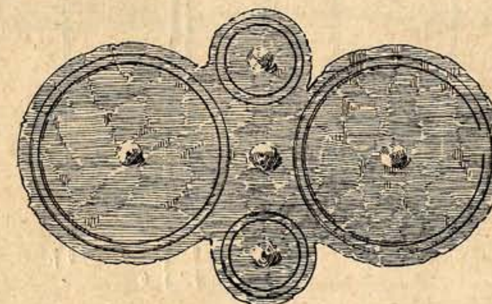
Jednostavnije grivne spletene su od broncane žice u više zavoja kao spirala.

Sl. 43. Narukvica sa Bandina brda.

Sl. 45. Okov od tenećeta sa Talina.

Sl. 44. Okov od tenećeta sa Bandinog brda.

Najljepše te vrste jesu dvije male grivne sa 10 oboda iz Arareve gromile; u njima su krajevi lijepo savijeni kao uže.

Osim tih našle su se još takve grivne: na zap. strani Talina 1 par, na sjev. strani jedna mala sa $1^3/_4$ oboda, na Bandinom brdu 1 par (sa $4^1/_3$ oboda).

Ovdje valja spomenuti i dva prstena, savijena u špiralu, jedan sa Talina, drugi pak sa Bandinog brda.

Okovi od tenećeta.

Našlo se svega 5 kom.: 2 lijepo očuvana u jednoj gromili na Bandinom brdu, 2 u jednoj gromili na zapadn. strani Talina i 1 na sjev. strani.

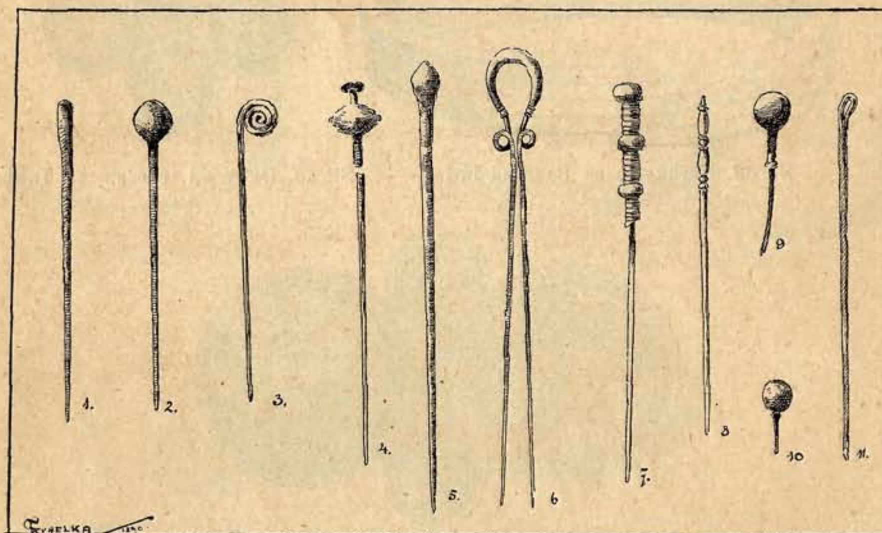
Svi su kao i prijašnji složeni od 4 kružnice, središta i sredina cijele ploče označena su jednim pupčastim zrnom, a uriješene su sa koncentričnim kružnicama.

Ti okovi, koji su se valjda o odijelo ili o kožu posebnim klincima prikovali ili nitima prišivali, karakteristični su za Glasinac, jer su se samo ondje našli u tom obliku; važni su pak, jer nam, prispodobivši ih sa nekim drugim pojavama, pokazuju, kako su se u predhistorijsko vrijeme pojedini oblici razvijali. U Prozoru u Hrvatskoj našle su se vrlo često fibule, savijene od žice u špirale i to tako, da se žica izmegju obih spirala uvila u dvije uvojke; jedna taka fibula iz okolice Jajca nalazi se u Fojnici. Osim tih fibula našle su se u Prozoru i fibule od tenećeta, kao imitacije zavojnice, označene su urezanim kružnicama, a ona dva manja ovoja probijenim kolutom. Ako teneće tu ostane neprobijeno nastaje oblik naših okova, kojima osim toga i igla fali.

Ponešto slični okovi poznati su mi samo iz pećine Bejčiskale u Moravskoj, koji se nalaze u dvorskom muzeju u Beču.

U jednoj gromili na sjevernoj strani Talina našao se okov od kajiša, srcolik, a urijешen po ćenaru nizovima ispupčenih zrna.

Igle.

Sl. 46. Raznovrsne igle sa Glasinca (²/₃ naravne veličine).

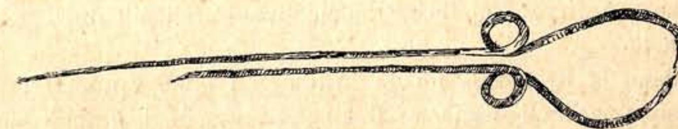
Igala našlo se mnogo i razne vrste.

Najjednostavnija je igla za šivanje od žice; u ove je igle petlja samo uvijena (Bandin odžak. Slika 46. br. 11.)

Bašlije su podosta velike, a glavica im je raznog oblika. U jedne je samo malo šira, nego igla, te naliči ova više na klin (Bandino brdo sl. 46. 1.); — u drugih je glavica povelika i okrugla (Bandino brdo sl. 46. 2; jedna sa Talina i jedna lijepo izragjena iz Podlaza (sl. 46. br. 5.); u jedne nema glavice, već joj je vrh urijешen urezanim ogrlicama (sl. 46. br. 8.), dočim je u jedne sa zapadne strane Talina žica na glavici uvijena u špiralu (sl. 46. br. 3.). Ovaj potonji oblik često se nalazi megju starinama terramare kod Peschiere, a može se naći počesto i u sjevernim krajevima Češke, te je kao svaki jednostavni oblik daleko raširen.

Igle za kosu sa dva kraka:

1 iz Arareve gromile posve slična današnjim, 1 igla sa Podlaza (sl. 47.), 1 ulomak savijene igle sa Talina, konačno vrlo lijepo izragjena igla sa Radave (sl. 46. br. 6.)

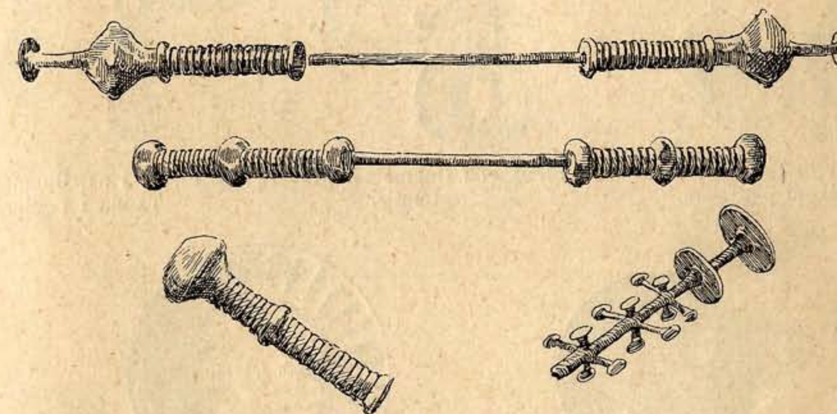
Sl. 47. Igla sa Podlaza.

Igle za kosu s dvije glavice, oblikom su nam nove, a vrlo lijepo izragjene.

U njih se glavica sastoji od žice, omotane oko jednog kraja igle, a urijешena ili jednim zrnom, ili sa više njih.

S druge strane bijaše slična glavica ali šuplja, te bi se u onu cijev turio šiljak igle, da ne ozlijedi.

Lijepi eksemplari našli su se u Ararevoj gromili: 2 čitave, 1 u koje se igla izgubila, i 2 glavice od sličnih igala. Ulomci našli su se na Radavi (1) na zap. str. Talina (2) i na sjev. strani (1.)

Sl. 48. Igle iz Arareve gromile.

Na Talinama našla se još okrugla ploča sa dugmetom na srijedi, koja je možda sa jedne igle. Glavice se nagjoše kod Bandinog odžaka (1) i na Radavi (1). U jednoj velikoj gromili na sjev. strani Talina našao se komad tuča, saljeven na oblik balčaka, koji je možda takogjer ulomak glavice.

Dugmeta.

Najjednostavnijeg su oblika pupčasta okrugla dugmeta, u kojih se kratka petljica nalazi dolje.

Najviše ih se našlo u jednoj gromili na Radavi (44 komada), iz čega se može zaključiti, da ta dugmeta nijesu služila za potrebu već za nakit, možda na isti način kako i danas Bošnjak dugmetima kiti toke na prsima.

U velikoj gromili na Talinama našlo se 5 komada sa širokom petljom, a u drugoj na sjev. strani i u jednoj na zap. strani po jedno; u Podlazama nagjoh 3 komada.

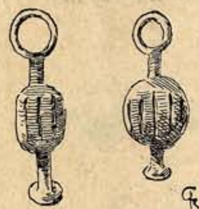
Druga vrsta dugmeta imade oblik jabučice na dugačkoj šipki sa petljicom; ova su dugmeta uriješena poprijeko uskim probijenim žlijebovima, većinom su jednaka, a razlikuju se megju sobom samo veličinom i time, što nekoji komadi imadu s dônje strane kratku šipku i na njoj jabučica.

Iz Prozora u Hrvatskoj imade muzej 8 kom. sličnih dugmeta, samo što su više plosnata.

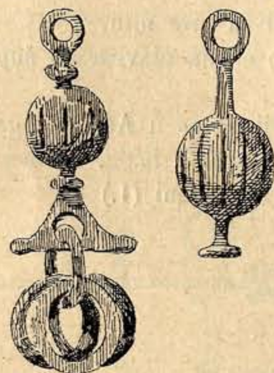
U gjerdanu iz Bejčiskale imade krupnijih i mnogo umjetnije izragjenih.

U Ararevoj gromili našlo se 6 komada, u jednoj gromili na Radavi 3 komada, u drugoj 2, u jednoj gromili na Talinama 3 kom., u drugoj 1 kom., na Bandinom brdu 1 kom.

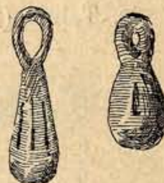
Oblikom razlikuju se dugmeta, od kojih je jedno sa Talina, a drugo iz Podlaza, što je u njih jabučica srcolika, a petlja kratka (sl. 53. i 54.)

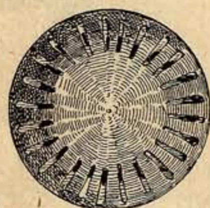
Sl. 49. i 50. Dugmeta sa dugačkom petljicom.

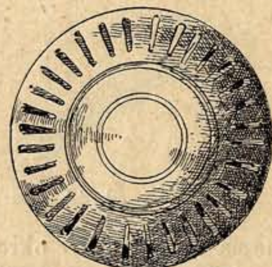
Sl. 51. i 52. Dugmeta iz Arareve gromile.

Sl. 53 i 54. Dugmeta sa Talina i Podlaza.

Sl. 55. Dugme iz Arareve gromile.

Sl. 56. Dugme sa Talina.

Značajna su za Glasinac prilično velika pupčasta dugmeta, uriješena po ćenaru nizom usporednih, niskih žlijebova. U njih je opaziti, da su sva tako tanko ljevena, da danas gotovo ne možemo ponjati, kako su tu kod ljevanja svladane tehničke poteškoće. U Ararevoj gromili bilo ih je vrlo mnogo, ali kako su krhka, većina se zdrobila, a samo 15 komada našlo se kako tako očuvanih.

Na sjevernoj strani Talina našlo se po jedno veće (sl. 56.) i manje, a na Bandinom brdu dva jednaka dugmeta, koja su bila valjda u jedno spojena, pa se poslije razdvojila. (Sl. 57.).

Dugmeta na oblik krsta. Taj nam je oblik već poznat, pa ga opet nagjosmo u jednoj gromili na Talinama u 4 eksemplara, u Podlazama i na Bandinom brdu po 1 kom.

Dugmeta na oblik dvostrukog krsta našlo se 10 kom. u Ararevoj gromili.

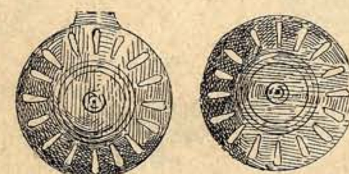
Zvjezdoliko dugme našlo se na Radavi, na žalost loše sačuvano. (sl. 62.).

Bombaci.

Nagjeno je 23 komada skoro svagdje. Razlikuju se megju sobom veličinom i oblikom. Neki su kao veliko graškovo zrno, a neki kao orah.

Po obliku ili su okrugli ili manje više izbočeni; žlijeb im je katkad uriješen ogrlicom. U jednoj gromili na sjevernoj strani Talina našlo ih se nekoliko, uriješeni su malim kružnicama.

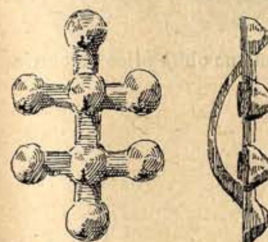
Duguljasti bombaci nalikuju na cijev, ispupčenu po srijedi i uriješenu sa probitim žlijebovima, cijev je s oba kraja urijesena ogrlicom. 2 kom. našla su se u Ararevoj gromili, 1 na Talinama.

Sl. 57. Dugmeta sa Bandinog brda.

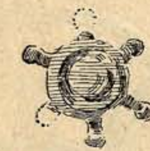

Sl. 58—60. Dugmeta sa Talina.

Sl. 61. Dugme iz Arareve gromile.

Sl. 62. Dugme sa Radave.

Sl. 63—68. Razni oblici bombaka sa Glasinca.

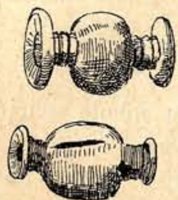
Sitni nakit.

Osim ovih predmeta našlo se i poviše manjih, koji su se objesili obično na fibule kao nakit.

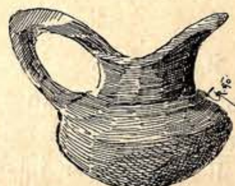
Najobičniji takav nakit jesu kolutići od bronca, od kojih su se mnogi našli na samoj fibuli, a osim toga još 16 komada nabaška.

Osobito karakterističan ures jesu male, sićušne posudice grčkog oblika (oinohoë) sa jednim drškom, koje smo već prije upoznali. Sada nagjosmo opet jednu poveliku u Ararevoj gromili, 2 u jednoj gromili na Talinama, a u jednoj u Podlazama četiri nejednaka komada.

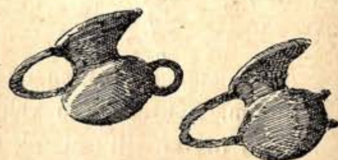
Sličnog uresa ima megju prozorskim starinama, ali pošto se glasinački oblik primakao klasičkom uzoru, prozorske su posudice varvarskog ukusa, te naliče više na kotaricu, nego li na posudicu.

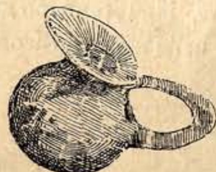
Sl. 69 i 70. Duguljasti bombaci iz Arareve gromile.

Sl. 71. Mjedena posudica iz Arareve gromile.

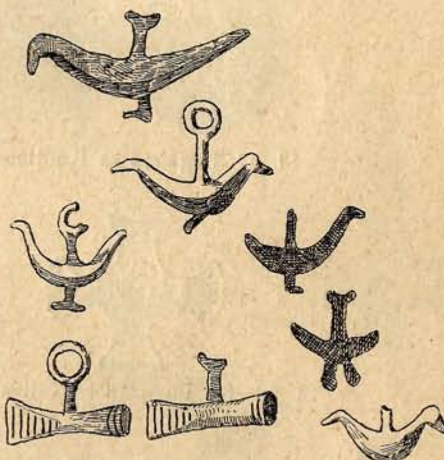

Sl. 72. i 73. Posude sa Talina.

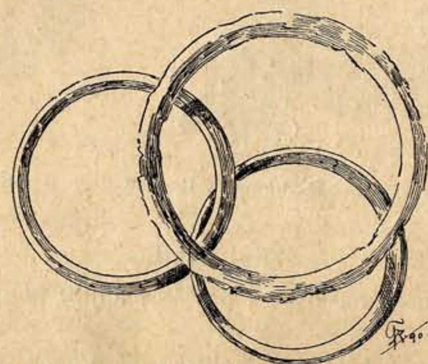

Sl. 74—77. Posudice sa Podlaza.

Sl. 78. Raznovrsni ukrasi na oblik ptice i sjekirice.

Sl. 79. Tri kolutića iz Arareve gromile.

Osim nakita već poznatog ptičijeg oblika (svega 6 komada) značajna su 2 ovaka nakita iz Podlaza na oblik sjekirice, kakve su se u doba čistoga bronca lijevale, te nam representiraju tako rekuć uspomenu na davniju davninu, nego li je glasinačka.

Najčešće nalazi se još oblik dvostruke špirale, spletene od žice.

U jednoj gromili na zapadnoj strani Talina našla su se tri para nejednakih špirala; lijepa dva komada nagjosmo na Bandinom brdu.

Nešto je različan oblik, gdje spirale nijesu lukom, već šupljom vijom spojene; takih se našlo 5 komada (2 na Talinama i 3 na Bandinom brdu).

Šupljih zavojnica, spletenih od tanke žice, našlo se vrlo mnogo i ovaj put, a osim ulomaka 21 čitavih komada. Te zavojnice splitale su se oko niti kao nakit, te bi se uz bombake nanizale u gjerdan. U jedne zavojnice nagjoše se još ostanci niti, a u pogdjekojem bombaku otkrnuti komadići od take zavojnice.

Sl. 80. Kolutići iz Arareve gromile.

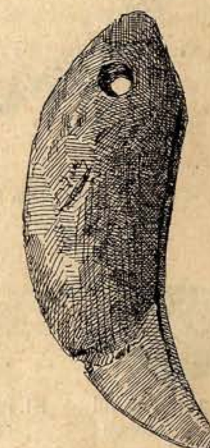
Sl. 81. Prsten sa Bandinog brda.

Sl. 82. Provrtani kamečak sa Bandinog brda.

Sl. 83. i 84. Predmeti od kosti sa Talina.

Sl. 85. Medvegji zub sa Radave.

Sl. 86. Razni oblici jantara sa Glasinca ($^1/_2$ nar. vel.)

B. Predmeti od kamena.

Brusovi istoga su oblika kao dosadanji, s jednog kraja imadu provrtanu rupu. Načinjeni su od pješčenjaka ili od vapnenca. Našlo se 7 komada.

Osim toga nagjen je jedan povelik, na srijedi provrtan bombak od bjelutka (Taline), komadić vapnenca provrtan (Bandino brdo), jedan jajolik komad

sa žlijebom, izdubljenim unaokolo (Taline), jedan na srijedi tanji (Taline), i jedna tanka šipka 3 cm. duga, od crnog kamena, lijepo izglagjena i na jednom kraju zarezima uriješena (Taline).

C. Predmeti od kosti.

U jednoj gromili na Talinama našla se kratka debela cijev, na srijedi provrtana i jedna cjevčica, uriješena zarezima; u drugoj gromili našao se komadić zaoštrene kosti, a na Radavi zub od velikog medvjeda, provrtan.

D. Predmeti od ćehlubara (jantara).

Jantara (ćehlubara) našlo se razmjerno vrlo mnogo, ponajviše krupnijih neizragjenih komada, na srijedi provrtanih. Osim jednog gjerdana iz Arareve gromile, u koga je krupan jantar bio lijepo na oblik srca izragjen — komadi se svi na žalost zdrobiše pod naspom gromile, samo sitniji komadi bijahu izglagjeni, a oblik im kao sočivka. Najviše ih se našlo u jednoj gromili u Podlazu, skoro cijela ogra.

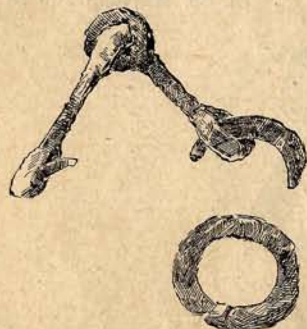
Sl. 87. Ogrlica od jantarovih zrna, nagjena u Podlazu ($^2/_3$ nar. vel.)

Sl. 88. Bombak od paste sa Radave

Sl. 89. Cijev od modrog stakla sa Talina.

Sl. 91. Konjske žvale sa Talina.

Sl. 90. Gvozdeni nož sa Talina ($^1/_4$ n. v.).

E. Predmeti od stakla i paste.

Od stakla nagjena su dva modra zrna u Ararevoj gromili i komadić drška, bijelo obojen; od paste lijep, pokrupan bombak na Radavi, sitnija zrna u ogri sa Podlaza, a na Talinama emailirano i obojeno zrno.

F. Predmeti od gvožgja.

Noževi i mačevi nijesu se našli u očuvanim eksemplarima. Pod gromilama zargjalo je gvožgje vrlo brzo, te se pod teretom u tako sitne komadiće razlomilo, da se nijedan cijel komad nije našao. Kod svih ulomaka, koji su se našli, značajno je, da je u noževa hrbat poširok, a oštrica da je uvijena. Najbolje se to može razabrati u dva ulomka malih noževa sa Bandinog brda, jedno šiljak, drugo sâp; oba su unutra uvijena.

Od mačeva mogla su se samo dva, nagjena na Talinama, donekle sastaviti. U jednog je oštrica široka, debela, u drugog uska i tanka, a u oba uvijena. U potonjeg mača ima očuvan i šiljak, koji se malo izvio, tako da je nalik viji — kao i danas jatagan s uvijenom oštricom a izvijenim šiljkom.

Koplja su oblika dosada većinom poznatog. Oštrica je manje više nalik na vrbov list, po srijedi joj oštar povor — samo je u jedne iz Arareve gromile kao šipka — a sâp joj podugačak.

Najbolje sačuvani komadi nagjoše se u Ararevoj gromili i na Bandinom brdu; lijepi komadi na Bandinom brdu, kod Čavarina, Podlaza i Talina, te 2 ulomka sa Čavarina i Talina.

Sulice su oblikom iste kao koplja samo kraće: 2 jednake iz jedne gromile na Talinama, iz Arareve gromile sulica sa vrlo širokim plosnatim gvozdacem bez povora.

Bojna sjekira nagjena je u Ararevoj gromili te imade sa obje strane oštricu.

Ostali predmeti. U najvećoj gromili na sjev. strani Talina nagjene su konjske žvale od gvožgja i jedan kolut k tomu.

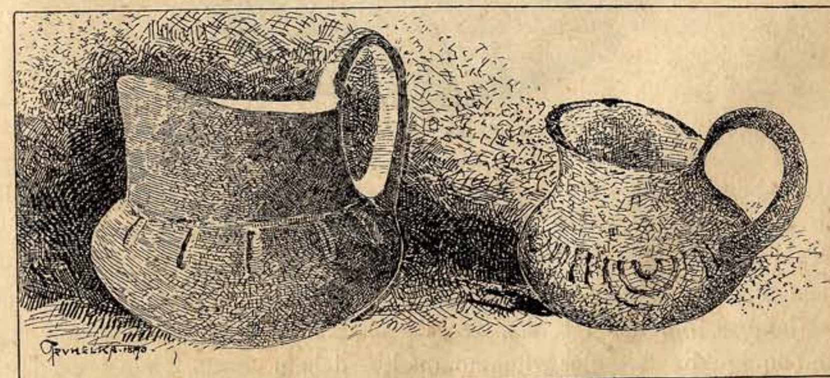
Drugih kolutića raznog oblika i veličine našlo se 6 komada.

Osobito karakteristični komadi za glasinačke starine jesu gvozdene fibule, spletene od žice na oblik dvostruke špirale, od kojih su se našli neki ulomci (5 kom.)

Napokon se našla i glavica od željezne igle.

Posude.

Pri iskopavanju u lanjskoj godini bili smo, što se tiče posuda, sretniji nego prije. Kako su na ostanke pokojnikove neposredno nasuli gromilu kamenja,

Sl. 92. Posude iz Arareve gromile ($^1/_3$ nar. vel.)

slomilo se sve, što nije bilo baš čvrsto i od mjedi saljeveno, a osobito su stradale posude, koje smo pod gromilama slabo nalazili. Lane nagjeno je osim jednog podosta dobro očuvanog drška varvarskog oblika takogjer ulomaka od nekoliko posudica u tolikom broju, da su se ove mogle kako tako sastaviti u cjelinu.

U prvom redu valja mi istaknuti već spomenute dvije posudice grčkoga oblika iz Arareve gromile. Obje su načinjene po uzoru grčkih oinohoëja, s jednim drškom, široka niska trupa i široka grla. U glavnom slažu se oblikom sa onim sitnim, od mjedi ljevenim vrčićima sa Glasinca, samo su ovi više okićeni.

Sl. 93. Posuda iz Arareve gromile ($^1/_3$ n. v.)

Sl. 94. Posuda sa Talina ($^1/_3$ n. v.).

Manja je posudica pečena od mrke zemlje, a urješena je po trupu plitko urezanim debelim lûkovima, koji se oko ruba uokolo nanizaše.

Veća je posuda bila od nedopečene, žućkaste gline, koju je oklopila debela kora bijele boje — krede. Ta posuda i oblikom i bojom sjeća na one male posudice (lekithe, oinohoë i t. d.), što ih nalazimo megju spomenicima grčke keramike, po kojima takogjer vigjamo onaku debelu koru bijele boje. Ta je posuda bila urješena sa nekoliko žljebova oko trupa.

Dok se od manje posudice gotovo svi ulomci nagjoše, ne bi od veće preko polovice ćenara oko grla i nekih ulomaka od trupa, te su ovi reštaurovani prema manjoj posudici, s kojom je po obliku sasvim srodna.

Uz te su se posude u Ararevoj gromili našli ostanci druge posudice, tugjega, po svoj prilici varvarskoga oblika. Posuda je niska, dolje vrlo sužena, a gore široka, te se tu trup suzio, da okruži široko grlo. Umjesto ručke na gornjem su kraju trupa dvije kvrgice. Posuda se bila dosta dobro očuvala, a samo nekoliko manjih ulomaka od trupa nije bilo.

Na ukus predhistorijske keramike daleko više sjeća posuda, štono je sastavljena iz ulomaka, nagjenih na zapadnom obronku Talina, kako nam je prikazuje slika 94.

Trup joj je širok, gotovo kao plosnata jabuka. Grlo je urezanim kolutom odvojeno od trupa i povisoko, a prema kraju naglo se suzuje. Dno se posudi nije našlo.

Dvije ručke sa oba boka okrugle su i široke. Toga oblika ima megju predhistorijskim starinama veoma često, a sudeći po ulomcima, našla bi mu se analogija megju ostancima posuda sa Zlatišta.

Римске старине.

I. Stanecli (Осијек).

Чита се: DIS MANIBUS
— VLP
IO VLPIA
(M)VSA MARITO
BENE MERENTI POSUIT.

Слика 1.

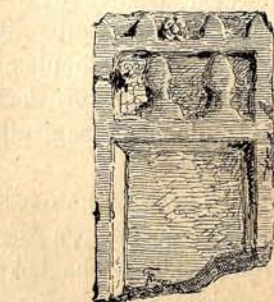
Овај надгробни натпис налази се на плочи од вапненца, дугачкој 161 цм., широкој 76 цм., а дебелој 25 цм. Плоча је узидана као степеница на прагу осјечке куле код Блажуја. Раздијељена је у двије поле, горе биле су ваљда скулптуре, али су послије исклесане и избрисане; у доњој поли усјечен је натпис, али је и овоме горњи руб длијетом одбијен.

Натпис сам по себи није важан, филолога ће занимати само придјевак (M)VSA и ријеч MARITO, која се на римским споменицима каснијег времена доста ријетко налази мјесто CONIVGI. — Но важан је тај натпис ради мјеста, гдје је нађен.

Осијек лежи једва пô сата на сјевер од Блажуја у сарајевском пољу. Из овог предјела познато нам је већ више старина, које служе као доказ за мнијење, да је у околици Блажуја била римска насеобина, — можда Stanecli. Пропиткујући: одакле је тај римски камен донесен пред осјечку кулу (око које нађосмо још врло много старог тесаног камења, узидана у зидове и авлинску ограду), наиђосмо једно пô сата даље на сјевер на

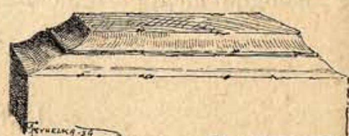
малени хумак, са ког је лијеп видик на све плитке долине, које се на около редом нанизаше.

Тај хумак народ зове Црквином и тврди, да је у густој љескари, која га је по врху покрила, некоћ била црква. Претраживајући ову шикару нађосмо на другу плочу, уломак римске стеле. Камен је од времена и кише врло патио, слова се давно излизала и од она два кипа, уклесана у горњем дијелу камена, једва да се цртежи очуваше (Слика 2.). Око те стеле нађосмо тло посвуда неједнако, кроз шикару провукли се густи повори, а кад закопасмо неколико пута, избацила би лопата земљом измјешан креч и комадиће камења, тако да нема сумње да су то останци кућнијех темеља.

Слика 2.

Мало даље у пољу нађосмо исклесану римску плочу са профилираним рубом, која је некоћ служила као глава другој којој стели, јер је шира од осталих двију (Сл. 3.).

Слика 3.

Ми бисмо рекли, да су то останци Stanecliје, или које друге римске колоније, јер баш са те „Црквине“ однешено је доста камења у Осијек и Блажуј, те је ондје узидано. Да ли је послије над римским рушевинама сазидана црква, с које народ мјесто прозва Црквином, о том се не могосмо увјерити, јер је шикара тако густа, да нијесмо могли свагдје слиједити трагове зидина.

Др. Макакец и др. Трухелка.

II. Claudate (Ракани).

Слика 4.

Чита се: MILITIA INSIGNI RAPTVS TRI
ETERIDE · SEXTA SEDIBVS HIS
SITVS · EST · MISERABILIS HELI
ODORVS HELIODORVS ET · ·
TIANE PAPENTES MISERI FI (lio posuerant)[1])

[1]) Натпис лако се чита. Ријеч „trieteris“ необична је те је грчког извора па латинизована, а значи „трогодиште“. Према тому „trieteride sexta“ значи у „шестом трогодишту“ или „у осамнаестој години.“ У ријечи Heliodorus (предзадњи редак) одбијене су писменице ODO; у предзадњем ретку десно фале двије три писменице, које су почетна слова имена покојникове мајке.

То јест: „Уграбљен за славне војне у осамнаестој години, положен је на том мјесту биједни Хелиодор. Поставише несретном сину: Хелиодор и . . . тиане, родитељи“.

Натпис усјечен је лијепим словима на доста танкој плочи од вапненца. Ријечи су мјестимице раздијељене тачкама, а мјестимице лијепо истесаним гранчицама.

Овај је натпис нађен близу Новога, код села Адраповаца, четврт сата даље од ушћа Чађавице у Војскову, на мјесту, које се зове Раканске барице.

Цијело поље осуто је римским рушевинама, цреповљем, останцима зидова и т. д. Између ових рушевина тачно сам разабрао тлорис од 7 кућа, од којих је најмања посве осамљена близу малог извора, те је правилна четвероугласта облика. Осталих шест, већином дугуљаста облика, поредане су у два реда око некадање старе римске цесте, која је из Salone водила у Sisciju (Сисак), те јој се останци калдрме мјестимице још виде испод траве.

Она мала зграда била је по својој прилици маузолеј, у ком бијаху сахрањени одлични покојници ове римске колоније. Под њезиним рушевинама ископана је ова плоча, а осим ње големи, једноставно израђени саркофаг без накита и натписа, за тим два лијепа малена ступића од бијелог мрамора. Саркофаг довућен је недавно у Адраповце, гдје га намјеравају смјестити у цркви као трапезу. Сачуван је доста добро, само заклопац је пренуо у двоје, једна пола разбијена је прије десетак година у цесту, а друга је код цркве. Она два ступа однешена су у Руишку, гдје у тамошњој православној цркви служе као чираци. Ови ступци израђени су врло лијепо, висина им је једва метар, труп је сличан усуканом ужету, а темељ и главица су дорског слога.

Пошто музеј још није доспио, да на том знаменитом мјесту копа, не може се још пуно извјесна о значењу осталих зграда рећи, само ћу споменути, да сам у једном наспу нашао много шупљих цријепова на облик четвероугласте цијеви, какови су се често употребљавали у римским „tepidariima“, те можемо по томе закључити да је ту била римска „balnea“ (купка). На једном наспу нађох врло много троске од ковина, из чега опет закључујем, да су се ту налазиле радионице рудара. Данас нема у околици Ракана рудница, али је народ запамтио, да се ту у пријашње вријеме вадила руда, те ми је о старим рударима причао по коју причу.

Нема сумње, да земља крије још више останака кућа те некадање колоније, па да ће се ту многа занимљива старина наћи. Већ сада је вјеројатно, да је римска колонија Claudate на том мјесту стајала а не, како се је досад мислило, 10 килом. на сјевер, код Новога.

Ту римске рушевине, а код Новога ни трага им. Осим тога је свакому Новљану добро познато, да је прије 80 година онуда, гдје данас Нови стоји, текла Уна, а град био с ону страну Сане. Сва долина око ушћа Сане са поплава тако је промјењива, да се око њега једва може означити мјесто старом граду Новом, а некмо ли древној римској колонији. Долина Уне до Адраповаца тако је тијесна да се у њој једва може смјестити неколико кућа, а некмо ли цијела насеобина. Тек код Ракана се раширило поље, а ту су останци града.

Др. Трухелка.

III. Salviae (Халапић-Гламоч.)

Слика 5.

Окружни предстојник г. Хоровиц даровао је земаљском музеју малу оловну плочу, урешену релијефима. Та плоча, нађена под градином код Халапића, уломак је са корица римскога диптиха, како су били често у обичају у кашње римско доба, а особито у византинско.

Висина је плочици 7·5 цм., ширина 8·0 цм., те је на десном горњем ћошку окрхана.

Ако се и јест оштетило мехко олово, од кога је саљевена плоча, док се је још употребљавала, ипак се види, да су ситни релијефи на њој радња бољег вајара и да су постали у вријеме, кад је римска умјетност цвјетала. Поједине фигуре правилно су израђене, а ако и јесу ситне, види се на њима умјетничка рука. Оквир је цијелој композицији с обје стране по један ступ, с коринтијском главицом; ступови су спојени луком, урешеним ехинусом и астрагалом. Композиција дијели се у четири пруге, једну над другом. У првом је реду у сриједи посуда, десно до ње лав и пијетао, а на лијево змија и жртвеник.

У другом реду на сриједи три особе сједе око стола да благују, на столу је риба. Десно стоје, рукујући се, два гола младића, а лијево два момка под дрветом. Један од њих гули зеца или јагње, објешено о грану.

У трећем реду десно је коњаник, за њим старац гдје води дијете, те му руком домигује — рекао бих отац, који се прашта са сином, шаљући га у бој. Лијево опет коњаник, а за њим оружаник гази преко људске лешине. На сриједи је женска алегоричка фигура с раширеним крилом, а с обје стране над главом по једна звијезда.

Сва је прилика, да цијела композиција садржаје алегорију мира, а над њом алегорију рата, што је тим вјеројатније, јер су ти диптиси били знаменито обиљежје римских војсковођа.

Релијефи у најгорњем су реду скрхани. С лијева и десна виде се само по двије коњске главе, на сриједи је можда била квадрига (quadriga), а у њој божица Викторија. У горњем је ћошку лијево змија.

Већ смо лане[1]) приопћили два натписа са истог мјеста, а познато нам је повише уломака римских споменика, услијед којих постаје Халапић код Гламоча врло знаменит за римску топографију у Босни. Надамо се, да ће помнија истраживања показати ту знаменитост још више.

Др. Трухелка.

Nove vrste i varietete tribusa „Carabitae“, koje su skupljene u Bosni i Hercegovini od godine 1887.—1889.

Od **Viktora Apfelbecka**.

Rod: Cychrus Fabr.

1. *C. semigranosus* Palld. Po gorskim šumama južne Bosne dosta rasprostranjen, ali vrlo rijedak. Igman, Bjelašnica, Treskavica, Jahorina (Reiser).

2. *C. attenuatus* Fbr., isto je tako rasprostranjen, ali je samo češći.

Rod: Calosoma Web.

3. *C. sycophanta* L. U Bosni nagjen samo jedan komad. (Poslan iz Gradačca). Više eksemplara iz Hercegovine, Domanovići (Dr. Hensch). Čini se, kao da nije rijedak u Hercegovini, tamo, gdje ima hrastovih šuma.

4. *C. inquisitor* L. Jedan eksemplar iz sjeverne Bosne.

Rod: Procerus Dej.

5. *P. gigas* Crtz. Po cijeloj zemlji rasprostranjen, ali pojedince. Kod više eksemplara vidi se na okrajcima pokrilja i toraksa slab, ali razgovijetno ljubičast metaličan sjaj. Haury je tu bojadisanu varijetetu opisao po eksemplarima iz Kranjske, kao var. limbatus (Géhin Cat. Carab. 1885., pag. 1. Note 1.)

Kod Višegrada, u južno-istočnoj Bosni, blizu srpske megje, uhvatio je c. i kr. satnik g. Pavelka dva sasvim modra Procerus gigas-a.

Za one Procerus-e, koje navagja Sendtner u svojim bosanskim putopisnim izvještajima (Ausland. Jahrg. 1848), kao i za one, za koje veli A. Boué, da ih je sam skupio u Bosni i opisao (La Turquie de l' Europe knjiga I.) kao Procerus scabrosus Oliv. moramo uzeti, da su tako obilježeni samo s pometnje, i da su to ništa drugo, nego var. gigas-a Crtz. Modri P. scabrosus Oliv. lako se raspoznaje od P. gigas-a svojim vratnim štitom, te ga za sigurno nema u Bosni.

Rod: Procrustes Bon.

6. *P. coriaceus L.*

a) var. *Hopffgarteni,* subvar. *semipunctatus* Haury (Géhin Cat. Carab. 1885. p. 3, note 8; Gangelbauer Deutsch. Entom. Zeitschrift 1888. p. 397).

[1]) Гласник зем. музеја 1889. књига II. страна 91.

U okolini Sarajeva, ali vrlo rijedak. Svi su eksemplari u skulpturi dosta konstantni; ona je vrlo njeŽna sa tri reda ponajviše razgovjetnih, ali vrlo plitkih tačaka.

b) *P. coriaceus* var. *spretus* Dej. Nekoliko eksemplara iz Hercegovine, Domanovići (Dr. Hensch).

Rod: Cechenus Fisch. Platychrus Thoms. (nec Kol.)

7. *C. irregularis* Fbr. U nekojim gorskim šumama južne Bosne (Igman, Preslica plan., Vučija luka). Na mjestima ga ima puno (Igman).

Južno-bosanski C. irregularis-i uopće su maleni.

Var. bucephalus Krtz. i Montandoni Buys. nijesam vidio u Bosni. Prvi bi se možda mogao naći u sjevero-zapadnoj Bosni.

Rod: Platychrus Kol. (Plectes Fisch. pro parte).

Do sada ne vidjeh ni jednog zastupnika toga roda. Čudnovato je, da nema nikako P. Creutzeri f. u južnoj i srednjoj Bosni. Čini se, da tih životinjica, koje su u susjednoj južnoj Hrvatskoj česte, nema u južnoj i centralnoj Bosni. Ali ipak mora se uzeti, da se za sigurno nalaze u onom dijelu sjeverozapadne Bosne, koji megjaši sa Hrvatskom. Carabus pseudonothus Kraatz sa Velebita u Hrvatskoj, kojeg je dr. Kraatz pribrojio k P. Creutzeri F. čini gragjom svoje mandibele prelaz od P. Creutzeri-a k P. irregularis-u.

Rod: Chaetocarabus Thoms.

8. *Ch. intricatus* L. Ima ga u Bosni svuda dosta.

Var. montenegrinus Krtz. nema nigdje u Bosni; jedan eksemplar dobio sam iz Avtovca (Hercegovina) sa crnogorske megje dobrotom poznatog, vrijednog, zaslužnog i slavnog istraživaoca, c. i kr. kapetana vit. pl. Tomassini-a.

Pachystus Motsch. (Melancarabus Thoms.)

9. *P. cavernosus* Friw. Prečasni gosp. Pater Brandis nagje jedan eksemplar na Čvrsnici planini.

Megodontus Sol.[1])

10. *M. caelatus* F. Ova tipična forma ne nalazi se u Bosni; ali se nalazi za to varieteta, koja se odlikuje ponajviše zelenom ili zeleno-grimiznom (vrlo rijetko modrikastom ili modro-crnom) bojom i vrlo krupnom sculpturom pokrilja. Vratni je štit kraći, nego li u pralika. Ova vrsta, koja se nalazi specialno samo u gorskim šumama u okolini Sarajeva, razlikuje se od crnogorske varietete procerus Reitter [2]) (opisana u entomološkim novinama „Entomologische Zeitung" Wien 1883. III.) — svojim jakim tjelesnim oblikom, skroz neuglagjenom i udubljenom skulpturom, kraćim ali nešto širim vratnim štitom, širim, više ispupčenim pokriljem, te konačno svojom većinom. Šumskog ovog stanovnika razlikovao bih od drugijeh varieteta caelatus-a, koje skoro isključivo žive u kršu:

a) *caelatus v. sarajevoensis* (major, robustior, fortius sculptus, viridi — vel purpureo — metallescens, thorace breviore latioreque, elytris latioribus fortius ampliatis).

[1]) Ime Megadontus u katalozima nije dobro (μέγας ὀδοῦς — s toga Meg-odontus, jer se korijen od ὀδοῦς mora da pozna u složenoj riječi.)

[2]) Megodontus caelatus i Meg. dalmatinus spojeni su prelazom, specialno varietetom procerus Reitt. i za to se mora uzeti dalmatinus za var. caelatus-a, i procerus Rtt. etc. imaju se uvrstiti megju caelatus-e.

Za vrlo velike, grimizno-ljubičaste, pliće kao var. macretus — sculptirane eksemplare varietete procerus Rtt. uzeo je Haury (Le Naturaliste 1885. p. 45., Wien, Entomolog. Zeitg. 1885, p. 112):

b) *var. Ljubinjensis* iz Ljubinja u Hercegovini. Takav eksemplar poslan mi je iz Ljubinja.

11. *M. croaticus* Dej. Ova, svojom sculpturom vrlo različna vrsta, vrlo je rasprostranjena u južnoj Bosni, ali nije česta. Dejan je opisao ova vrstu (Spec. gén. Col. II. pag. 40), kako sliedi:

„Ovatus, niger; thorace punctato-rugoso, violaceo; elytris punctatis, rugosis, subelevato-interrupto-striatis, cyaneo-virescentibus, margine violaceo. Long 12, 14 lignes, Larg. $4^3/_4$, $5^3/_4$ lignes.

Il ressemble un peu aux deux précédents (caelatus, dalmatinus); mais il est plus petit et il est beaucoup moins allongé.

Le corselet est d' un bleu un peu violet, surtout sur les bords; il est ponctué comme celui du caelatus; mais il est plus large, plus court, et il est moins rétréci postérieurement que celui du dalmatinus. Les élytres sont proportionellement plus larges et plus courtes que celles du caelatus, et plus convexes que celles du dalmatinus; elles sont d' un bleu un peu verdâtre avec les bords d' un beau bleu-violet; leur dessin est á peu prés comme dans le dalmatinus; mais les stries sont beaucoup moins réguliéres, et il se rapproche un peu de celui du caelatus. Les pattes sont proportionellement un peu moins grandes que celles des deux éspèces précédentes. J' ai trouvé 5 individus de ce bel insecte sous la mousse au pied des arbres dans les montagnes de la Croatie militaire, près d' un hameau nomé „Hostérià", entre Gospitsch et Carlopago".

Ovaj opis tipičnog Croaticus-a tamam pristaje na bosanske eksemplare sa Igmana i Preslice planine. Eksemplari sa Treskavice planine odlikuju se uopće čišćim broncanim, kadšto krasnim zlatnim zelenilom i ponajviše ljubičasto okrajčenim pokriljem; te stoje obzirom na pravilnost pokriljne skulpture u sličnom razmjeru, kao caelatus var. dalmatinus naprama var. procerus.

Ja bih s toga posebnim imenom:

a) *var. bosnicus*, svakog upozorio na taj najekstremniji razvitak croaticus-a.

Na onim formama croaticus-a, koje se nalaze u gorskim šumama Vučije luke blizu Sarajeva, najviše ako se vide u udubinama crnog, ljubičasto okrajčenog pokrilja slabi tragovi zelenkastog sjaja, a drukčije se slaže kako bojom, tako i puno krupnijom i puno zamršenijom skulpturom pokrilja sa onom formom, koju je najprije našao Ferdinand Schmidt u kranjskim Alpama. To je ona forma, koja skoro općenito kurzira kao croaticus, ali od tipičnog croaticusa treba razlikovati

b) *var. Schmidti.*

c) C. croaticus „*var. carniolius* Géhin" (Cat. Carab. 1885., pag. 10) iz Kranjske: „Multo minor, sculptura elytrorum antice minus irregularis" dobro je karakterizirana u sravnjivanju sa var. Schmidti, a ne u sravnjivanju sa tipičnim croaticus-om.

Mali, sasvim modri eksemplari iz Fojnice (južna Bosna) sa krupnom, ali dosta pravilnom skulpturom pokrilja, biće da su najbliži toj subvar. carniolicus-a.

12. *M. azurescens* Dej. Najrasprostranjenija i najčešća vrsta u gorskim šumama centralne i južne Bosne.

U planinskom predjelu Bjelašnice, Treskavice i Zec-planine, u visini od 1800—2000 m. nalaze se te vrste sa zelenkasto sjajnim, mjedeno- ili bakreno-zeleno okrajčenim pokriljem. U većine tih individua redaju se zrnca pokrilja u manje više pravilne prutke i obično se razgovijetno raspoznavaju prve i druge crte. Daklen se u azurescens-a vidi opet skulptura psilopterus-a Kraatz. Kao što je azurescens čest u gorskim šumama u visini od 800—1300 m. tako je rijedak u planinskim predjelima iznad megje drveća.

Poslije mnoge muke i dugotrajne strpljivosti pogje mi ipak za rukom uhvatiti nekoliko eksemplara te vrste.

Rod: Hygrocarabus Thoms.

13. *H. variolosus* Fabr. Jedan eksemplar nagjen je na Trebeviću kod Sarajeva ukraj točka vode na visini od prilike 1600 m.

Rod: Chrysocarabus Thoms.

Do sada ne mogoh naći ni jedan eksemplar Ch. auronitens i njegovih varieteta; pa niti megju cijelim materijalom, dobivenim za zbirku iz različitih kotara zemlje, ne bijaše baš ni jednog eksemplara. Skoro mi se čini, kao da te vrste nikako nema u Bosni, premda je drukčije vrlo rasprostranjena.

Carabus L.

14. *C. granulatus L.* Više komada iz okoline Sarajeva, koji se ne razlikuju od tipične forme.

15. *C. Ulrichii* Germ.

a) Nekoliko dosta tipičnih eksemplara iz okoline Banjaluke;

b) 3 eksemplara, koja mi je poslao moj čestiti prijatelj c. i k. pukovnijski liječnik g. Dr. Hensch, iz okoline Bijelog brda kod Uvca (u južno-istočnoj Bosni) jesu svjetlo metalično zelena. Svojim fino zrnastim pokriljem stoje u sredini izmegju tipičnih Ulrichii i var. fastuosus-a, te bi se mogli uzeti za *var. viridulus*-a Kraatz.

16. *C. cancellatus* Ill. var. *nigricornis* Dej. Poveći broj komada iz južne Bosne. (Trnovo, Semeč, Fojnica, Sarajevo). Sa eksemplarima iz Štajerske (Leoben) i jednim eksemplarom iz Slavonije (Pakrac) posve se podudaraju. Jedan komad iz Fojnice odlikuje se vrlo dugačko spruženim, uskim oblikom. U njeg je vratni štit jedva širi nego što je dug.

17. *C. montivagus* Palld. var. *vellepiticus* Hampe.[1]) U gorama južne Bosne, ali samo pojedince i rijetko.

Jahorina (Reiser) Igman, Bjelašnica, Preslica planina.

Bosanski eksemplari sasvim se slažu sa onima, što ih je upravitelj Schreiber u kršu tarnovske šume našao.

Polag ovih trebalo bi var. illyricus Kraatz, koja je uzeta od oka (Entom. Monatsbl. II. 56.), C. montivagus-a, spojiti sa var. vellepiticus.

18. *C. Parreyssi* Palld. var. *Gattereri* Géhin (Revue d' Entomologie. Caen. I. 1882. p. 263.) „Minor, supra viridi-cupreus, coerulescenti-marginatus, prothorace rugoso, postice paulo angustiore, lateribus reflexis, angulis po-

[1]) Pravije bi bilo „velebiticus".

sticis acutioribus; elytris medio convexioribus, humeris rotundatis. Long. 19 mm Larg. 8 mm."

Po materijalu, koji dolazi iz različitih dijelova južne i centralne Bosne, spadaju bosanske forme C. Parreyssi-a k onoj, po Géhinu pogrješno od „hautes montagnes de la Styrie" naznačenoj formi, ili su u srijedi izmegju ove i hrvatskog pralika.

Var. Gattereri razlikuje se od tipičnog Parreyssi-a uzanijim, puno jače straga suženim vratnim štitom, slabije zaokruženim stražnjim uglovima na štitu i pokrilju, koje je u srijedi više svedeno, a prema stražnjem kraju spušta se manje plosnato.

Osim bakreno-zeleno ili bakreno-crveno, modro ili ljubičasto zaokrajčenih eksemplara, ima takogjer i sasvim metalično zelenih, broncanih ili modrih eksemplara.

Oni eksemplari iz planinskog predjela južno-bosanskih visokih gora, iznad megje drveća, u visini od 1800—2000 m. (Gola Jahorina (Reiser), Vlašić (Brandis) i Bjelašnica) puno su manji, mrke su ili crne rudne boje ili su sasvim crni.

Na ovu planinsku formu, koja se vrlo razlikuje od tipičnog oblika C. Parreyssi-a i var. Gattereri a, osobito mi je upozoriti. Ujedno sam slobodan ovu varietetu prozvati na čast mom visokoštovanom prijatelju kustos-adjunktu gosp. L. Ganglbaueru var. *Ganglbaueri.*

19. *C. catenatus* Panz. Jedan eksemplar iz zapadne Bosne od Bastaša (Reiser.) Biće, da nije rijedak na zapadnoj, bosansko-hrvatskoj megji.

20. *C. Scheidleri* var. *Illigeri.* 2 komada našao je u sjevernoj Bosni šumarski mjernik g. Marterer; druga dva komada i to: jedan nagjen na Trebeviću kod Sarajeva, u visini od prilike 1700 m., a drugi na Semeču, u visini od prilike 1500 m., imaju za čudo krupnije skulptirano pokrilje.

Rod: Trachycarabus Géhin.

T. glabratus Payk. Biće za sigurno da se nalazi u sjevernoj Bosni, jer sam ga posmatrao u megjašnom hrvatskom kraju.

Rod: Orinocarabus Kraatz.

21. *O. hortensis L.*

a). Ova je vrsta dosta rasprostranjena po južnoj i južno-istočnoj Bosni. Komadi iz ravnina i sa srednjih gora (predbriježja) ne razlikuju se od sjevernijih eksemplara te vrste. Ipak ide ta životinjica u ovoj zemlji visoko u planinski predjel. Ja sam naišao ponovno na pojedine eksemplare na visinama Bjelašnice i Treskavice planine iznad megje drveća, 1800 do 2000 m. visoko. Ovi planinski eksemplari razlikuju se od drugih manjom veličinom, uzanijim, spruženijim likom i duljim, plosnatijim, sa strana slabije zaokruženim pokriljem.

b). *Var. Neumeyeri* Hamp. uhvatio je kod Domanovića u Hercegovini moj dragi prijatelj g. dr. Hensch. Čini se, da je nema u Bosni.

22. *O. carinthiacus* Sturm. Na visokim bregovima južne i centralne Bosne: Bjelašnica, Zec-planina, Gola Jahorina (Reiser), Vlašić (Brandis), ali vrlo rijetko.

23. *O. convexus* fabr.[1])

[1]) Po dr. Seidlitzu (Fauna baltica I. 1888.) spada u podrod „Orinocarabus".

a) *Var. dilatatus* Dej. Nije rijedak na bregovima južne i južno-istočne Bose u visini od prilike 800—1500 metara. Trebević, Igman, Preslica i Bijelo brdo (Hensch).

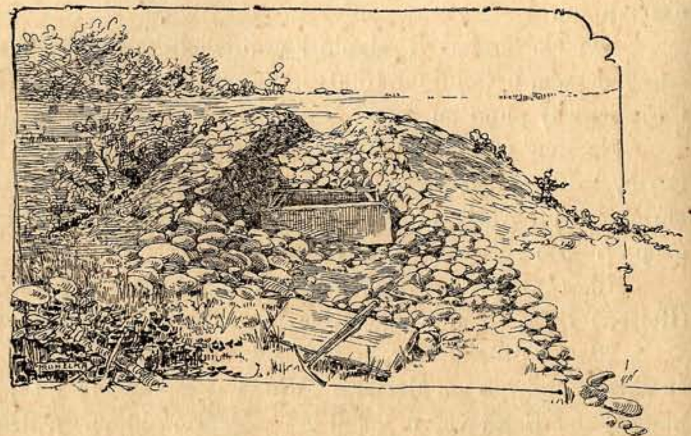
b). *Var. Weisei* Rtt. [1]) Jedan eksemplar iz Hercegovine, Mostar (dr. Hensch).

24. *O. scabriusculus* Ol. Uhvaćen kod Bijelog brda (u južno-istočnoj Bosni) a poslao mi ga je g. dr. Hensch.

Обичај мацерирања мртваца у једној предхисторијској громили код Фоче.

Приопћио **др. Ћиро Трухелка.**

Капетан 31. пуковније г. Никола Цена (**Nicola Cena**) раскопао је почетком године 1889. код Бараковца близу Фоче на војничкој стрељани неколико помањих громила, те је у њима нашао неколико ситнијих предмета од бронца.

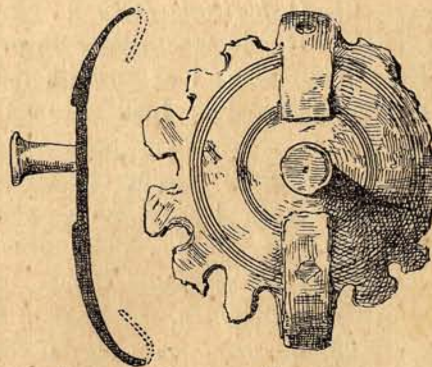

Слика 1. Громила код Бараковца.

Судећи по нацртима госп. котар. предстојника Заржицког — (оригинала жалибоже невидјех, јер их је госп. капетан спремио у Беч) — ти су предмети посве слични онима са Гласинца, те су настали по томе у исто доба и под утицајима исте културе.

Свративши се прошлог љета у Фочу, пођох са госп. капетаном Ценом до Бараковца, да бар једну громилу тачно претражим.

У једној громили (B, на слици 3-ћој), коју је био госп. Цена већ прије начео, не нашавши ништа у њој, нашла се округла копча од бронца су двије куке с дôње стране, налик на оне са Гласинца. Руб је у ње био изрескан као звијезда, а у сриједи оскочило дугме **на** одуљем танком дршку. (Слика 2.).

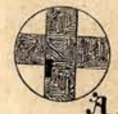

Слика 2. Копча из Бараковца.

[1]) Po Ganglbaueru (Wien, Entom. Zeitg. 1883, pag. 63), spada u krug varieteta od „C. convexus-a“.

Према томе и према резултатима искапања госп. Цене постала је та некропола у доба бронца, те је сувремена са гласиначким.

У громили D, коју сам ја начео, и која је по спољашњем облику била посве једнака с осталим громилама код Бараковца, нађох много тога, што се није слагало са досадашњим опажајима о громилама у Босни, а и уопће у Европи.

Прије свега ваља ми споменути, да у њој нађох цисту (шкрињу), састављену од танких плоча шкриљавца.

То је прва помњиво претраживана громила у Босни, у којој се нађоше останци сахрањеника у шкрињи.

Сл. 3. Положај громила код Бараковца.

У долини Требижата близу Љубушкога нађох додуше у једној разореној громили сличну цисту, коју је био нетко већ прије испразнио, али ова код Бараковца била је једва као пола оне велика. Двије дугољасте плоче бијаху једва 90 цм. дугачке а 45 широке, двије плоче с уже стране једва 40 цм. у четверо, а заклопац 90 цм. дуг и 50 цм. широк.

Сандук био је тако састављен, да су плоче с уже стране биле једна напрама другој косо постављене, а једна од њих била је сложена од двије танке, успоредо **на** размак од 5 цм. постављене плоче. По томе била је шкриња горе ужа него на дну.

Дно шкриње било је обложено редом лијепо изглађена и помњиво пребрана шљунка, велика као шака, а по том реду био је положен слој ситнијега шљунка до висине од 15 цм. Шкриња била је према тому изнутра једва 35 цм. дубока, 40 цм. широка а 55 цм. дугачка — свакако премала за дијете од годину дана, некмоли за одрасла човјека.

Слика 4. Мртвачка шкриња у прорезу.

Садржај те шкриње био је овај: до врха била је напуњена ситном мрком земљом, поцрњелом од ситних комадића угљена, **а** по њој поједини слојеви пепела од дрвета и костију.

У тој земљи нађох разбацаних комадића на пô спаљених костију; одгрнувши мало земљу, нађох у једном углу шкриње згрнуто повише спаљених костију. Судећи по неким боље очуваним комадима, навластито по зубима у уломку лубање, бијаху то останци одрасла човјека, спаљена па онда сахрањена.

До тих останака нађох уломак тробридог каменитог ножа од бијелог јасписа, дугачак 8 цм. (Слика 5.).

Слика 5.

У другом углу шкриње нађох несажгану, прилично добро очувану лубању, а судећи по њеној величини и по дôњој чељусти, у којој је већина млијечних зуби била измијењена, била је од дјетета, које је прешло дванаесту годину.

Лубања била је изнутра испуњена мрком смјесом, измијешаном ситним комадићима шљунка. Та смјеса, већином мрки прашак, згрудала се у поједине комадиће. Кемичко испитање показало је, да је то нека врста органичке саставине са жељезом (Raseneisenerz), која настаје често у природи, ако жељезо или жељезне воде долазе у дотицај са органичким састојцима.

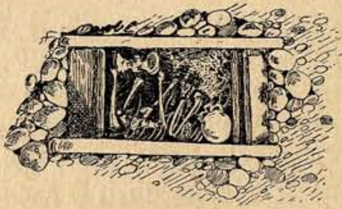
Та руда, као све органичке руде, врло је ријетка у природи, а док настану повећи грумени треба небројено мноштво година, тако да можемо по том, а и по ономе ножу од јасписа закључити, да је она громила стара, много старија него ли остале код Бараковца, па да сиже до неолитичког доба.

По кемичкој анализи било је у њој 6·22% органичке твари, 8·15% жељеза, а остало бијаху саставине земље, нешто мангана а особито иловаче, који се рудом спојише.

То је само по себи занимива појава, а уз то настаје питање, како се је у оној малој једва 55 цм. широкој шкрињици, гдје су већ били смјештени сажгани останци одрасла човјека, могао смјестити читав костур дјетета од најмање 12 година.

Глава није била у наравном положају, већ лицем окренута доље, а под њом вратни краљешци. — Останци хрптенице бијаху од истог угла до другог по страни поредани.

Уз другу страну били су поредани останци ноге, али одијељени од трупа и положени тако, да се кољено дотицало хрптенице а гњат и кук бијаху окренути према другом углу.

Сл. 6. Шкриња, виђена од озгор.

Према томе нема сумње да је костур био раскомадан у три дијела, главу, труп и ноге, а ти дијелови смјештени су појединце и набашка у шкрињу, па су се само тако могли смјестити у малој шкрињици.

Да су кости у предхисторијским гробницама, нарочито у неолитичким, биле у ненаравном положају, опазио је већ француски истраживалац De Baye, [1]) који је о једној гробној пећини у долини Petit-Morin код Villenevard-а нашао пет костура, којима су дијелови били сасвим разбацани.

Много њих је фалило, сви скоро били су у ненаравном положају, а неке дјетиње кости биле су протурене кроз лубању

[1]) De Baye: L'archéologie préhistorique p. 130.

одраслих. — Пећина била је тако добро затворена, да није могла доћи до њих која звијер, да их размрси, па је већ Quatre-Fages [1]) примјетио, да су то рођаци сахрањених покојника ваљда намјерице учинили.

У Лигурији нађоше учењаци Rivière и L' Issel у неолитичким гробницама такођер разбацане и ненаравно положене кости, а Rivière [2]) протумачио је то на тај начин, да су хијене провалиле у гробницу, разнијеле кости, а породица покојника да их је сабрала те их опет сахранила „tant bien que mal auprés du cadavres".

Текар талијански археолог, проф. Luigi Pigorini свратио је опет пажњу на те примјере и на сличне појаве, што их је нашао у новије доба, па им је нашао и тумача.

По досадашњем знанственом истраживању био је најстарији обичај сахрањивања закапање покојника било у земљу или у громилу, или у гробницу (dolmen). Тај обичај налази се искључиво у оно мало извјесно познатих гробница из старијег каменитог доба, те скоро у свим неолитичким. — Обичај спаљивања настао је текар у доба бронца, па од онда до данас налазимо скоро искључиво та два обичаја.

У доба бронца налазимо оба обичаја често на истом мјесту, дапаче и у истој гробници, као примјерице у неким громилама на Гласинцу. Аналогију, а можда и тумач томе, нашао је француски путник Dumont d' Urville у Новој Каледонији, гдје дивљаци још и данас обичавају младе људе спаљивати, а старе сахранити.

Новији путници, који су навластито проучавали народе, што се налазе још и данас у најпримитивнијим приликама, у којима су прастановници Европе у каменито доба живјели, нађоше међутим друге обичаје при сахрањивању покојника.

Енглески путник Sir Messenger Bradley нашао је у Maryland (у Аустралији) ужасни обичај, да дивљаци покојника вјешају над големо огњиште да се суши, а кад се осуши, да га заматају у крпе и привежу уз дрво, па га окруже зеленьем и тако као кумира обожавају.

Путник Mac Donald нашао је у Queensland (у Аустралији) још ужаснији обичај, да мртваца пеку и изједу, а кости да подијеле међу чланове породице, да их носе као амајлију.

Напокон приопћује Lubbock у свом дјелу: „L'homme avant l' histoire 1867" да неки дивљаци у Новој Селандији своје покојнике излажу, да на зраку иструну, па да тек онда кости саберу и сахрањују, а становници најјужнијега дијела Америке, Патагонци, скидају умјетно месо са костију, те ове изгладе и онда сахрањују.

[1]) Quatre-Fages, L'homme fossile et homme sauvages pag. 127.

[2]) Rivière: Note sur les dernier squelettes Ammames d'adultes et d' enfants trouvès, au 1873 et 1875 dans les cavernes de Baouse-Roussé, Pag. 8.

Пигорини протумачио је на темељу овог опажања, за што су у оним гробницама лигурским и вилневардским кости биле не наравно разбацане, а нових доказа нашао је сам у неолитичким гробницама код Сгурголе и Пианосе, па и на другим мјестима Италије до Сицилије [1]) пак је сувише у неким лубањама опазио, да су биле кости руменилом обојене. Кад су недавно браћа Siret [2]) истраживали предхисторијске споменике у југоисточној Шпанији, нађоше лубање, које бијаху обојене руменилом, те нема сумње, да су трупла била прије на зрак изложена, да се мацерирају, а кад је месо спало са костију, сабрале су се и сахраниле, пошто би се још лубања обојила. Тај обичај налазимо и у Патагонаца, који би лубање својих покојника нашарали, те их спремали код куће, да их као кућне богове обожавају.

Тај начин мртвачког култа сличан је култу староримских кућних Пената; можда је тај римски култ настао у прастаро доба на исти начин као у Патагонаца, а тек касније измијенише нашаране лубање воштаним маскама покојника.

Свакако имадемо у оној громили код Бараковца занимиву аналогију.

Останци оног дјечињег костура могли су сѐ само онда смјестити у ону малу гробницу, ако је трупло прије на зраку иструло, те кад се распало, метнуте су поједине кости у шкрињу.

Само на тај начин могле су у њој наћи мјеста, и само тако је могуће протумачити, за што су у њој нађени поједини дијелови трупла раскомадани.

Уз примјере из јужне Француске и Италије досад познате, имадемо доказ, да је обичај мацерирања покојника био у неолитичко доба и на Балкану.

Још ми се је уставити при једном питању. Занимиво би било сазнати, откуда жељезо, од кога је настала она руда, којом је лубања била испуњена, и за што се је нашло само у лубањи, а не другдје?

У самој шкрињи није било ни трага жељезу, од кога би могла настати, а да га је и било, могли бисмо мислити, да ће органичке чести давно прије иструнути и прећи у саставине са земљом, него ли ће се жељезо рђом претворити у оксид, утицајем растопљених минералних саставина у cô, а као таква да се споји органичком твари у руду.

Жељезо могло је и на тај начин доћи у шкрињу, да је у насипу громиле било жељезних руда; поједине чести сплавила би киша у шкрињу, те би се створила нова руда, а могуће

[1]) Cfg. Bulletino di Paleontologia ital. год. VI. стр. 33. — Bulletino di Paleontologia ital. год. VIII. стр. 48. — Archiv. per l' Anthropologia è la Ethnologia vol. XIII. стр. 131.

[2]) Siret H. и L. Les premiers ages du métal dans le sud — est de l' Espagne. Texte. P. 158. sq.

је, да је и ријека Чехотина каткад наплавила ситних чести гвожђа.

Но у том случају не би било разумљиво, за што се она руда набрала баш у лубањи, а не око других костију?

Ослањајући се на опажања код Сгурголе, Пианосе и у Лигурији протумачио бих то себи само тако, да је и ту био обичај нашарати лубању, само да се мјесто руменила (Zinnober) узела жута земља (Ocker), у којој има жељезних састојина, па се лубања том бојом и напунила.

* * *

Овом згодом навешћу још један занимив обичај сахрањивања у предхисторијско доба. Вијест о овом обичају сачувала је предаја у Италији до класичног времена, те је исту забиљежио Diodor Siculus. Становници Балеара, који бијаху на гласу као стријелци (Βαλεαρεῖς), те су као трговци разнашали „електрички метал“ (ћехлубар, јантар) на све стране Апенина, обичавали су своје покојнике млатити кôцима да сломе кости. Сломљене кости сабраше у лонац, па би над њим сазидали громилу. Како ми јавља пријатељ Др. Јулијо Нане у Монакову, нашао је у халштатским гробницама по горњој Баварској већ више пута смлађене кости; у јесени минуле године опазио је то исто у једној цисти у горњој Фалачкој. — За громилу код Бараковца не користи нам Дидерова вијест, јер се на ниједној кости није опазило, да је силом сломљена или оштећена.

———

Narodna imena ptica u Bosni i Hercegovini.

Vultur monachus — sip starješina. (Jablanica, Konjic).

Gyps fulvus — mrcinaš (u Hercegovini), sip (Jablanica), lješinar, mrljinaš (Sarajevo).

Gypaëtus barbatus — dorasla ptica potpuna šara zove se na Vlasiću (kotar Travnik) pepelar, u Jablanici žutoglava, žutalj, crvenjak, a mlada, još mrka, kostobera. To ime dolazi otale, jer su seljaci gledali, kako ta ptica kost iz visine pušta, da se razdrobi.

Falco (peregrinus) i t. d. — za ovu pticu valja ime sokô (sivi), stereotipno ime u narodnim pjesmama, a potječe iz vremena, kad je bio običaj loviti sokolovima.

Astur palumbarius — jastreb.

Accipiter nisus — kobac. U Maglaju zovu oni, koji i danas još love sokolovima, jednogodišnjaka atmadža, a dvogodišnjaka tulek.

Aquila gen. — orao. Ovako obično zovu svaku veliku pticu grabilicu. Rijetko kada razlikuje svijet pravoga orla od jastrijeba, kako to pokazuju gornja imena.

Aquila naevia,

Aquila chrysaetus (fulva),

Haliaëtus albicilla — zovu se u Hercegovini orao krstaš, stekaš, i strogo ih ne razlikuju. Staroga H. albicilla zovu u Posavini bjelorep ili krstaš. U mnogim krajevima, naročito na Vlašiću, zovu seljaci A. fulva orlom krstašem. jer im odnaša janjce. Ime krstaš dolazi odatle, jer taj orao k nebu leti, pa se ondje desnim krilom prekrsti. Kad ostari, onda odleti rijeci Jordanu, ondje se okupa, pak se opet pomladi.
Athene noctua meridionalis — ćuk, smrtna ptica (Posavina). Sovama obično kažu sova, jeina, buljina, Bubo maximus pak zovu velika jeina.
Caprimulgus europaeus — kukviža (Sarajevo) pomrakuša (u Doljanima i Jablanici).
Cypselus apus — pčelozuba (Klek).
Hirundo gen. — lasta, lastavica.
Cuculus canorus. — kukavica, pjevačica, (Posavina). Ko je u proljeće prvi put čuje, živjeće još onoliko godina, koliko mu puta kukavica zakuka, a ako lijevu nogu podigne, biće mu goveda onake dlake, kake mu je boje na nogi.
Merops apiaster — pčelarica (Hercegovina).
Alcedo ispida — zumbul maveni, kovač (Hercegovina).
Coracias garrula — smrdivrana (Posavina).
Oriolus galbula — zlatka (Sarajevo), vuga (Hercegovina), jer smokve jede.
Sturnus vulgaris — brljak, čvorak (Bihać).
Pyrrhocorax alpinus — gak (Bjelašnica, Sarajevo), smrdivrana (Ljubuški), (u Mostaru zovu je čavka, jer tamo nema obične).
Lycos monedula — čavka.
Corvus corax — gavran.
Corvus cornix — vrana.
Pica caudata — švraka. Kad ona sjedne na krov, pa stane graktati, doći će gost.
Garrulus glandarius — kreka, kreja, kreštelica. Tako zovu i Nuc. caryocatactes, samo mu dodaju „planinska“ i „crna“ (Sarajevo).
Picus kao pleme, isto tako Gecinus i Dryocopus i Picoides uopće se zove žuna, ključavica, pupara, a po perju razlikuje se još zelena i crna žuna.
Picus major, — kao zastupnik sviju djetela zove se u Foči šarengaća.
Sitta europaea — puzavčić (Hercegovina i Krajina).
Upupa epops — kraljev kokot ili kraljevski ili rajski ili božji pijevac (Hercegovina i Travnik).
Lanius gen. — svračak.
Troglodytes parvulus — trtak (Hercegovina), palčić (Banjaluka Krajna).
Cinclus aquaticus — vodeni čvorak, pilinorac, ronac, jer roni pod vodu.
Parus major — sjenica (Sarajevo), pendžeruša (Foča).
Acredula caudata — muhamedovac sjeničak (Hercegovina).
Merula vulgaris — kos.
Turdus viscivorus — imelaš.
Luscinia minor — slavulj.
Saxicola stapazina et aurita — prdavica (Klek).
Motacilla alba — potokuša, janjčarica, pliska, vologonka.

Alauda arvensis — ševa.
Galerita cristata — čevrljuga (Sarajevo).
Emberiza citrinella — žutica.
Passer gen. — vrabac.
Fringilla coelebs — loja (Sarajevo).
Carduelis elegans — šaragizda (Kreševo), konopljarka (Sarajevo), trikibe (ovako je zovu djeca u Hercegovini).
Columba palumbus — grivnjaš (golub).
Columba livia — golub (divlji).
Turtur auritus — grlica.
Turtur risorius — kumra (Mostar).
Tetrao urogallus — divlji oroz, tetrijeb (Sarajevo).
Tetrao tetrix — tetrijeb (Bos. Gradiška).
Tetrao bonasia — divlja kokoška.
Perdix saxatilis — jarebica uopće u Hercegovini, u nekim krajevima vredena.
Starna cinerea — općenito jarebica (Bosna); u krajevima, gdje se nalazi još i P. saxatilis krža.
Coturnix dactylisonans — prepelica, pućpuruć (Sarajevo).
Oedicnemus crepitans — ćurlin (Neretva).
Vanellus cristatus — vivak.
Grus cinereus — ždral.
Ciconia alba — roda (Gradiška), lejlek (Bijeljina).
Ciconia nigra — lejlek (Foča).
Platalea leucorodia — kašika (Livno).
Falcinellus igneus — galica (Hutovo blato), čojla (Livno).
Ardea cinerea — čaplja siva.
Ardea garzetta — bijela čaplja.
Ardea ralloides — žuta čaplja. U Hutovom blatu vele čaplji gak.
Nycticorax griseus — kvakavac (Livno), maigl (Brod).
Botaurus stellaris — bukavac, bukač (Livno). Ovako zove narod tu pticu radi njenog glasa, misleći o njoj, da pod zemljom živi. Kad im pokažeš ubijenu pticu, onda joj vele čaplja.
Crex pratensis — prdavac.
Fulica atra — liska.
Scolopax rusticola — šljuka. (U mnogim krajevima ne poznaje narod ime ove ptice).
Gallinago scolopacina — bena.
Anser segetum — guska.
Cygnus olor et musicus — labud, kup (Hercegovina).
Spatula clypeata — kašika (Hutovo blato).
Anas boschas — patka.
Anas acuta — vrb (Hutovo blato).
Anas querquedula — krdža (Bos. Rača).
Fuligula nyroca — norva (Hutovo blato).
Fuligula cristata — krunata norva (Hutovo blato).
Mergus merganser — utva (Sarajevo, dolina Vrbasa), gik (Jezero).

Mergus albellus — dorasli mužak zove se bijela norva (Hutovo blato).

*** Patke ne poznatih vrsta, a osobito lijepog perja zove narod u čitavoj zemlji karapatak. ***

Podiceps cristatus — pljenor (Hutovo blato).

Podiceps minor — ronac, pilinorac.

Colymbus gen. — gik.

Pelecanus crispus — nesit (Hutovo blato), saka (Livno).

Carbo pygmaeus — kalozer (Hutovo blato).

Hydrochelidon nigra et leucoptera — ćurlin (Livno), galebica (Hutovo blato).

Samo ona imena, koja smo dosada čuli, mogosmo uvrstiti u ovaj spisak, koji se nikako ne može smatrati potpunim. Svi prijatelji ptičijeg svijeta i lingvistike umoljavaju se, da taj spisak prošire.

Reiser i Seunik.

Књижевност.

Вјесник царског руског министарства наставе („Жѵрналъ Министерства народнаго просвѣщенія") приопћује у броју 267. о нашем „Гласнику" врло занимљив и опширан чланак, који је написао г. А. Сирку, приватни доценат у Ст. петроградском свеучилишту. Г. Сирку, којега убрајају међу најревније млађе руске научењаке, пише по прилици ово:

„Откако је Аустро-Угарска запосјела Босну и Херцеговину, оживио је — барма у појединим појавама — прилично јавни живот. То се опажа у тамошњој књижевности, које није било прије запосједнућа.

Не гледећи на то, што су те земље отворене на истраживање једнако сваком припаднику аустро-угарске монархије, као и сваком иноземцу, може се сада књижевна снага у земљи добро развијати, како се то види дневице по периодичким и другим листовима, које тамошња влада, узевши на око становите прилике и циљеве, потпомаже. Тако већ постоје неки периодички листови, као што су: „Сарајевски Лист", „Босанска Вила" (илустр.) и црквени лист „Дабро-босански Вијесник"[1]) и т. д.[2])

Али то још није све. Особито је знаменито, да је књижевна струја захватила неке тамошње мухамедовце, те их потакла на рад, дакле елеменат, који прије окупације није о томе ни мислио, бар не у оном облику, како се развија садашња њихова књижевност, наиме у њиховом материнском језику. Настојањем неких мухамедоваца имадемо доселе већ врло заниминву збирку народних пјесничких производа тамошњега мухамедовскога народа. Мехмедбег Капетановић-Љубушак издао је једно такво дјело под насловом: „Народно благо". Поред овога имаде врло занимљива збирка „Народне пјесне мухамедоваца у Босни и Херцеговини", коју издаје помоћу мухамедоваца владин савјетник Коста Херман.

---

[1]) Погрјешан наслов; овај црквени лист излази под именом: „Босанско-херцеговачки Источник.

[2]) Осим ових излазе још ови листови: „Глас Херцеговца", „Гласник југославенских фрањеваца", „Врхбосна", „Ватан" и „Bosnische Post".

Да ли влада у свом настојању око босанско-херцеговачке књижевности имаде на уму политичке сврхе или какве друге тенденције, то је друго питање, које амо не спада. Овдје хоћемо само да знанствено констатујемо чињеницу, да такав литерарни полет у истину постоји.

Што се тиче публикација, као што су „Народне пјесме мухамедоваца", морамо у осталом рећи, да се у њима не може распознати онака тенденција.

Овим публикацијама придолази још и „Гласник земаљског музеја", који уређује исти Херман од г. 1889. Лист излази ћирилицом и латиницом, каквим већ писменима сам аутор жели. По свом особитом значају јест „Гласник" службена публикација, коју издаје босанско-херцеговачки земаљски (или народни) музеј.

До селе су изашле три свеске (Писац наводи наслове свију чланака, што се налазе у та три свеска).

Из свег се овог види, да још није довршен програм „Гласника", јер ми ту налазимо чланака, који засијецају у сваку науку, изузевши специјалне струке белетристике, математике и педагогије. Судећи по првим трим свесцима, можемо казати, да нема „Гласник" строгога система."

На крају приопћује писац скоро дословце предговор из I. свеске, за тим цијели Талоцијев чланак о имену „Босна" и много извадака из осталих чланака.

Г. А. Сирку обећаје, да ће написати још један чланак о „Гласнику". Ми с особитим интересом очекујемо ту публикацију умнога руског научењака.

Različito. — Различито.

Nešto o gradu (kaštelu) sarajevskom.

Sarajevu na istok leži kaštel sarajevski. Stari ljudi pripovijedaju, da ga je sagradio neki tatarski Han, a u kome je vremenu baš sagragjen, to se ne zna. U povijesti otomanske države, što ju je spisao Rašid, veli se, da je godine 1127. (1709.), kada je bio u Bosni vojnički poglavica Mustafa paša, ovome dodijeljen kao pomoćnik Nurudin Sultan sa naročitom zadaćom, da podigne u Bosni neke tvrgjave. Nurudin našao je u to vrijeme nešto sagragjeno, a i po starijim nekim nezvaničnim knjigama doznaje se, da je nazad stotinu godina nešto malo zida bilo. Danas nema na gradu nikakog pismenog znaka, da bi se moglo po prilici reći, kada je grad sazidan; sad se više gradske kapije samo opažava mjesto, na kom je ploča sa natpisom stajala.

Godine 1224. (1816.) došao je iz Carigrada jedan činovnik, te je grad u današnjem obliku proširio i tabije[1]) podigao. Grad ima 4 velike kapije, povrh dviju sazidane su kule; kad se ove gradiše, moradoše Sarajlije iz Miljacke kamenje za zid i za kule u grad nositi.

Rečeni činovnik nastanio se pred gradom pod čadorom, te jednoga dana, čuvši talumbas i pjesme pjevati od Kozije ćuprije, zapita: „Šta je ono?"

---

[1]) Tabija = Bastion.

Odgovoriše, da se odnekle iz male kasabe [1]) mlada sa svatovima u Sarajevo vodi. Na to će taj memur [2]) slugama reći, da preko Miljacke pregju, i da mu od mlade jedan zlatan jagluk zaišću, što ovi i učiniše. — Malo dana za tim začuje Carigradlija opet pjesme i talumbase, pa će zapitati: „Šta je opet ono?“ na što mu se kaže, da ono sada vode mladu iz Sarajeva. Carigradlija turi ruku u džep i izvadi šaku novaca pa jè dade slugi govoreći mu: „Idi na put pred mladu i podaj joj ovo novaca.“ Zapitaše Sarajlije: „Za što si od prve mlade jagluk zaiskao, a ovoj drugoj novce šalješ.“ On im je odgovorio: „Prva je mlada sretna, što je dovedena iz male kasabe u veliku varoš, pa sam za to od nje jagluk zaiskao, a druga je mlada nesretna, što ide iz velike varoši u malu, te sam joj za to pomoć učinio.“

U gradu nalazi se devet česama, na koje teče voda Moštanica, koja ide kroz grad u varoš, te je jedna od najboljih voda u okolici Sarajeva, pošto je za piće slatka i osobito laka.

U gradu imade osam džamija, ali ne zna se, kada su sagragjene, samo na džamiji Hovadže Zade stoji više džamijskih vrata ovaki natpis:

خواجه زاده رحمه‌الله عليه   قدسى فى الله بيت المسلمين
بارك‌الله‌دارى فى حفظ الاله   لوجه الله نعم دار الصالحين
تالت التاريخ قد رقع فيها   (مجمع الزهاد بيت الراكعين)

T. j.: Hovadže Zade — da ga Bog pomiluje — jer sagradi porad božije milosti kuću muslima. Bog neka posveti ovu kuću i neka u svom sačuvanju drži ovu kuću klanjaoca, gdje se skupljaju poštenjaci.

Ova džamija sagragjena je dakle godine 995. (1577.).

Essad Eff. Uzunić.

Како је постао барјак и његово име. [3])

Добивши Ерцег Стјепан од своје посестриме виле барјак на дар, морао је мало за тим одмах ратовати. До тога времена није се ништа знало о барјаку. Прва га је вила изнијела на свијет и поклонила своме побратиму. Већега му дара није могла дати. Она је сама овај барјак ткала и везла пунијех девет година уз припомоћ многих својих јараница. Тај барјак био је од саме свилене основе, а потка му је била од чистог жеженог злата. Свуда по лицу и наличју био је посут самим драгим камењем, које се прелијевало попут жарког сунца. Баш онда, кад је вила давала барјак своме побратиму, била је од радости и весеља заборавила казати име, како се тај њезин вилински дар зове. И тако се за неко вријеме није знало име барјаку. Свак се је жив ибретио (чудио) над тим вилин-даром и није се смио нико усудити надјенути му име, да се не би тим посестрими свога господара што год замјерио, а полако се бојао и вилине освете. Сам Ерцег Стјепан није хтио оименити дар своје посестриме, да јој се не би у чем замјерио, него је био наумио првом згодом, чим се

[1]) Kasaba = varošica.

[2]) Memur = činovnik.

[3]) Барјак = застава, стијег — постао је сигурно, ако се анализира, од турског „бајрак“ и то метатезом.

с њом састане, за то је упитати. Сваком се чинило, какво се год име надјене, да ће бити недостојно вилина дара.

Мало за тим, као што рекосмо, иза поклона посестриме, морао је Ерцег Стјепан ратовати. У својој војсци имао је и туђих војника, који су му под плаћу служили. Кад је дошао под тим барјаком у војску, стане је разређивати у ордије (чете). На првом мјесту постави војнике, што су били под плаћом, за то, да може прелетјети у згодан час и вријеме са својом правом, чистом разиграном војском у највеће крешиво. Но он сам знао је, како су ти плаћени војници слаби, те управо није с тога ради своје части, хтио пред њима ићи под барјаком, нити је то дао својим војницима, а барјак је свакако по његовој вољи морао ићи напријед, јер је тиме хотио својој посестрими већу почаст учинити. За то се он окрене оним плаћеним војницима, па ће им рећи: „Један од вас, који је најславнији кућом (породицом), нека ово (показујући на барјак) понесе“. Сви се војници измијенише, али шта ти није да ти није, нико га није могао подигнути ни од земље, а камо ли да га носи пред војском. „Барем, који је најславнији собом, нека понесе“ — опет ће Ерцег. И ту се сви војници окушају, али артук (узалуд) ни макнути. „Бар, jâк ко је и овлишно, нека то понесе“ — плане Ерцег Стјепан вас љутит. Једва се тада нађе н'акав војник, који га свом силом тéке подигне на раме и понесе пред војском. И од тога Ерцегова: „Бар јак....“, веле, да је вилин дар добио име: „барјак“. А да је Ерцег Стјепан то рекао једном најгорем своме војнику, он би га од прве одмах подигао и напријед понио пред војском.

Иван Зовко.

Jedna narodna praznovjerica. [1])

Praznovjerice, kao i sve tome slične stvari u našega naroda, veoma su zanimljive, — čisto da rečemo, lijepe. Milota je slušati na sijelu, kad se zapodjene govor o ovakim stvarima. A osobito kad je veliko sijelo, pravo ti je uživanje sijeliti, gdje se svak živ ističe, da i on koju kaže. Tu se pripovijeda, štono riječ, od elemena (pamtivijeka), kako je ko što čuo i sam tokose (tobože) doživio. I vjerujte, da se noć na noć nastavi, neprestano bi se tako i o tom pričalo i pripovijedalo. A od svijeh ovakovih priča, kad bi se ujedno skupile i popisale, postala bi prava pravcata: „Hiljadu i jedna noć“, — koja ne bi možda svojoj arapskoj suparnici ni za trun popustila. U ovakim našim pričama zaista su dusi veličanstveniji, nego u onim arapskim. Naš narod i u sadašnjosti pravo je miljenče fantastičnog istoka. Njegova je fantazija i dan danas živa i djelotvorna, te nije nikako osnovan onaj prigovor, kao da naš narod danas sve to većma pada u stvaranju svojih divnih i nenatkriljivih umotvora svake vrste. Osobito sam upoznao djelotvornost i radinost narodne fantazije jednom prigodom, kad sam bio na nekom ovećem sijelu, gdje sam čuo jednu ovaku priču, koja me je plaho zanijela.

Stari Antas (tako se u nekim hercegovačkim krajevima zove Ante, isto kao Matas, Lukas, Grgas, mjesto Mato, Luka, Grgo) najvećim oduševljenjem

[1]) One vrste priča, u kojima se najvećma ističu dusi, dosad su kod nas najmanje obragjene, te bi im trebalo što većeg truda namijeniti.

i zanosom pričao je baš tada, kako je u njegova agu uljegla naletnica (gjavolica) — Bog bio s nama i angjeli božiji — i kako je bila zbabna (trudna, zateščala) sa tri nepominjenjaka (vražića). Svi hodže i fratri bili su se nad njim molitvama izmjenili, ne bi li kako god naletnicu — nalet je bilo i drvljem i kamenjem — iz njega istjerali. Artuk! (Nikako). Šta ti nije, da ti nije, nijesu je mogli nikako iz njega istjerati. Nego nekako po sreći u sto dobrijeh časa dogje vrijeme, da se onaleti (rodi), pa kako joj je bilo unutra tijesno, sama izigje srećom iz age. I tako je se on kurtariše (ispriprosti, oslobodi). Ništa ti bome nema gore, nego kad u čovjeka uljeze naletnica; na sto živih belaja (muka) udariš, pa ne bi ti ni pola muke bilo, da je istjeraš, ali zavale jok (nikako). Naleta je lako istjerati, ali nju — Bog te sačuvao! — nikada; doklen god ona sama sobom ne izigje, dotle slobodno ne treba ti misliti, nju lje niko na dunjaluku (svijetu) ne istjera.

Eto tako je, tahmina (po prilici) stari Antas pričao na sijelu ovu priču, a sijelo se ježilo od straha nad takvim pripovijedanjem. Već odmah na početku pričanja sve su se žene tri puta prekrstile i malko na lijevu stranu okrenule, te su onako sitno, istom malo pljunule, šapćući uz to onu poznatu: „Ovdje joj se ime ne spomenulo!“ — i „Nalet je bilo sto konaka hoda!“ — i „Nalet je bilo i drvetom i kamenom!“ No ipak uza sve to one su i nadalje najvećom radoznalošću, napetim ušima pažljivo slušale, što stari Antas pripovijeda, — kô žene. A bogme su to isto činili i ljudi.

Ivan Zovko.

Светица недјеља.

Светица недјеља у народу је права персонификација. Она је жива мученица. Ко није још чуо нашега сељака у Херцеговини, гдје прича, каква је *светица недјеља*, кад се појединима укаже? По његову увјерењу и казивању она је права патница. Сва је израњена и крвљу обливена. Што је год Бог створио заната и алата, сви су у њезино тијело забодени, од шта она трпи неизрециве муке. Овдје видиш у њу убодену иглу и ножице (маказе), ондје теслу и брадву. Онамо опет у њезино је тијело утестерана пила, тамо пак немило је сапињу клијешта и т. д. А то је све за то, што људи на њу т. ј. на њезин дан раде и послују свакојаке послове и занате, намјесто, да иђу у цркву и Богу се моле. Уз ово још ваља припоменути, да светица недјеља по народном казивању никада се не указује сама, него увијек у друштву са богомајком.

Иван Зовко.

O nosu.

Aktala — tobe gjellešanum — (pravedni Bog, — slava mu bila) naumio jaratisati (stvoriti) od ništa čovjeka, svoga roba, pa zovnuo pegambera Gjibraila (Gabrijela) i rekao mu: „Kako ćemo jaratisati čovjeka, moj pegambere, da nam bude najljepši i najmuteberniji (najpribraniji) od svijeh stvorova? Hajde, reci svima melećima, da svaki namjesti, kako mu se vidi najbaskinlije (najbolje) po jedan insanski suret (ljudsku sliku, kip) i da nam ga donese, pa koji nam se učini najljepši, onog ćemo oživjeti.“ Gjibrajil pegamber, kô mlagji, na brzine naredi melećima, da izvrše, što Bog hoće. Kad oni to učiniše, svaki donese svoj suret, džanum, kako ga je kurisô (namjestio). Niti dragom Aliku (Bogu), niti njegovu pegamberu, nijedan se suret nije dopao. Daobeter (osobito) ljepote nije ni na jednom bilo. Aktala — tobe gjellešanum — i Gjibrajil pegamber domisle se, ako oni sami sobom namjeste suret i ako mu metnu nos, da će biti najbolji i najprikladniji (najljepši). I kad oni namjeste nos na svome suretu, veoma mu je ujisalo (pristajalo). Aktala i pegamber tada reknu, da će se odsele, čim žena zazbabni (zatešča porodom), najprije zametnuti nos, a onda ono ostalo. Za to i jest veliki gjunah (grijeh) rugati se nosu. Bolje se je narugati svemu sto puta, nego nosu jedan put, jer se je on Aliku i njegovu pegamberu najviše svidio.

Ivan Zovko.

Нешто о мадежу.

Мадеж или младеж у нашега народа има двојаку сврху и то прво, за љепоту или ружност, друго за срећу или несрећу оне особе, која га има. По народној пак естетици, што се тиче саме красоте, мадеж је веома мио и пристао љепоти ђевојци, кад је мален и црнкаст. Она се управо весели томе красном природном дару. А још, кад се налази на десном образу или на грлу, то је њој изванредан урес и накит. Ни с чим се не би на том бијелом свијету мијењала. Особито је обљубљен код неудатих сеоских мома. Исто ово вриједи и код мушкараца, јер они добро знаду, да су то најмилији знаци њиховим јауклијама (љубазницама). Дочим сваки други мадеж, који се и најмање разликује, или величином, или бојом, или мјестом, гдје се налази, знак је ружности и никаква га красотица била са села или из града не би ни пошто жељела имати. А још кад ко има више оваквих немилих и нелијепих биљега, тога држе, да је и одвише грдан. За то све такве дјевојке и момци, који имаду те незване госте, био то један или више њих, хоће да их се ријеше под сваки начин, одрезавши их златалли-чакијом, или црвеном упреденом свилом и то све рано прије сунца, јер да се тобоже тада не ће огријешити пред Богом, који им је те дарове подијелио. Осим тога добро је, да се то учини прије изласка сунца и за то, јер тада не ће умријети они, који то раде, будући иначе да свак мора умријети, ко то другачије и у невријеме учини.

Што се пак тиче саме среће или несреће с обзиром на мадеж, све су оне особе несретне, којим не одговара онакав опис, какакав је гори наведен код лијепог мадежа. Само ћемо неколико таквих случајева навести. Ако је, рецимо, мадеж велик и посве црвен, то је знак неизбеживе биједе по сироту дјевојку или несретног момка. Ако ли је пак жут, а још на лицу или на грлу, онда је то претеча, да ће момак и дјевојка увијек бити несретна у браку. За то је много боље не удавати се и не женити се. Осим тога каже се за оне особе, које имаду пуно мадежа, да су им матере, кад су биле трудне, нешто зажељеле, да једу или пију, а у исто вријеме није им било то могуће ради сиромаштва имати, па су се некако у том трену дотакле руком на свом тијелу кога мјеста или не хотећ, или су се почешале и одмах на дотичном мјесту у новорођенчета, гдје се је год

његова матер дотакла свога тијела, биће, кад се роди, мадеж. С тога је веома грјехота збабној жени ускратити јело и пило, које је зажељела, ма се ишло по њ чак и у девету махалу. У опће, кад има неко више мадежа, па они макар одговарали свим правилима народне естетике, како је гори наведено, то је ипак такова особа и ружна и несретна. Ето то је све о мадежу речено, само још да придодамо, да је народ мадеж и у пјесмама овјековиjечио. Та по мадежу на десници руци позваје љубовца свога љубовника, мила сеја брата рођенога.

Иван Зовко.

Dopisi uredništva. — Дописи уредништва.

Пречешњејши господин архимандрит **Иларион Руварац — Гргетек.** Срдачно благодарим. Кад уграбите који часак, молим да се опет „Гласника" сјетите, који се дичи, што вас може убројити међу своје пријатеље.

G. učitelj **Spiridon Ugrenović, Ljubija.** Stari novac izvolite poslati na adresu „Zemaljski muzej u Sarajevu". Pribilježite svakako narodno pričanje o starom gradu i crkvini; dobro ćete učiniti, ako ta mjesta proučite i opišete.

Пречешњејши г. игуман **Х. Михајловић, Завала.** Дао сам израдити слике манастира и Вјетренице за Ваш лијепи чланак, који ће унићи у II. или III. књигу.

Gospodin **Ilija M. Zagreb.** Naklada I. i II. knjige godišta 1889. već je raspačana. Druge dvije knjige šaljem uz ovaj broj.
